

Михайличенко О.В.

Суспільно-політичні ТА ГУМАНІТАРНІ НАУКИ:

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА МЕТОДИКА НАВЧАННЯ

2011

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА
СПОРТУ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ім. А.С.Макаренка**

Михайличенко О.В.

**Суспільно-політичні
ТА ГУМАНІТАРНІ НАУКИ:
ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА МЕТОДИКА НАВЧАННЯ**

*навчальний посібник для студентів вищих
навчальних закладів*

-2011-

ББК 74.00

УДК 373.313.85

М 69

Михайличенко О.В. Суспільно-політичні та гуманітарні науки: теорія, історія та методика навчання: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів [Текст з іл., передмова М. Б. Євтух] / О.В. Михайличенко – Суми: СумДПУ ім.А.С.Макаренка, 2011. – 347 с.

Рецензенти:

Мозговий І.П. – доктор філософських наук, професор
(Українська академія банківської справи НБУ, м.Суми).

Орлов В.Ф. – доктор педагогічних наук, професор
(Інститут педагогічної освіти та освіти дорослих Національної академії педагогічних наук України, м.Київ).

У посібнику викладена історія, теорія суспільно-політичних та гуманітарних наук та основний зміст організації навчального процесу по їхньому вивченню у вищих та загальноосвітніх навчальних закладах.

Особлива увага звернена на історичний розвиток суспільно-політичних наук та становлення суспільствознавчої освіти.

Викладена класифікація суспільно-політичних, гуманітарних дисциплін та основи методики організації навчання.

Наводяться рекомендації щодо організації науково-дослідної роботи студентів та виконання студентських наукових робіт.

Для студентів старших курсів та аспірантів, магістрантів вищих навчальних закладів.

In a manual the expounded history, theory of social and political and humanitarian sciences and basic maintenance of organization of educational process, is on their study in higher and general educational establishments.

The special attention is convolute on historical development of social and political sciences and becoming of historical education.

Expounded classification of social and political, humanitarian disciplines and basis of methodology of organization of studies.

For the students of senior courses and graduate student, magister's degree of higher educational establishments.

© Михайличенко О.В.

Передмова

Навчальний посібник професора Михайличенка О.В. призначений для студентів старших курсів вищих навчальних закладів, що вивчають історію науки і техніки, а також основи методики викладання суспільних дисциплін.

Новизною посібника є те, що значна увага автора звернена на обґрунтування підходів до диференціації суспільно-політичних та гуманітарних наук і визначення основних навчальних дисциплін, що складають їхній зміст у відповідності чинному законодавству про освіту та сучасних наукових обґрунтувань.

Особливо корисним, на наш погляд, посібник стане студентам, які вивчають курс «Методика навчання суспільно-політичних дисциплін», що передбачений Державним стандартом вищої освіти для студентів історичних спеціальностей педагогічних вищих навчальних закладів, головним завданням якого є підготовка майбутніх фахівців до науково-педагогічної діяльності.

Зміст посібника розкривається у семи розділах, що передбачають вивчення основних питань історії, теорії та методики навчання соціально-політичних і гуманітарних дисциплін, які ґрунтуються на основних положеннях педагогічної науки та специфіці організації навчального процесу – кредитно-модульній системі.

Навчальний посібник побудований за загальноприйнятою в педагогічній науці структурою: у перших трьох розділах – 1.«Наука як форма суспільної свідомості», 2.«Політика та політичні науки», 3.«Соціальні, суспільні та гуманітарні науки» – розглядаються історичні та теоретичні основи виникнення людського знання у контексті розвитку людської цивілізації. Визначається класифікація та напрями функціонування наук, наводяться навчальні дисципліни, їхні основні теоретичні категорії та завдання.

У інших розділах – 4.«Основи організації навчального процесу та викладання суспільно-політичних дисциплін», 5.«Основи методики викладання суспільно-політичних дисциплін», 6.«Форми організації та види навчання соціально-політичних дисциплін», 7.«Організація та методика проведення соціально-політичних наукових досліджень» зосереджується увага на сутності теорії та методики організації навчання соціально-політичним дисциплінам у вищій та загальноосвітній школі.

Особливістю посібника є його енциклопедичний характер. У контексті викладу змісту автор широко використовує довідниковий та енциклопедичний матеріал біографічного, етимологічного та семантичного характеру.

Даний навчальний посібник є черговим кроком у подальшій роботі по створенню та поліпшенню навчально-методичної бази для вищих навчальних закладів України.

*Євтух М.Б. – дійсний член Національної академії
педагогічних наук України, доктор
педагогічних наук, професор.*

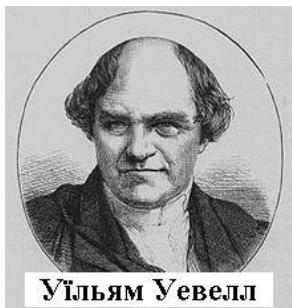
Розділ 1.

НАУКА ЯК ФОРМА СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

1.1. Наука в історії цивілізацій

Терміни «наука» – science і «учений» – scientist уперше були введені Уільямом Уевеллом (1794-1866) у його роботі «Філософія індуктивних наук» (1840)¹

Наука – галузь людської діяльності, функцією якої є вироблення і теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність². Разом з тим, – це складова частина духовної культури суспільства, одна з форм суспільної свідомості³.

Іншими словами, наука – особливий вид пізнавальної діяльності, направлений на отримання, уточнення і виробництво об'єктивних, системно-організованих і обґрунтованих знань про природу, суспільство і мислення. Основою такої діяльності є збір наукових фактів, їх постійне оновлення і систематизація, критичний аналіз, синтез нових наукових знань або узагальнень, які не тільки описують спостережувані природні або суспільні явища, але і дозволяють побудувати причинно-наслідкові зв'язки, прогнозувати, створювати.

Термін «історія науки» вживається у двох значеннях: для позначення реального процесу розвитку науки, а також для визначення тієї галузі знань, яка вивчає цей процес. Реальна історія науки виникла ще в ті часи, коли формувалися засади

¹ Уїльям Уевелл (1794-1866) – один з найбільш видатних англійських енциклопедистів XIX століття, історик і філософ науки, логік.

² Философский энциклопедический словарь. – М.: «Советская энциклопедия», 1983. – С.403.

³ Український радянський енциклопедичний словник. – К.: «Українська радянська енциклопедія», 1987. – С.487

науки, але визнання її самостійного статусу як галузі знання і наукової дисципліни відноситься до кінця XIX – початку XX сторіччя. Складність предмету історії науки та широта проблематики зумовили її особливе місце в системі наук. Формувалася вона як історія природознавства, а наразі історія науки визнається дисципліною гуманітарного профілю, близькою до загальної історії, філософії і соціології науки.

Наприкінці XIX сторіччя була осмислена проблематика історико-наукових досліджень і історія науки почала розумітися або як окремий розділ тої чи тої дисципліни, або як розділ філософії чи загальної історії культури. Специфіка предмету і завдань історії науки, особливість її дослідницьких програм, місце серед інших дисциплін залишалися предметом дискусій тривалий час.

Саме у XIX ст. з'являються спеціальні дослідження, присвячені історії науки, авторами яких є У.Уевелл, Г.Бокль⁴ та ін. Відтоді й до сьогодні історія науки як опис реального процесу наукового дослідження постійно та з необхідністю враховує зміни й трансформації існуючих теоретичних уявлень.

Бокль Генрі

Першою і головною причиною виникнення науки є формування суб'єктно-об'єктних відносин між людиною і природою, між людиною і навколишнім його середовищем.

Так, уже в епоху Палеоліту (2,6 млн. – 10 тис. років до н.е.) людина створює перші знаряддя праці з каменя і кістки – сокира, ніж, скребок, спис, лук, стріли, оволодіває вогнем і будує примітивні житла.

В епоху Мезоліту (15 тис. – 6 тис. років до н.е.) людина плете невід, робить човен, займається обробкою дерева, винаходить свердло.

⁴ Генрі Томас Бокль (1821–1862) – англійський історик і соціолог. Автор книги «Історія цивілізації в Англії».

У період Неоліту (9,5 тис. – 3 тис. років до н. е.) людина розвиває гончарне ремесло, опановує землеробство, займається виготовленням глиняного посуду, використовує мотику, серп, веретено, глиняні, зроблені з колод, свайні споруди, оволодіває металами. Використовує тварин як тяглову силу, винаходить колісні вози, гончарне колесо, парусник, хутра. На початок першого тисячоліття до нашої ери з'являються знаряддя праці із заліза.

Другою причиною формування науки є виникнення пізнавальної діяльності людини.

Розвиток науки був складовою частиною загального процесу інтелектуального розвитку людського розуму і становлення людської цивілізації. Тому розвиток науки треба розглядати у поєднанні з такими процесами:

- виникнення, розвиток та формування мови;
- виникнення та розвиток писемності;
- виникнення та розвиток логіки мислення;
- формування світогляду.

Наука в сучасному розумінні почала складатися з XVI-XVII століть. У ході історичного розвитку її вплив вийшов за межі розвитку техніки і технології. Наука перетворилася на найважливіший соціальний, гуманітарний інститут, що впливає на всі сфери суспільства і культуру.

Як свідчить досвід, об'єм наукової діяльності з XVII століття подвоюється приблизно кожні 10-15 років (зростання відкриттів, наукової інформації, числа науковців).

До однієї з першочергових проблем історії науки відносять проблему періодизації.

Зазвичай, з найдавніших часів виділяють такі періоди розвитку науки:

- *Переднаука* – зародження науки в цивілізаціях Стародавнього Сходу: астрології, геометрії, писемності, нумерології.
- *Антична наука* – формування перших наукових теорій (атомізм) і складання перших наукових трактатів в епоху

Античності: астрономія Птолемея⁵, ботаніка Теофраста⁶, геометрія Евкліда⁷, фізика Аристотеля⁸, винаходи Герона⁹ а також появу перших протонаучних співтовариств у вигляді академій.

- *Середньовічна магічна наука* – формування експериментальної науки на прикладі алхімії Джабіра¹⁰, інших містичних, нематеріалістичних теорій.

- *Класична наука* – виникнення та формування науки в сучасному матеріалістичному розумінні: відкриття законів

⁵ Клавдій Птолемей (біля 87-165) – давньогрецький астроном, математик, оптик, теоретик музики і географ. У період з 127 по 151 роках жив в Александрії, де проводив астрономічні спостереження. Птолемей сформулював складну геоцентричну модель світу з епіциклами, яка була прийнята у західному і арабському світі і проіснувала більше тисячоліття до створення геліоцентричної системи Миколи Коперника.

⁶ Теофраст, або Феофраст, або Тіртамос, або Тіртама (біля 370-285 до н.е.) – давньогрецький філософ, природодослідник, теоретик музики. Написав дві книги про рослини: «Історію рослин» і «Причини рослин».

⁷ Евклід або Евклід (біля 300 р. до н. е.) – давньогрецький математик. Основний твір Евкліда називається Початки і складається з тринадцяти книг. Першій книзі передує список постулатів і аксіом. Як правило, постулати задають базові побудови, а аксіоми – загальні правила висновку при операції з величинами.

⁸ Аристотель (384-322 до н. е.) – давньогрецький філософ і учений. Учень Платона. З 343 до н.е. – вихователь Олександра Македонського. У 335/4 р. до н.е. заснував Лікей (Ліцей, або перипатетичну школу). Основоположник формальної логіки. Створив понятійний апарат, який до цього часу використовується у філософській науці.

⁹ Герон Александрійський (грец. *Ηρώων* бл. 10-70) – математик і винахідник механічних машин античності.

¹⁰ Абу Абдаллах Джабір ібн Хайян ад-азді Ас-Суфі (біля 721-815) – знаменитий арабський алхімік, лікар, фармацевт, математик і астроном. У середньовічній Європі був відомий під латинізованим ім'ям Geber.

існування та розвитку природи: праці Галілео Галілея¹¹, Ісаака Ньютона¹², Карла Ліннея¹³, ін.

• *Неокласична наука* – наука епохи кризи класичної раціональності: теорія еволюції Ч.Дарвіна¹⁴, теорія відносності А.Ейнштейна¹⁵, гіпотеза Великого Вибуху¹⁶, теорія

¹¹ Галілео Галілей (італ. Galileo Galilei; 1564-1642) – італійський фізик, механік, астроном, філософ і математик, зробив значний вплив на науку свого часу. Він першим використовував телескоп для спостереження небесних тіл і здійснив ряд видатних астрономічних відкриттів. Галілей – засновник експериментальної фізики. Своїми експериментами він спростував уможядну метафізику Арістотеля і заклав фундамент класичної механіки.

¹² Ісаак Н'ютон (англ. Sir Isaac Newton; 25 грудня 1642-20 березня 1727 за юліанським календарем, що діяв в Англії до 1752 року; або 4 січня 1643-31 березня 1727 за григоріанським календарем) – англійський фізик, математик і астроном, один з творців класичної фізики. Автор фундаментальної праці «Математичні початки натуральної філософії», в якій він виклав закон всесвітнього тяжіння і три закони механіки, що стали основою класичної механіки. Розробив багато інших математичних і фізичних теорій.

¹³ Карл Лінней (швед. Carl Linné, Carl Linnaeus; 1707-1778) – шведський лікар і натураліст, творець єдиної системи рослинного і тваринного світу. Заклав основи сучасної біномінальної номенклатури, ввівши у практику систематики так звані *nomina trivialia*, які пізніше почали використовуватися як видові епітети в біноміальних назвах живих організмів. Автор найбільш вдалої штучної класифікації рослин і тварин, що стала основою для наукової класифікації живих організмів.

¹⁴ Чарльз Роберт Дарвін (англ. Charles Robert Darwin; 1809-1882) – англійський натураліст і мандрівник, одним з перших усвідомив і наочно продемонстрував, що всі види живих організмів еволюціонують у часі від загальних предків. Ідеї і відкриття Дарвіна в переробленому вигляді сформували фундамент сучасної синтетичної теорії еволюції і складають основу біології, що забезпечують логічне пояснення біорізноманітності. Вчення Дарвіна увійшло в історію під назвою дарвінізм.

¹⁵ Альберт Ейнштейн (нім. Albert Einstein; 1879-1955) – один із засновників сучасної теоретичної фізики, лауреат Нобелівської премії з фізики 1921 року, громадський діяч-гуманіст. Жив у Німеччині (1879-1893, 1914-1933), Швейцарії (1893-1914) і США (1933-1955). Почесний доктор близько 20 провідних університетів світу, член багатьох Академій наук, зокрема іноземний почесний член АН СРСР (1926). Розробив декілька теорій у галузі фізики, зокрема, – спеціальна теорія відносності (1905), загальна теорія відносності (1907-1916).

¹⁶ Великий Вибух (англ. Big Bang) – космологічна теорія початку розширення Всесвіту, перед яким Всесвіт знаходився в сингулярному стані, що характеризується нескінченною щільністю і температурою речовин.

катастроф Рене Тома¹⁷, фрактальна геометрія Б.Мандельброта¹⁸, ін.

Існують і інші можливі розподіли на періоди, поєднуючі логічні характеристики ступеня значущості осмислення людиною природних та соціальних явищ у послідовному хронологічному порядку:

- *докласичний* – рання античність, пошук абсолютної істини, спостереження і роздум, використання людиною методів спостережень, аналогій;
- *класичний* (XVI-XVII ст.) – поява цілеспрямованого дослідження явищ природи шляхом експериментів, вводиться принцип детермінізму, підвищується значущість науки у суспільному житті;
- *неокласичний* (кінець XIX ст.) – поява могутніх наукових теорій, наприклад, теорії відносності, пошук відносної істини, де принцип детермінізму не завжди застосовний;
- *постнеокласичний* (кінець XX ст.) – з'являється синергетика¹⁹, нанотехнології²⁰, розширюється наочне поле пізнання, наука виходить за свої межі і проникає в інші галузі свідомості.

¹⁷ Рене Фредерік Том (фр. Renй Frйdйric Thom; 1923-2002) – французький математик. Займався теорією особливостей, де створив найвідоміший її розділ – теорію катастроф, найбільш відому по книзі «Структурна стійкість і морфогенез», яку Том прагнув застосувати до різних питань, – від лінгвістики до пояснення форми квіток.

¹⁸ Бенуа Мандельброт (фр. Benoot B. Mandelbrot; 1924-2010) – французький і американський математик, творець фрактальної геометрії. Фрактал (лат. fractus - роздроблений, зламаний, розбитий) – складна геометрична фігура, що володіє властивістю самоподібності, тобто складена з декількох частин, кожна з яких подібна до всієї фігури цілком.

¹⁹ Синергетика (від давньогрецької «сумісна діяльність») – міждисциплінарний напрям наукових досліджень, завданням якого є вивчення природних явищ і процесів на основі принципів самоорганізації систем, що складаються з підсистем.

²⁰ Нанотехнологія – міждисциплінарна галузь фундаментальної і прикладної науки і техніки, що має справу з сукупністю теоретичного обґрунтування, практичних методів дослідження, аналізу і синтезу, а також методів виробництва і застосування продуктів із заданою атомною структурою шляхом контрольованого маніпулювання окремими атомами і молекулами.

Наука в широкому значенні включає всі умови і компоненти наукової діяльності:

- розділення (розподіл) і кооперацію наукової праці;
- наукові установи, експериментальне і лабораторне устаткування;
- методи науково-дослідної роботи;
- понятійно-категоріальний апарат;
- систему наукової інформації, а також суму накопичених раніше наукових знань.

У сучасному розумінні наука включає теорії і гіпотези людської уяви про існування дійсності, які підтверджуються фактами або дослідями, формулюються у вигляді законів, за якими існує природа і суспільство.

В історії розвитку наукових знань існує поняття «псевдонаука»²¹ – уявна або помилкова наука – сукупність переконань про оточуюче середовище, матеріальний світ, що не підтверджуються фактами реальної дійсності.

Головна відмінність псевдонауки від науки – це використання неперевірених даних, сумнівних і часто помилкових відомостей, а також заперечення можливості їхнього спростування.

Псевдонаука – це така теоретична конструкція, зміст якої не відповідає ні нормам наукового знання, ні якій-небудь галузі дійсності, а її предмет або не існує в принципі, або істотно сфальсифікований. Таку відмінність можна встановити у ході незалежної наукової експертизи, застосовуючи загальновизнані методи наукового пізнання.

Псевдонаука може існувати як результат несвідомої помилкової діяльності вчених і як свідомих дій, спрямованих на вирішення корисливих політичних і бізнесових завдань.

²¹ Псевдонаука (від гр. «псевдос» – «помилковий» + наука); синонім – лженаука, близькі за значенням терміни: паранаука, квазінаука, альтернативна наука, неакадемічна наука – така діяльність або учення, що усвідомлено або не усвідомлено імітують науку, але по суті такими не є.

Останнім часом ряд державно підтримуваних наукових закладів різних країн включають псевдонаукові дослідження в список своїх програм заради досягнення матеріальної або політичної вигоди. Оскільки ці програми зазвичай просуваються політичними і державними службами, їм вдається замаскувати їх під серйозні наукові дослідження і знайти розуміння серед широких мас пересічних громадян.

Так, відомий американський письменник-фантаст і публіцист Майкл Крайтон²² у доповіді в Каліфорнійському технологічному інституті одним із перших наголосив на приклади таких досліджень на тему інопланетян, глобального потепління, шкоди пасивного куріння, ядерної зими і озонових дірок, що нібито суттєво впливають на стан суспільства і людини²³.

Усі ці дослідження об'єднує могутня урядова піар-підтримка і повна відсутність наукових даних. Величина грошей що субсидуються державними джерелами на подібні програми дозволяє говорити про тотальну «наукову» корупцію в підтримуваних державою науково-дослідних закладах і ставить під сумнів ще більше «досліджень» і непорушних аксіом, що використовуються у політичних та економічних піар-технологіях окремих структур, ніби то схвалених «офіційною наукою».

Наприклад, багатьом відомі такі терміни як астрологія²⁴ і нумерологія²⁵. Це сьогодні помітний бізнес, який багато в чому заснований на ствердженнях псевдонауки.

²² Майкл Крайтон (англ. John Michael Crichton; 1942-2008) – американський письменник-фантаст, сценарист і кінорежисер, широко відомий завдяки своїм творам в жанрах наукової фантастики, медичної фантастики і тріллера.

²³ Крайтон М. Инопланетяне как причина глобального потепления. Перевод: Владимир Гуриев. – Журнал «Компьютерра». – М.: Издательский дом «Компьютерра», 05.02.2004.

Режим доступу: <http://www.uprav.biz/materials/education/view/3262.html?next=1>

²⁴ Астрологія (від старогрец. «асдро» - зірка, «логос» - думка, причина) – група систем, традицій, вірувань і окультних доктрин, які проповідують плив небесних тіл на земний світ і людину (на його темперамент, характер, вчинки і майбутнє) і, відповідно, можливість прогнозу майбутнього по руху і

Звернення до псевдонаукових істин іноді використовуються також у сфері послуг. Наприклад, деякі дилери нових автозапчастин стверджують, що б/у запчастини від автомобілів несуть у собі негативну енергетику аварійності. З цим погоджуються деякі досвідчені автомеханіки і тому наполягають на придбанні нових, дорогих запчастин.

Не меншого розповсюдження псевдонаука, що несе у собі ствердження про «духотворенність» неживих, неорганічних речовин і предметів, має і в інших сферах послуг і торгівлі.

Основні поняття науки:

- **Наукове дослідження** – це процес вивчення певного об'єкта (предмета або явища) з метою встановлення закономірностей його виникнення, розвитку і перетворення в інтересах раціонального використання у практичній діяльності людей. У методології наукових досліджень розрізняють поняття «об'єкт» і «предмет» пізнання. Об'єктом пізнання прийнято називати те, на що спрямована пізнавальна діяльність дослідника, а предметом пізнання – досліджувані з певною метою властивості, ставлення до об'єкта. Наприклад, усі суспільні науки в принципі пізнають один об'єкт – суспільство, але мають різні предмети; політична економія – систему виробничих відносин, економічна статистика – кількісну сторону економічних явищ; бухгалтерський облік, аналіз і аудит – господарську діяльність підприємців та ін.

- **Науковець** – знавець щонайменше однієї галузі науки, котрий у своїх дослідженнях застосовує винятково наукові методи.

- **Науковий ступінь** – рівень кваліфікації науковця. В Україні існують два наукових ступеня – доктор наук, та кандидат наук. У США, Великобританії і цілій низці інших європейських країн, що приєдналися до Болонському процесу, проводиться гармонізація номенклатури вчених

розташуванню небесних тіл на небесній сфері. Той, хто практикує астрологію, називається астрологом.

²⁵ Нумерологія – паранаука про числа. Її часто називають магією чисел, хоча її концепція близька до астрології і іншим паранаукам давнини.

ступенів, що припускає встановлення єдиних вимог для трьох мрів у кожній галузі знань: бакалавра або ліценціата²⁶, магістра, доктора філософії (тут під філософією розуміються науки взагалі, а не власне філософія; паралельно існують аналогічні ступені доктора права, медицини, теології та ін.), присуджуваних акредитованим вищим навчальним закладом.

- **Вчене звання** – показник наукового рівня, що присвоюється за певні досягнення у науковій діяльності. В Україні існують основні вчені звання:

- Доцент (від лат. *docere* «навчати») – в Україні і інших країнах вчене звання викладачів вищих навчальних закладів, що виконують функцію університетських лекторів; вчене звання співробітників наукових установ; посада у вищих навчальних закладах. Учене звання доцента присвоюється ученими радами, звання доцента засвідчується атестатом, що видає Міністерство освіти України.

- Професор (лат. *professor* – викладач, вчитель) – вчене звання (науково-педагогічне), посада викладача вищого навчального закладу чи співробітника наукової установи. Професор веде навчальну та методичну роботу, читає лекційні курси, проводить наукові дослідження, керує самостійною підготовкою та науково-дослідною роботою студентів, підготовкою наукових та педагогічних кадрів.

- Науковий співробітник – вчене звання старшого наукового співробітника присвоюється докторам і кандидатам наук із стажем наукової роботи не менше трьох років, які працюють у вищих навчальних закладах III–IV рівня акредитації або наукових установах та організаціях.

- **Наукова праця** – письмовий виклад основних результатів наукового дослідження. Основні види наукових праць:

- Наукова стаття – письмова робота обсягом від 0,5 до 1 умовного друкарського аркуша (20-40 тис. знаків).

²⁶ Ліценціат – викладач без наукового ступеня, якому рішенням вченої ради надано право читати лекції у вищому навчальному закладі.

- Монографія – це наукова праця у вигляді книги з поглибленим вивченням однієї або декількох (тісно пов'язаних між собою) тем.

- Дисертація (від лат. «dissertatio» – твір, обговорення) – наукова праця, яку підготовлено для прилюдного захисту на здобуття наукового ступеня. В Україні розрізняють дисертації для здобуття наукового ступеня кандидата наук (кандидатська) та доктора наук (докторська). Як правило, докторська включає висвітлення стану вивчення проблеми (огляд та аналіз), результати теоретичних та експериментальних досліджень автора, висновки та рекомендації. У дисертації з технічних наук окремим розділом подаються авторські розробки технології або технічних конструктивних рішень.

- Автореферат дисертації – стислий виклад кандидатської та докторської дисертації, який виконується після її фактичного завершення. Виконується, як правило, накладом 100–150 прим. і розсилається відповідно до спеціальних списків розсилки у спеціалізовані наукові організації з метою апробації та отримання відгуку на автореферат.

- **Спеціалізована вчена рада** – основна ланка в системі атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації та присвоєння вчених звань. Спеціалізовані вчені ради утворюються за рішенням Вищої атестаційної комісії України у вищих навчальних закладах третього та четвертого рівнів акредитації, у інших установах, які проводять наукові, науково-технічні дослідження, а також мають високий рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення для підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

- **Методологія науки** (від метод і грец. λόγος – вчення) – термін, що в залежності від контексту може сприйматися в різних значеннях: або як сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в певній науці, або як вчення про методи пізнання й перетворення дійсності. Розробка проблем методології науки виникає в зв'язку з необхідністю усвідомлення наукою своєї власної природи, принципів і

методів, що лежать в основі пізнання дійсності та відтворення її в мисленні.

- **Загальнонаукові методи дослідження** – емпіричні (експеримент, спостереження, опис) та теоретичні (аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, пояснення, систематизація, класифікація, ін.). Спеціальні методи дослідження ґрунтуються на вивченні конкретних фізичних та хімічних властивостей речовини й фізичних властивостей та параметрів фізичних полів.

- **Компіляція** (лат. *Compilatio* – букв. крадіжка, грабіж, від лат. *compilo* – грабую) – неоригінальний, несамостійний твір; праця, побудована на використанні інших творів.

- **Плагіат** – навмисне привласнення авторства на чужий твір науки, літератури, мистецтва або на чуже відкриття, винахід чи раціоналізаторську пропозицію, а також використання у своїх працях чужого твору без посилання на автора.

Сучасні наукові дослідження, як правило, здійснюються у трьох основних напрямках:

Фундаментальні наукові дослідження – це глибоке і всебічне дослідження предмету з метою отримання нових основоположних знань, а також з метою з'ясування закономірностей явищ, які вивчаються, результати яких не передбачаються для безпосереднього промислового використання. Термін *фундаментальність* (лат. *fundare* – «засновувати») відображає спрямованість цих наук на дослідження первопричинних, основних законів природи.

Прикладні наукові дослідження – це такі дослідження, які використовують досягнення фундаментальної науки, для вирішення практичних завдань. Результатом дослідження є створення і вдосконалення нових технологій.

Науково-дослідні і дослідно-конструкторські розробки – тут з'єднується наука з виробництвом, забезпечуючи тим самим, як наукові, так і технічні і інженерні опрацювання, що іноді приводять до науково-технічних революцій.

1.2. Історичний розвиток та класифікація наук

Більшість дослідників історії науки вважають приблизною віхою народження наукових знань період з VIII до IV ст. до н.е. На думку фахівців, історично здійснений людством перехід від простих розумових висновків до логічно обґрунтованих систем про навколишній світ починається у давньогрецькій культурі.

У більшості досліджень, присвячених аналізу особливостей давньогрецької культури, звертається увага на те, що утворенню соціального статусу «знання» сприяли суттєві зміни суспільного життя, коли «знання» стало мірилом і показником соціальних дій та поведінки людей. Новий статус «знання» знайшов свій вираз у ставленні давньогрецьких філософів до «знання», його утворення і використання.

Однак, перші наукові знання виникли ще декілька тисяч років тому у стародавніх цивілізаціях Близького Сходу (Шумер, Аккад, Вавилон), Єгипту, Індії та Китаю і були синкретичними – необхідними для життєдіяльності.

Як відомо, у IV тисячолітті до н.е. у Єгипті виникають ієрогліфи, а на Близькому Сході – шумерський клинопис для позначення слів та окремих звуків. У III тисячолітті до н.е. у шумерів винайдена десятинно-шестидесятна система обчислення, яка до цього часу застосовується при поділенні кола на 360°(градусів), градуса і години на 60'(хвилин) і хвилини на 60"(секунд).

У II тисячолітті до н.е. вавилонські астрономи розробили теорію руху Сонця, Місяця та інших планет, яка була заснована на восьми сферах, у центрі яких знаходилася Земля. Пізніше у VII столітті до н.е. вавилоняни встановили терміни періодів повторення затемнень Сонця і Місяця.

У Єгипті був введений календарний рік з поділом на 12 місяців по 30 днів з 5 додатковими днями. Був введений поділ доби на 24 години. Єгиптяни добре знали анатомію людського тіла, оскільки використовували практику муміфікування.

Єгипетські математики знали формули обчислення площі трикутника, трапеції, кола.

Але початкові знання людини про навколишній світ були вплетені у її матеріальну діяльність і за ствердженням Вернадського В.І. не підіймалися до теоретичних висновків і узагальнень.

Таким чином, навряд чи можна говорити про існування у первісному суспільстві та стародавніх цивілізаціях науки у сучасному значенні цього слова. Мова може йти про стихійне використання явищ природи та накопичення емпіричного досвіду.

Не дивлячись на значні досягнення народів стародавнього Сходу та Єгипту у різних галузях знань, виникнення науки, як певної системи знань, а не сукупності свідчень про природу, пов'язують зі Стародавньою Грецією.

З розвитком писемності, у країнах стародавніх цивілізацій накопичувалися і осмислювалися емпіричні знання про природу, людину і суспільство. З накопиченим досвідом почали виникати зачатки наукових узагальнень людини, здійснених на основі математики, логіки, геометрії, астрономії, медицини, які синкретично поєднувалися з практикою життєдіяльності.

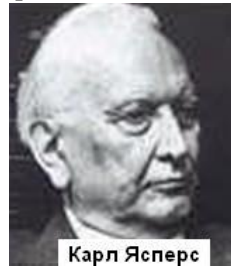
Попередниками сучасних учених були філософи Стародавньої Греції і Риму, для яких роздуми і пошук істини стають основним заняттям. У Стародавній Греції з'являються варіанти класифікації знань, що призвело до виділення їх у окремі галузі.

Вважається, що наука у сучасному розумінні виникла у VI ст. до нашої ери у Стародавній Греції у вигляді перших теоретичних систем Фалеса (640/624-548/545 до н.е.)²⁷, Піфагора

²⁷ Фалес (ст.-грец. Θαλῆς ὁ Μιλήσιος, 640/624 — 548/545 до н. е.) – давньогрецький філософ і математик. Представник іонічної натурфілософії і засновник *мілетської* (іонійської) школи, з якою починається історія європейської науки. Ім'ям Фалеса названа геометрична теорема.

(580-500 до н.е.)²⁸ і Демокрита (460-370 до н.е.)²⁹. Але поділу науки на напрямки тоді ще не було.

Саме цей період характеризується терміном «вісьовий час», який застосував відомий німецький філософ Карл Ясперс³⁰. «Цю вісь світової історії, – писав він, – належить віднести до часу біля 500 років до н.е., до того духовного процесу, який ішов між 800 та 200 роками до н.е. Тоді відбувся самий різкий поворот у історії. З'явилася людина такого типу, яка збереглася до цього часу. Цей час будемо називати «вісьовим»³¹.

Карл Ясперс

Першим видатним ученим грецької науки традиційно вважається Фалес Мілецький, який вперше передбачив розрахунками сонячне затемнення 25 травня 525 р. до н.е. У Єгипті Фалес за допомогою подібності трикутників виміряв висоту єгипетських пірамід.

Фалес Мілецький

Але першим, хто почав описувати історію людського життя, звертаючи увагу людей на досвід, який треба удосконалювати, став Геродот – один із перших географів і вчених-мандрівників³². На підставі побаченого на власні очі і почутих розповідей, створив перший загальний опис відомого на той час світу.

Суто від нього можна вважати започаткувалася наука, предметом вивчення якої стали суспільні процеси і явища. Геродот – автор трактату «Історія» в дев'яти книгах,

²⁸ Піфагор (580–500 до н. е.) – давньогрецький філософ, релігійний та політичний діяч, засновник піфагореїзму.

²⁹ Демокріт Абдерський (біля 460-370 до н. е.) – давньогрецький філософ, один із засновників атомістики.

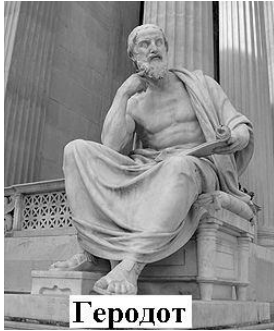
³⁰ Карл Теодор Ясперс (нім. Karl Theodor Jaspers; 1883 – 1969) – німецький філософ і психіатр, один з творців екзистенціалізму.

³¹ Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. / Истоки истории и ее цель (мыслители XX в.) – М.: Политиздат, 1991. – С.32.

³² Геродот Галікарнаський (грец. *Ἡρόδοτος*), (між 490 і 480 до н. е. – бл.425 до н. е.) – давньогрецький історик, названий Цицероном «батьком історії».

присвячених опису греко-перських воєн з викладом історії держави Ахеменідів, Єгипту та ін., в яких містився перший систематичний опис життя і побуту скіфів.

Відомостей про Геродота небагато. Геродот народився в малоазійському місті Галікарнас незадовго до походу Ксеркса у Грецію (бл. 484 до н. е.) і дожив до Пелопоннеської війни (431

Геродот

до н. е.). Він походив з багатой і знатної родини, що мала великі торговельні зв'язки. Через участь у боротьбі проти тирана Лігдаміда Геродот був змушений залишити батьківщину і поселився на острові Самос.

У 464 до н. е. Геродот відправився в подорож, початковою метою якої був збір точних відомостей про греко-перські війни. Результатом стало велике дослідження про народи, про які греки в той час ще мало що знали. Традиція приписує Геродоту тривалі подорожі країнами Сходу: він відвідав Єгипет, де піднявся по Нілу на південь аж до острова Елефантини (поблизу суч. Асуана), був у Месопотамії, Палестині, Фінікії, добирався до великих просторів північного узбережжя Чорного моря, відвідав грецькі колонії на території сучасної України, оглянув більшу частину північного узбережжя Африки та більшість островів Середземного моря, відвідав Персію.

Сам Геродот описує як очевидець особливості більш суворого, ніж у Греції, клімату Скіфії, йому відоме планування Вавилону і те, яким способом зведені його стіни, наводить дані про відстані між єгипетськими містами в долині Нілу і докладно розповідає про звичай єгиптян.

Монументальна праця Геродота «Історія» (Ἡρόδοτος «Ἱστορία») присвячена історії греко-перських воєн і описові країн і народів, що воювали з персами, – перший історичний твір стародавнього світу, що дійшов до нас, і одночасно перший в історії античної літератури пам'ятник художньої прози.

Геродот уперше співвідніс події грецької історії з більш широкою, всесвітньою перспективою. Спочатку він мав назву

«Історія» (гр. «дослідження», «вишукування»); у III ст. до н. е. олександрійські вчені розділили його на 9 книг, давши кожній з них ім'я однієї з дев'яти муз:

I. *Кліо* – муза історії .

II. *Евтерпа* – муза поезії і музики

III. *Талія* – муза комедії

IV. Мельпомена – муза трагедії

V. Терпсіхора – муза танцю

VI. Ерато – муза любовної поезії

VII. Полігімнія – муза пантоміми та гімнів

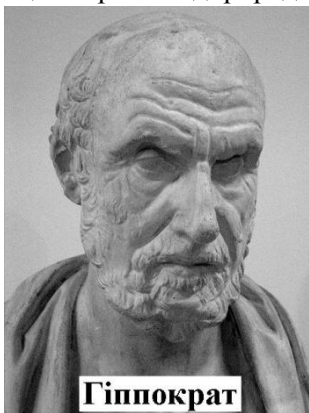
VIII. Уранія – муза астрономії

IX. Калліона – муза епічної поезії

У другій половині VI ст. до н.е. виникає перша в історії людства наукова школа – товариство піфагорійців, названа за ім'ям свого засновника Піфагора Самоського. Раніше відома математична теорема Піфагора приписується саме йому, у зв'язку з тим, що його школа довела справедливість її формулювання.

До того часу слід віднести перші наукові спроби галузі медицини – діяльність та наукові трактати Гіппократа з Коса³³. Гіппократ був першим лікарем, який відкинув забобони про те, що хвороба надприродна та є породженням божественної сили.

Гіппократ

Він відокремив медицину як дисципліну від релігії, стверджуючи та переконуючи, що хвороба не є покаранням божим, а скоріше продуктом зовнішніх чинників, дієти та шкідливих звичок. Справді, у текстах, що належать до **Кодексу Гіппократа**, немає жодної згадки про містичні причини хвороб. Проте у Гіппократа є роботи з поглядами, які були засновані на знанні анатомії та фізіології, хоча медицині за часів Гіппократа майже нічого не було

відомо про людську анатомію і фізіологію.

До важливих положень Гіппократа належать вимоги чистоти (для пацієнтів і лікарів), помірність в їжі і питві, можливість надати природі вести своє лікування, жити там, де чисте повітря: він був упевнений, що здоров'я залежить від балансу «рідин» в організмі людини, а порушення викликає хворобу.

³³ Гіппократ (близько 460 року до н. е. – між 377 і 356 роками до н. е.) – знаменитий старогрецький лікар. Увійшов до історії як "батько медицини".

З ім'ям Гіппократа пов'язано уявлення про високе моральне обличчя і етику поведінки лікаря. **Клятва Гіппократа** містить засадничі принципи, якими повинен керуватися лікар у своїй практичній діяльності.

Вимовляння клятви (яка упродовж віків значно видозмінювалася) при отриманні лікарського диплому стало традицією і у наші часи.

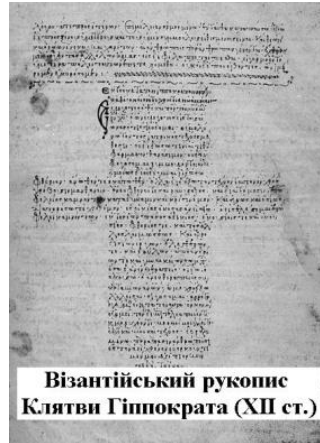
Ім'я Гіппократа пов'язано з різномірною колекцією медичних трактатів, відомою як Гіппократівський Корпус. Переважна більшість творів Корпусу були складені між 430 і 330 рр. до н. е.

Гіппократ також відомий як видатний хірург старовини. У його творах описуються способи застосування пов'язок (прості, спіральні, ромбовидні, "шапочка Гіппократа" та ін.), лікування переломів і вивихів за допомогою витягнення і спеціальних апаратів ("лава Гіппократа").

Окрім цього Гіппократ описав правила положення хірурга і його рук під час операції, розміщення інструментів, освітлення при операції.

Збереглися 60 творів Гіппократа на іонійському діалекті, що склали так званий Гіппократів корпус (Corpus Hippocraticum). Твори ці належать різним медичним школам і написані в різний час другої половини V – початку IV ст. до н. е.

Найвидатнішим явищем розвитку технічних та математичних наук античності стала діяльність Архімеда³⁴. Архімед прославився багатьма механічними конструкціями. Важіль був відомий і до Архімеда, але лише Архімед виклав його повну теорію і успішно її застосовував у практиці.

³⁴ Архімед (дав.-гр. Ἀρχιμήδης; близько 287 до н. е., Сіракузи – 212 до н. е., Сіракузи) – давньогрецький математик, фізик та інженер, один з найвидатніших вчених античності.

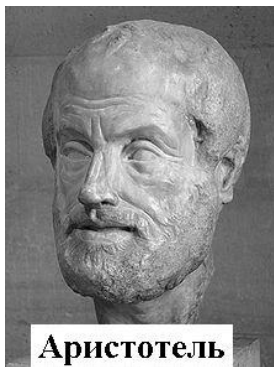
Архімед

Архімед побудував у порту Сиракуз немало блоково-важільних механізмів для полегшення підйому і транспортування важких вантажів. Винайдений ним гвинт (шнек) для вичерпання води досі застосовується в Єгипті.

Архімед є і першим теоретиком механіки. Обчислив площу сегмента параболи, поверхню та об'єм кулі, кульового сегмента й циліндра. Обчислив наближене значення числа π , сформулював основні положення гідростатики (закон Архімеда).

Створив трактати "Про рівновагу плоских фігур", «Про коноїди і сферойди», «Про кулю і циліндр», "Про плавання тіл", «Про квадратуру параболи» та ін.

Інженерний геній Архімеда з силою проявився при облозі Сиракуз (212 р. до н.е.), багатого торгового міста на острові Сицилія. Воїнів римського консула Марцелла було надовго затримано біля стін міста небаченими машинами: потужні катапульти прицільно стріляли кам'яними брилами, в бійницях були встановлені металеві машини, що метали силу силенну ядер, берегові крани поверталися за межі стін і закидали кораблі противника кам'яними і свинцевими брилами, крюки підхоплювали кораблі і кидали їх вниз з великої висоти, системи увігнутих дзеркал (у деяких розповідях щитів) підпалювали кораблі.

Аристотель

Ці всі наукові відкриття першої половини тисячоліття до н.е. поклали початок диференціації та класифікації наук.

Першим, хто почав класифікувати науку став Аристотель (384-322 до н.е.) Він спробував розділити науки на фізику (природа), етику (суспільство) і логіку (мислення), чим поклав початок класифікації наук, які у історію розвитку науки увійшли як

три великі галузі наук: теоретичні науки (фізика і філософія), практичні науки (етика і політика) і поетичні науки (естетика).

Пізніше виникла класифікація римського енциклопедиста Марка Варрона (116-27 до н.е.)³⁵. Вона включала такі науки: граматика, діалектика, риторика, геометрія, арифметика, астрологія, музика, медицина і архітектура.

У цей же час мусульманські арабські учені ділили науки на арабські (поетика, ораторське мистецтво) і іноземні науки (астрономія, медицина, математика).

У ході історичного розвитку значення науки у розвитку світової цивілізації вийшло за межі звичайного розвитку окремих конкретних галузей примітивного осмислення, обрахувань техніки і технологій.

Початок нашої ери відзначився прогресом у технічному напрямках, прикладом яких стали винаходи грецького математика і механіка Герона Александрійського³⁶. Час його життя віднесено до другої половини першого століття н. е. на тій основі, що він приводить як приклад місячне затемнення 13 березня 62 р. н. е. Подробиці його життя невідомі. Герона відносять до найвеличніших інженерів за всю історію людства.

Він першим винайшов автоматичні двері, автоматичний театр ляльок, автомат для продажу дрібних товарів, швидкострільний самозарядний арбалет, парову турбіну, автоматичні декорації, прилад для виміру довжини доріг (стародавній "таксометр") та ін.

У трактаті "Механіка" (Μηχανική), що складалася з трьох книг, Герон описав **Герон** п'ять типів простих машин: важіль, комір, клин, гвинт і блок.

³⁵ Варрон Марк Теренцій (Marcus Terentius Varro) (116-27 до н.е.) – римський учений-енциклопедист.

³⁶ Герон Александрійський (грец. *Ηρων* бл. 10-70) – математик і винахідник античності.

Герон встановив "золоте правило механіки". У трактаті "Пневматика" (Πνευματικά) Герон описав різні сифони, посудини, автомати, що приводилися в рух стислим повітрям або паром. Це була перша парова турбіна, що оберталася силою струменів водяної пари; автомат для відкривання дверей, автомат для продажу "святої" води, пожежний насос, водяний орган, механічний театр маріонеток. У книзі "Про автомати" (Αὐτόματα) також описані різні автоматичні пристрої. У трактаті "Белопоетика" (Βελοποητικά) Герон описав різні види військової металюної зброї.

У своїх винаходах Герон використав досягнення своїх попередників: Евкліда, Архімеда. Майже усі його книги безповоротно загублені (містилися в Александрійській бібліотеці). Але, одна з копій його книг, що видана у 16 столітті, міститься в Оксфордському університеті.

Пізніше нащадки дізналися, що йому належать формули визначення площі різних геометричних фігур. Найбільш відома його формула – для визначення площі трикутника (Формула Герона).

Ще одним видатним представником стародавньої медицини і послідовником Гіппократа був Клавдій Гален³⁷.

Клавдій Гален

Гален вважав, що людське тіло складається із щільних і рідких частин, він досліджував організм шляхом спостереження за хворими і розкриття трупів. Одним із перших застосував вівісекцію – проведення хірургічних операцій над живим тваринами з метою дослідження функцій організму (або окремих органів), вивчення механізмів дії лікарських засобів, розробки методів хірургічного лікування з освітньою метою. Гален став основоположником експериментальної медицини. Його основні

³⁷ Гален Клавдій (грец. Γαληνός; лат. *Claudius Galenus*); 129 або 131– біля 200 або 210) – античний лікар, хірург і філософ.

праці з анатомії: «Анатомічні дослідження», «Про призначення частин людського тіла».

Одними з яскравих явищ у розвитку науки у період переходу від античності до середньовіччя були відкриття у галузі природничих та математичних наук арабських дослідників Джабіра³⁸ та Баттані³⁹.

Джабір у середньовічній Європі був відомий під латинізованим ім'ям Geber. Серед творів Джабіра найцікавіша "Книга сімдесяти", що є свого роду енциклопедією, що складається з 70 глав, присвячених різним теологічним, політичним і природничонауковим питанням. У останніх главах "Книги сімдесяти" він

приводить відомості про метали і мінерали.

Баттані визначив досить точні для свого часу значення сталої прецесії і кута нахилу екліптики до екватора. У зв'язку з астрономічними обчисленнями запровадив у вжиток тригонометричні функції (*синус*, *тангенс* і *котангенс*).

Баттані написав "Трактат про азимут кібли", "Трактат про відстані до небесних світил" і ряд астрологічних творів. Баттани також вдалося вирахувати сонячний рік, причому його дані майже повністю співпадають з сучасними (з погрішністю всього в 24 секунди).

³⁸ Джабір – Абу Абдаллах Джабір ібн Хайян ад-азді Ас-Суфі (біля 721-815) – знаменитий арабський алхімік, лікар, фармацевт, математик і астроном.

³⁹ Аль Баттані – Абу-Абд-аллах-Мухаммед ібн-Джабір Баттані (аль-Баттані) (858-929) – арабський астроном і математик.

Таким чином, на початку нашої ери наука поступово перетворюється на найважливіший інструмент, що впливає на всі сфери функціонування суспільства і розвиток його культури.

З початком нашої ери почав створюватися список навчальних дисциплін, пізніше названих **«вільними мистецтвами»**.

Ідея про вільні мистецтва з'явилася у V столітті і детально систематизувалася Марціаном Капеллою у його книзі «Про одруження Філології і Меркурія»⁴⁰. Поняття «вільні мистецтва» у тодішньому розумінні малися як «вільні науки» – коло навчальних наук (дисциплін), які лежали в основі пізньоантичної школи.

У своєму трактаті Капелла у алегоричних образах юних наречених дав короткий опис семи навчальних предметів: граматика, діалектика (логіка), риторика, арифметика, геометрія, астрономія, музика.

Пізніше Боецій⁴¹ розділив сім мистецтв на два цикли: перший цикл з трьох наук він назвав трівіум⁴², другий цикл з чотирьох наук – квадрівіум⁴³.

Вільні мистецтва побудовані у логічній послідовності рівнів навчання. Перший рівень (трівіум) – це мистецтва слова і мислення: граматика, діалектика (логіка) і риторика. Другий рівень (квадрівіум) – це мистецтва чисел: арифметика, геометрія, астрономія і музика.

⁴⁰ Марціан Міней Фелікс Капелла, зазвичай Марціан Капелла (лат. *Martianus Minneius Felix Capella*) – латинський письменник першої половини V ст., енциклопедист, філософ, ритор.

⁴¹ Боецій Аніцій (*Boethius*; 480–525) – римський філософ-неоплатонік, математик і теоретик музики, теолог та політичний діяч пізньої античності, римський патрицій, міністр при Італійському королі Теодоріху, пізніше був засуджений за зраду Візантії і вожіння, ув'язнений в Павії, підданий тортурам і вбитий.

⁴² Трівіум, або трівій (лат. *trivium* – перехрестя трьох доріг) – перша ступінь середньовічної освіти, основа подальшого навчання. Передувала квадрівіуму і складалася з трьох дисциплін – граматики, діалектики (логіки) і риторики.

⁴³ Квадрівіум, або квадрівій (лат. *quadrivium* – «чотирьохдоріжжя») – підвищений курс світської освіти, що слідував за трівіумом. Квадрівій складався з 4 дисциплін: арифметики, геометрії, астрономії та музики.

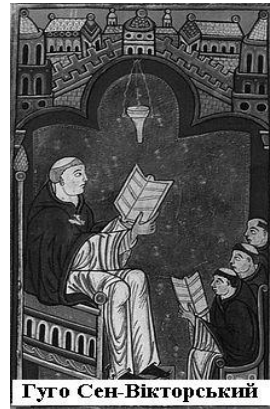

*Зображення семи вільних мистецтв
(художник Мартін де Вок, 1590 р.)*

Найбільш приближеними до сучасності були спроби класифікації наук у середні віки.

Гуго Сен-Вікторський (1096/97-1141) ⁴⁴ поділяє науки на чотири групи:

- Теоретичні науки (математика, фізика).
- Практичні науки.
- Механічні науки (навігація, сільське господарство, полювання, медицина, театр).
- Логічні науки, що включають граматику і риторіку.

Гуго Сен-Вікторський

⁴⁴ Гуго Сен-вікторський (Hugues de Saint-victor) (1096/97-1141) – французький філософ, богослов, педагог.

Роджер Бекон

Англiєць Роджер Бекон (1214-1292)⁴⁵ також виділяв чотири класи наук: граматика і логіка, математика, натурфілософія, метафізика і етика. При цьому основою наук про природу він вважав математику. Він вірив у філософський камінь, у філософську астрологію. Йому приписують винахід пороху, хоча він говорив, що довідався про цей секрет від китайських мудреців.

У середині XVI століття дослідники почали обмінюватися результатами свої досліджень, почали з'являтися колективні осередки, які поєднували свої зусилля у наукових пошуках.

Перші наукові об'єднання (товариства) з'явилися в Італії – це були «Академія таємниць природи» (*Academia secretorum naturae*) у Неаполі (1560), «Академія Лінчеїв» (*Accademia dei Lincei*) – дослівно – академія «рисьєглазих», тобто тих, що володіють особливою зіркістю, як рись) у Римі (1603), «Академії дослідів» (*Accademia empiria*) у Флоренції (1657).

Усі ці італійські академії, в яких брали участь чимало відомих мислителів і громадських діячів, були створені з метою пропаганди і поширення наукових знань у галузі фізики на основі регулярних зустрічей, обміну ідеями і проведення експериментів. Почесним членом цих академій був Галілео Галілей⁴⁶.

⁴⁵ Бекон Роджер (біля 1214-1292) – англійський філософ і природодослідник, чернець-францисканець. Професор в Оксфорді. Відомий як адепт Алхімії і Магічних Мистецтв.

⁴⁶ Галілео Галілей (*Galileo Galilei*; 1564-1642) – видатний італійський мислитель епохи Відродження, засновник класичної механіки, фізик, астроном, математик, один із засновників сучасного експериментально-теоретичного природознавства, поет і літературний критик. Був основоположником експериментально-математичного методу вивчення природи.

Значний внесок у класифікацію наук зробив Френсіс Бекон (1561-1626).⁴⁷ Свій головний внесок у теорію і практику науки Бекон бачив в тому, щоб підвести під науку оновлене філософсько-методологічне обґрунтування. Він вважав, що науки зв'язані в єдину систему, кожна частина якої у свою чергу повинна бути диференційована.

Френсіс Бекон

Найбільш правильним розділенням людського знання, вважає Ф.Бекон, є те, яке виходить із трьох здібностей розумної душі, що зосереджує в собі знання. Історія відповідає пам'яті, поезія – уяві, філософія – розуму.

Історію, погоджену з пам'яттю, Ф.Бекон ділить на природну і цивільну, а кожну з них класифікує ще конкретніше: так, цивільна історія розділена на церковну, на історію наук і власне цивільну історію.

Поезія – корельована з уявою – розділена на епічну, драматичну, параболічну.

Найбільш дрібніше розділена і класифікована філософія, яка розуміється вельми широко і ділиться на безліч видів і підвидів знання. Бекон виділяє у ній «теологію богонатхнення». Цю частину він відносить до теології.

Що ж до філософії, то вона, насамперед, розділяється на два великі блоки: на вчення про природу, або природну філософію, і першу філософію – вчення про загальні аксіоми наук, про трансценденцію⁴⁸.

У перший блок, або філософське вчення про природу, входять теоретичні учення (фізика з її застосуваннями,

⁴⁷ Френсіс Бекон (англ. Francis Bacon); 1561-1626) – англійський філософ, історик, політичний діяч, основоположник емпіризму. У 1584 був вибраний до парламенту. З 1617 лорд-хранитель печатки, потім – лорд-канцлер; барон Веруламський і віконт Сент-олбанський.

⁴⁸ Трансценденція, трансцендентне, трансцендування (від лат. transcendentis – що переступає, виходить за межі). У повсякденному житті трансценденція означає "пізнання пізнання", вихід за межі меж сприйнятого досвіду, об'єднання протилежностей, стирання меж між суб'єктом і об'єктом пізнання.

метафізика) і практичні (механіка, магія з їх застосуваннями). Додатком до теоретичної і практичної природної філософії стає математика (у свою чергу диференційована).

У цілому велике значення і гідність науки Бекон вважав майже самоочевидними і виразив це у своєму знаменитому афоризмі «Знання – сила!» (лат. *Scientia potentia est*).

На зміну XVII століттю, як прийнято його називати – «століттю Розуму», прийшло століття XVIII – «епоха Просвітництва». На базі науки, створеної І.Ньютоном⁴⁹, Р.Декартом⁵⁰, Б.Паскалем⁵¹ і Лейбніцом⁵², розвиток сучасної математики і природознавства продовжувався поколінням М.Ломоносова⁵³, Л.Ейлера⁵⁴, Ж.Бюффона⁵⁵ і Ж.Д'аламбера⁵⁶. З

⁴⁹ Ісаак Ньютон (англ. Sir Isaac Newton (Сер Айзек Ньютон); 1643-1727) – видатний англійський учений, який заклав основи сучасного природознавства, творець класичної фізики.

⁵⁰ Рене Декарт (фр. Renй Descartes; 1596-1650) – французький математик, філософ, фізик і фізіолог, творець аналітичної геометрії і сучасної символіки алгебри, автор методу радикального сумніву у філософії, механіцизму у фізиці, передвісник рефлексології.

⁵¹ Блез Паскаль (фр. Blaise Pascal; 1623-1662) – французький математик, фізик, літератор і філософ. Класик французької літератури, один із засновників математичного аналізу, теорії вірогідності і проектної геометрії, творець перших зразків рахункової техніки, автор основного закону гідростатики.

⁵² Готфрід Вільгельм фон Лейбніц (нім. Gottfried Wilhelm von Leibniz; 1646-1716) – німецький філософ, математик, юрист, дипломат, один з найважливіших представників новоєвропейської метафізики.

⁵³ Михайло Васильович Ломоносов (1711-1765) – перший російський учений-природодослідник світового значення, енциклопедист, хімік і фізик; він увійшов до науки як перший хімік, який дав фізичній хімії визначення, вельми близьке до сучасного, і визначив обширну програму фізико-хімічних досліджень.

⁵⁴ Леонард Ейлер (нім. Leonhard Euler; 1707-1783) – швейцарський, німецький і російський математик, що вніс значний внесок до розвитку математики, а також механіки, фізики, астрономії і ряду прикладних наук.

⁵⁵ Жорж-Луї Леклерк, граф де Бюффон (фр. Georges-louis Leclerc, Comte de Buffon); 1707-1788) – французький натураліст, біолог, математик, природодослідник і письменник XVIII століття. Висловив ідею про єдність рослинного і тваринного світу.

⁵⁶ Жан Лерон Д'аламбер (фр. Jean Le Rond d'alembert; 1717-1783) – французький учений-енциклопедист. Широко відомий як філософ, математик і механік. Засновник математичної фізики.

виданням численних енциклопедій, зокрема «Енциклопедії» Д.Дідро⁵⁷, почалася популяризація науки.

Наукова революція в природознавстві привела до змін у філософії і суспільних науках, розвиток яких в цей період перестав залежати від богословських суперечок. І.Кант⁵⁸ і Д.Юм⁵⁹, а з ними Вольтер⁶⁰ поклали початок світської філософії і розповсюдження атеїзму, повністю відчужили церкву від вирішення філософських питань для все більш численних верств населення Європи. Праці Адама Сміта⁶¹ заклали основи сучасної економіки, а американська і французька революції – сучасного політичного устрою світу.

Французький філософ і засновник соціології Огюст Конт (1798-1857)⁶² вважав, що кожна наука

⁵⁷ Дені Дідро (фр. Denis Diderot; 1713-1784, Париж) – французький письменник, філософ-просвітитель і драматург. Видав «Енциклопедію, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел» (1751). У історії вважається творцем тих ідей просвітництва, які підготували розуми людей до Французької революції.

⁵⁸ Іммануїл Кант (нім. Immanuel Kant; 1724-1804) – німецький філософ, родоначальник німецької класичної філософії.

⁵⁹ Девід Юм (англ. David Hume; 1711-1776) – шотландський філософ, представник емпіризму і агностицизму, один з найбільших діячів шотландського Просвітництва.

⁶⁰ Вольтер, справжнє ім'я – Франсуа-Марі Аруе (фр. Voltaire, Francois Marie Arouet; 1694-1778) – один із найбільших французьких філософів-просвітителів XVIII століття, поет, прозаїк, сатирик, історик, публіцист, правозахисник; основоположник вольтер'янства.

⁶¹ Адам Сміт (англ. Adam Smith; 1723-1790) – шотландський економіст, філософ-етик; один із основоположників сучасної економічної теорії.

⁶² Ісидор Марі Огюст Франсуа Ксав'є Конт (фр. Isidore Marie Auguste Francois Xavier Comte; 1798-1857) – французький філософ і соціолог. Родоначальник позитивізму. Основоположник соціології як самостійної науки. Основні праці: «Курс позитивної філософії» (1830-1842) і «Система позитивної політики» (1851-1854).

у своїй приватній галузі пояснює невизначену безліч спостережуваних фактів, зводячи їх до відомих однопоподібностей, що називаються законами і виражають постійний зв'язок явищ, у співіснуванні та послідовності.

Філософія, поширюючи той же пізнавальний процес на всю галузь наукових знань, повинна встановити зв'язок між предметами окремих наук і, отже, між самими науками. Філософія не має свого особливого змісту, вона тільки приводить у загальний систематичний порядок зміст усіх наук. Основою філософії є, таким чином, класифікація або «ієрархія» наук.

Починаючи з найзагальнішої або ширшої за об'ємом і простий за змістом науки – математики, – Конт розташовує всі інші галузі знання в порядку убуючої спільності і простоти, або зростаючої специфікації і складності.

У цьому порядку Конт відзначає шість головних ступенів, яким відповідають шість основних наук: математика, астрономія, фізика, хімія, біологія і соціологія.

При подальшому розчленуванні цих наук Конт керується ще двома відносними точками зору – протиставленнями:

- 1) між абстрактним і конкретним;
- 2) між перебуванням і зміненням, або статичною і динамічною сторонами явищ.

Запропонована Контом «драбина наук» у вигляді «сходинок» – це образне представлення ієрархії основних наук та їхньої класифікації.

___6. Соціологія

___5. Біологія

___4. Хімія

___3. Фізика

___2. Астрономія

___1. Математика

За його думкою ці «сходинок» відображають:

- перехід від простих і загальних явищ до складних і приватних;
- ускладнення основних форм руху матерії;
- історичну послідовність розвитку наук.

Цікавим і важливим фактом у історії розвитку класифікації наук була позиція німецького історика і філософа Вільгельма Дільтея (1833-1911)⁶³, який розділяв науки про природу і «науки про дух». Він вважав, що основна пізнавальна функція наук про природу – пояснення, а «наук про дух» – розуміння.

У своєму головному творі «Вступ у науки про дух» (нім. *Ievads Geisteswissenschaften*, 1880) а також у творі «Побудова історичного методу в науках про дух» (нім. *Vzsturiskvs metodes bive Geisteswissenschaften*, 1910) Дільей різко протиставляє науки про дух наукам природничим (до яких Дільтей відносить і емпіричну психологію), таким, що вивчають явища шляхом емпіричного аналізу, тоді як наука про дух має справу з безпосередньою психічною діяльністю – переживанням – і тому повинна відстоювати свій, специфічно відповідний свій метод.

Таким чином, на кінець XIX – початок XX ст. основним критерієм класифікації наук була ступінь прояву і застосування наук у реальному житті та матеріальному середовищі. Відповідно цьому, науки розподілилися на «формальні (абстрактні)» та «емпіричні (матеріальні)».⁶⁴

Формальні (абстрактні) науки передбачали дослідження, які вивчають наукові системи, що не потребують реального, матеріалістичного відтворення, експериментально-дослідної

⁶³ Вільгельм Дільтей (нім. Wilhelm Dilthey; 1833 -1911) – німецький історик культури і філософ-ідеаліст, представник філософії життя, літературознавець, що ввів вперше поняття так званих наук про дух (*Geisteswissenschaft*), що зробили величезний вплив як на сучасні історичні науки в Німеччині (Ріккерт, Віндельбанд, Шпрангер та інші), так і на літературознавство (Унгер, Вальцель, Гундольф та інші).

⁶⁴ Емпіризм (від давньогр. ἐμπειρία – «емпірія» – досвід) – напрям в теорії пізнання, що визнає чуттєвий досвід єдиним джерелом достовірного знання. Для емпіризму характерна абсолютизація досвіду чуттєвого пізнання, приниження ролі раціонального пізнання (понять, теорії). Як цілісна гносеологічна концепція емпіризм сформувався у XVII-XVIII ст. (Френсис Бекон, Томас Гоббс, Джон Локк, Джордж Берклі, Девід Юм); елементи емпіризму властиві позитивізму, неопозитивізму (логічний емпіризм).

перевірки. Наприклад, науки, пов'язані з логікою, математикою, системними теоріями, теоріями інформації, статистикою, ін.

Формальні науки не мають на меті переконувати у реальності теорій, виведених із спостережень, експериментів та дослідів, а засновані на визначеннях і правилах.

Емпіричні (матеріальні) науки – клас наук, що передбачали дослідження, що засновані на реальних фактах проявів природи та суспільних явищ, потребують дослідно-експериментальної роботи, чуттєвого досвіду, застосування методів доведення і виведення, прогнозування, гіпотезування, узагальнення тощо.

У наслідок цього, в освіті того часу виникли теорії, які відповідали сутності навчання таких наук. Автором теорії **формальної освіти** став німецький філософ і педагог Йоган-Фрідріх Гербарт (1776-1841)⁶⁵, а **матеріальної освіти** – англієць Герберт Спенсер (1820-1903)⁶⁶.

XX століття було надзвичайно насичене значними історичними подіями, які вплинули на подальший розвиток світової цивілізації.

Якщо оглядово прослідкувати основні віхи в історичному розвитку людства, то слід виділити такі найбільш значущі історичні події та явища XX століття:

- 8 лютого 1904 р. – 27 липня 1905 – російсько-японська війна.
- 1 серпня 1914 – 11 листопада 1918 – Перша світова війна.
- Жовтнева революція 1917 р.
- Велика депресія 1930-х.

⁶⁵ Йоганн Фрідріх Гербарт (нім. Johann Friedrich Herbart; 1776-1841) – німецький філософ, психолог, педагог. Один із засновників наукової педагогіки, зокрема, формальної освіти.

⁶⁶ Герберт Спенсер (англ. Herbert Spencer; 1820-1903) – англійський філософ і соціолог, один з родоначальників еволюціонізму, ідеї якого користувалися великою популярністю в кінці XIX століття, засновник органічної школи в соціології; ідеолог лібералізму.

- 1 вересня 1939 – 2 вересня 1945 – Друга світова війна.
- Кінець великих колоніальних імперій.
- Утворення та розпад Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Варшавського договору.
- Політичні репресії в Радянському Союзі.
- Утворення та розпад військових блоків СЕАТО, СЕНТО.
- Винайдені нові джерела енергії, нова зброя (ядерна, воднева бомби і ін.), телебачення, комп'ютер, Інтернет, нові матеріали (нейлон, кевлар), надшвидкісні залізниці.
- 4 жовтня 1957 р. – запуск у космос першого космічного апарату.
- 12 квітня 1962 р. – перший запуск у космос космічного корабля з людиною (Ю.Гагарін).
- 20 липня 1969 р. – космічний корабель серії Аполлон (США) уперше доставив людей на поверхню Місяця.
- «Холодна війна» між Західними країнами і країнами Варшавського договору.
- Швидке зростання рівня життя в Північній Америці, Європі і Японії.
- Поява і усвідомлення глобальних екологічних проблем, унаслідок знищення лісів, брак енергії і води, зниження біологічної різноманітності, забруднення атмосфери, техногенні катастрофи (1986 – аварія на Чорнобильській АЕС), біологічні початок епідемії (СНІД).
- 1991 – розпад СРСР і соціалістичного табору.
- 1990-і роки – розпад Югославії
- Значне збільшення населення планети: від 2 млрд – у 1930 р., 3 млрд – у 1960 р., 4 млрд – у 1974 р., 5 млрд – 1988 р., 6 млрд – у 2000 р.
- Виникнення поняття науково-технічної революції (НТР).

Говорячи про розвиток світової науки ХХ ст., то слід звернути увагу на такі основні науково-технічні події, поняття та відкриття:

- 1901 р. – Відкриття груп крові (К. Ландштейнер)
- 1905 р. – Спеціальна теорія відносності (Альберт Ейнштейн)
- 1905 р. – Психоеаналіз (З. Фрейд)
- 1906 р. – Третій початок термодинаміки (У. Нернст)
- 1910 р. – Хіміотерапія (П. Ерліх)
- 1911 р. – Відкриття надпровідності металів (Х.Камерлінг-Оннес)
- 1911 р. – Відкриття атомного ядра, планетарної моделі атома (Е. Резерфорд)
- 1913 р. – Квантова теорія атома (Н. Бор)
- 1915 р. – Загальна теорія відносності (Альберт Ейнштейн)
- 1919 р. – Штучна ядерна реакція (Е. Резерфорд)
- 1921 р. – Відкриття ядерної ізотопії (О. Ган)
- 1924 р. – Гіпотеза про хвильові властивості мікрочасток (Л. Бройль)
- 1925-1926 рр. – Квантова механіка (У. Гейзенберг, Е.Шредінгер)
- 1926 р. – Доказ зоряної природи галактик (Е. П. Хаббл)
- 1928 р. – Релятивістська теорія руху електрона (П.Дирак)
- 1928 р. – Комбінаційне розсіювання світла (ефект Рамана) (Чандрасекара Венката Раман)
- 1929 р. – Перший антибіотик – пеніцилін (Олександр Флемінг)
- 1931 р. – Відкриття космічного радіовипромінювання (К.Янський)
- 1932 р. – Відкриття нейтрона (Дж. Чедвік)
- 1932 р. – Відкриття позитрона (К. Д. Андерсон)
- 1934 р. – Штучна радіоактивність (Ф. і І. Жолио-кюри)

- 1935 р. – Відкриття штучних ізотопів (І. У. Курчатов)
- 1936 р. – Теорія саморегуляції ринкової економіки (Дж. М. Кейнс)
- 1937-1944 рр. – Синтетична теорія еволюції (Т.Добжанський, Д. С. Хакслі, Е. Майр і ін.)
- 1938 р. – Відкриття розщеплювання ядра урану (О. Ган, Ф. Штрассман)
- 1938 р. – Теорія термоядерної реакції як джерела енергії зірок (К. Вейцеккер, Х. А. Беті)
- 1940 р. – Синтез трансуранових елементів (Р. Т. Сиборг, Е. М. Макміллан)
- 1942 р. – Досвідчений доказ можливості отримання ядерної енергії (Е. Фермі)
- 1946 р. – Реєстрація радіогалактик (Дж. Хей)
- 1948 р. – Виклад основ кібернетики (Н. Вінер)
- 1953 р. – Модель будови молекули ДНК (Дж. Уотсон, Ф.Крик)
- 1961 р. – Структура генетичної коди (М. У. Ніренберг, Х. Р. Корану, Р. У. Холлі, С. Очоа)
- 1963 р. – Відкриття квазарів (М. Шмідт, Т. Метьюз, Е.Сендідж)
- 1967 р. – Перша пересадка людського серця (К. Барнард)
- 1974 р. – Уявлення про нестабільність вакууму в гравітаційному полі чорної дірки (С. Хокинг)
- 1986 р. – Відкриття високотемпературної надпровідності (К. Мюллер, Дж. Беднорз)
- 1995 р. – Перше спостереження планети поза сонячною системою, зіркою, що обертається навколо, з головної послідовності (М. Майор, Д. Квелоз)
- 1997 р. – Перше успішне клонування ссавця – вівці Доллі (Інститут Росліна)

Значний розвиток науки і техніки у ХХ ст. поступово зумовив людство стати на шлях інтенсивного використання і застосування науково-технічних здобутків у виробництві та

суспільному житті. З другої половини ХХ ст. цей процес став називатися «науково-технічною революцією»⁶⁷.

На території колишнього СРСР, у всіх республіках колишнього Радянського союзу у 60-х роках ХХ століття наукові дослідження стали основним чинником виробництва. Абсолютно на всіх великих підприємствах були створені спеціальні конструкторські бюро (СКБ), які працювали на винаходи, розробку нових технологій виробництва.

Над науковими розробками нових технологій працювали окремі громадяни і громадські організації винахідників та раціоналізаторів виробництва. Їхні розробки і винаходи патентувалися відповідними органами.

Державні органи широко заохочували ці види робіт. У колишньому СРСР у 1979 р. був встановлений «Всесоюзний день винахідника і раціоналізатора», який відзначався як професійне свято. А у 1981 р. було встановлено почесне звання «Заслужений винахідник СРСР», яке присвоювалося громадянам за значні успіхи у винахідництві та раціоналізаторстві.

В Україні «День винахідника і раціоналізатора» відзначається щорічно кожну третю суботу вересня починаючи з 1994 р.

Кінець середина ХХ – початок ХХ століття для світової і, зокрема, європейської науки став переломним у бік широкої інтеграції. Цьому сприяли ряд подій, що відбулись на міжнародній політичній арені.

У світовому масштабі у середині ХХ ст. виникла

⁶⁷ Науково-технічна революція (НТР) – корінне якісне перетворення продуктивних сил, що почалося в середині ХХ ст., якісний стрибок у структурі і динаміці розвитку продуктивних сил, корінна перебудова технічних основ матеріального виробництва на основі перетворення науки на провідний чинник виробництва, в результаті якого відбувається трансформація індустріального суспільства в постіндустріальне.

необхідність регулювання та координації зусиль світової спільноти у галузі культури, науки і освіти.

Так у 1945 р. слідом за створенням Організації Об'єднаних Націй була створена Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)⁶⁸.

У даний час в організації налічується 193 держави-члена і 7 членів-співробітників, 182 держави-члена мають у своєму розпорядженні постійні представництва при організації в Парижі, де також знаходиться 4 постійних спостерігача і 9 наглядових місій міжурядових організацій. До складу ЮНЕСКО входить більше 60 бюро і підрозділів, розташованих в різних країнах світу.

Серед питань, які охоплюють діяльність організації: проблеми дискримінації у галузі освіти і неписьменності; вивчення національних культур і підготовка національних кадрів; проблеми соціальних наук, геології, океанографії і біосфери. В центрі уваги ЮНЕСКО знаходяться і гендерна політика.

Основні напрями діяльності ЮНЕСКО представлені у п'яти програмних секторах: освіта, природні науки, соціальні і гуманітарні науки, культура, комунікація і інформація. Існує також ряд спеціальних тематичних напрямів, що вимагають міждисциплінарного підходу.

У галузі освіти ЮНЕСКО прагне до формування умов для загальної освіти для будь-якого віку і на всіх рівнях. Цілі ЮНЕСКО у галузі освіти були сформульовані в 2000 році на Всесвітньому форумі в Дакарі, Сенегал. Цілі включають: обов'язкову безкоштовну початкову освіту, рівність статі в початковій і середній школі, підвищення якості освіти,

⁶⁸ ЮНЕСКО (UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури. Основні цілі ЮНЕСКО – сприяння зміцненню миру і безпеки за рахунок розширення співпраці держав і народів у галузі освіти, науки і культури; забезпечення справедливості і дотримання законності, загальної пошани і основних свобод людини, проголошених в Статуті Організації Об'єднаних Націй, для всіх народів, без відмінності раси, статі, мови або релігії.

комплексні заходи по вихованню дітей молодшого віку, задоволення освітніх потреб молоді і дорослих, а також підвищення писемності дорослих.

У галузі природничих наук ЮНЕСКО є єдиним підрозділом ООН, у якого наука винесені в назву. Відповідно до цього організація розглядає природні науки в контексті міждисциплінарної взаємодії з освітою і культурою. ЮНЕСКО стояла у витоків таких міжнародних проектів як Європейський центр ядерних досліджень і Міжнародний союз охорони природи.

Серед програм ЮНЕСКО у веденні освітнього напрямку у галузі природничих наук знаходяться Міжнародна гідрологічна програма «Людина і біосфера» (Всесвітня мережа біосферних резервів), Міжнародна геонаукова програма (Всесвітня мережа національних геопарків) і міжнародна програма фундаментальних наук.

Місією ЮНЕСКО у галузі соціальних і гуманітарних наук є поширення знань, стандартів і інтелектуальної кооперації, направлених на соціальні перетворення. Окрім основної мети, впровадження в життя положень Загальної декларації прав людини, рівність статі і право на освіту.

Робота даної галузі розділена на чотири секції: етика (біоетика, наука і технології, освіта у галузі етики), права людини (гендерна рівність, викорінювання бідності, демократія, філософія, боротьба з дискримінацією), соціальні перетворення (міграція, урбаністичні дослідження, молодь) і спорт (фізична освіта і проблеми допінгу).

У даний час поряд з ЮНЕСКО широкому впливу на розвиток і поліпшення науки сприяють міжнародні наукові організації.

Активну роль у розвитку науки грають добровільні наукові товариства, основним завданням яких є обмін науковою інформацією, зокрема, в ході проведення конференцій і завдяки публікаціям у періодичних виданнях. Членство в наукових товариствах є добровільним. Держава може надавати цим товариствам різну підтримку.

Міжнародні наукові об'єднання і товариства допускають як колективне, так і індивідуальне членство. Національні академії наук у деяких країнах Європи історично вирости з національних наукових товариств.

Найбільш відомими у світовому значенні існують:

- Російське Географічне Товариство, яке існує з 1845 р.⁶⁹
- ЮПАК – Міжнародний союз теоретичної та прикладної хімії, заснований у 1919 р.⁷⁰
- IEEE – Інститут інженерів електротехніки і електроніки, що існує з 1989 р.⁷¹
- Лондонське королівське товариство з розвитку знань про природу, засноване у 1662 р., яке нині має статус національної академії наук Великобританії.⁷²
- МАС – Міжнародний астрономічний союз – організація, об'єднуюча астрономічні співтовариства всього світу. Заснована в липні 1919 року в Брюсселі (Бельгія).⁷³

⁶⁹ Російське географічне товариство – громадська організація Росії, одне із найстаріших географічних товариств світу. 18 серпня 1845 року Високим велінням імператора Миколи I було затверджено подання міністра внутрішніх справ Росії графа Л.А.Перовського про створення у Санкт-Петербурзі Російського Географічного Товариства (згодом Імператорське Російське Географічне Товариство).

⁷⁰ Міжнародний союз теоретичної та прикладної хімії – ЮПАК (англ. International Union of Pure and Applied Chemistry, IUPAC) – міжнародна неурядова організація, сприяюча прогресу у галузі хімії.

⁷¹ Інститут інженерів електротехніки і електроніки – IEEE (англ. Institute of Electrical and Electronics Engineers) – міжнародна некомерційна асоціація фахівців у галузі техніки, світовий лідер розробки стандартів радіоелектроніки і електротехніки.

⁷² Лондонське королівське товариство з розвитку знань про природу (англ. The Royal Society of London for the Improvement of Natural Knowledge), у повсякденній мовній практиці – Королівське товариство (англ. The Royal Society) – провідне наукове товариство Великобританії, одне із найстаріших наукових товариств світу; створено у 1660 році і затверджено Королівською хартією у 1662 році.

⁷³ Міжнародний астрономічний союз (IAU – International astronomical union) – заснований в липні 1919 року в Брюсселі (Бельгія). МАС складається з держав-членів (представлених національними академіями або іншими неурядовими

- Міжнародне товариство загальної теорії відносності та гравітації, засноване у 1971 р.⁷⁴

Поряд з міжнародними науковими товариствами існують і міжнародні наукові інститути і лабораторії, які займаються конкретними науковими дослідженнями у певних галузях науки. До найбільш відомих відносяться:

ЦЕРН (фр. CERN – Conseil Européen pour la Recherche Nucléaire) – Європейська організація по ядерних дослідженнях, найбільша в світі лабораторія фізики високих енергій. Також іноді переводиться як Європейський Центр ядерних досліджень. заснована у 1954 р.

ЕМБЛ (англ. European Molecular Biology Laboratory, EMBL) – Європейська молекулярно-біологічна лабораторія, дослідницький некомерційний інститут, підтримуваний 18 західноєвропейськими країнами і Ізраїлем. Лабораторія була заснована в 1974 році. Складається з близько 80 незалежних наукових груп, що працюють у різних галузях молекулярної біології.

МІДО (англ. IIRE, International Institute for Research and Education) – Міжнародний інститут досліджень та освіти – дослідницьких і освітній центр у Амстердамі, займається дослідженнями соціальних і політичних рухів, здійснює навчання соціальних і політичних активістів. Інститут був заснований у Брюсселі в 1982 р.

ОІЯД (Рос. – Объединённый институт ядерных исследований, ОИЯИ) – Об'єднаний інститут ядерних досліджень – міжнародна міждержавна науково-дослідна організація, заснована у 1954 р. у м.Дубна Московської області. Засновниками є 18 держав. Основні напрями досліджень – фізика ядра, фізика елементарних частинок і дослідження конденсованого стану речовини.

установами) і більше 10 000 індивідуальних членів. Союз включає 64 держави.

⁷⁴Міжнародне товариство загальної теорії відносності та гравітації – було засноване у 1971, як наступник Міжнародного Комітету загальної відносності та гравітації. Керівні органи товариства знаходяться в Англії.

У кожній країні світу є відповідні урядові організації, які координують та здійснюють керівництво дослідженнями у різних галузях науки.

В Україні цими питаннями займається Міністерство освіти і науки, яке у своїй структурі має відповідні департаменти, що визначають основні напрями науки і освіти та керують заходами по виконанню основних завдань.

Окрім урядових установ існують державні наукові організації, які конкретно виконують наукові дослідження у різних галузях науки. До таких організацій відносяться національні академії наук:

- Національна Академія наук України⁷⁵ – вища державна наукова установа. У колишньому СРСР існувала з 1918 р. У академії діють три секції, що об'єднують 14 відділень наук за різними напрямками.

- Національна Академія педагогічних наук України (НАПН) – вища галузева наукова установа, створена у 1992 р. Має структуру, що складає 5 відділень, 11 науково-дослідних інститутів, 11 науково-дослідних центрів, що розташовані у різних містах України.

- Національна академія мистецтв України (НАМУ) – творчо-наукова установа в галузі художньої культури. Академія мистецтв України (АМУ) заснована в грудні 1996 у м. Києві. Указом Президента України від 18 лютого 2010 р. Академії мистецтв України було надано статус національної. Містить шість структурних відділень: кіномистецтва, музичного, образотворчого, театрального мистецтва, теорії та історії мистецтв (мистецтвознавства), а також синтезу пластичних мистецтв.

- Національна академія правових наук України – вища галузева наукова установа України. Заснована у 1993 р. До

⁷⁵ Національна академія наук України (НАН України) – вища наукова установа України з самоврядною організацією. НАН об'єднує дійсних членів, членів-кореспондентів та іноземних членів, а також всіх наукових працівників, що працюють у її наукових установах, здійснюючи дослідження у галузі природничих, гуманітарних, суспільних та технічних наук. Заснована у 1994 р.

1993 р. академія діяла у статусі громадської організації. У своєму складі має 5 відділень і 5 науково-дослідних інститутів.

- Національна академія медичних наук України – державна наукова організація з проблем медицини та охорони здоров'я. Заснована у 1993 р.

- Національна академія аграрних наук України (НААН) розпочала свою діяльність як Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук 22 травня 1931 і з такою назвою проіснувала самостійно та у складі різних відомств до 1990 р. У 2010 році академії було надано статус національної і перейменовано в Національну академію аграрних наук України.

Паралельно з державними науковими організаціями науково-дослідницьку роботу проводять недержавні наукові організації, які існують на принципах громадського самоврядування і утримуються на кошти юридичних та фізичних осіб. Їхня діяльність здійснюється за галузевими напрямками і об'єднує науковців відповідних наукових спеціальностей.

Серед самих значущих таких громадських організацій в Україні слід виділити Академію наук вищої школи (1992 р.), Академію технологічних наук (1991 р.), Академія гірничих наук (1993 р.), Академія правничих наук (1994 р.), Академія економічних наук (1994 р.), інші.

З 2001 р. в Україні існує Закон «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки».⁷⁶

На виконання цього Закону, на основі багаторічної спільної праці і вивчення досвіду наукових установ і організацій, окремих дослідників у різних галузях науки Міністерство освіти і науки України впровадило Основні наукові напрями фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук, які можна вважати основою у визначенні класифікації наук.⁷⁷

⁷⁶ Закон України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» – Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001. – № 48. – С.253.

⁷⁷ <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

Сучасну класифікацію наук можна представити таблицею:

Фізико-технічні і математичні науки	Хімічні і біологічні науки	Аграрні науки	Соціальні і гуманітарні науки
Математика	Хімічні науки	Ґрунтознавство	Економічні науки
Інформатика	Молекулярна біологія, біохімія, фізіологія	Рослинництво	Історичні науки
Механіка	Загальна біологія	Зоотехнія	Соціологічні науки
Фізика і астрономія		Ветеринарна медицина	Політико-правові науки
Науки про Землю		Механіко-технологічні проблеми сільського господарства	Філософські науки
Фізико-технічні проблеми матеріалознавства		Проблеми зберігання і переробки сільськогосподарської сировини та якості харчової продукції	Науки про людину (гуманітарний блок)
Фізико-технічні проблеми енергетики			Мовознавство
Ядерна фізика та енергетика			Літературознавство
			Культурологічні дослідження
			Сходознавство
			Наукова інформація

Перелік спеціальностей, за якими проводиться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора наук:

01 – «Фізико-математичні науки» – доктор, кандидат фізико-математичних наук;

02 – «Хімічні науки» – доктор, кандидат хімічних наук;

03 – «Біологічні науки» – доктор, кандидат біологічних наук;

- 04 – «Геологічні науки» – доктор, кандидат геологічних наук;
- 05 – «Технічні науки» – доктор, кандидат технічних наук;
- 06 – «Сільськогосподарські науки» – доктор, кандидат сільськогосподарських наук;
- 07 – «Історичні науки» – доктор, кандидат історичних наук;
- 08 – «Економічні науки» – доктор, кандидат економічних наук;
- 09 – «Філософські науки» – доктор, кандидат філософських наук;
- 10 – «Філологічні науки» – доктор, кандидат філологічних наук;
- 11 – «Географічні науки» – доктор, кандидат географічних наук;
- 12 – «Юридичні науки» – доктор, кандидат юридичних наук;
- 13 – «Педагогічні науки» – доктор, кандидат педагогічних наук;
- 14 – «Медичні науки» – доктор, кандидат медичних наук;
- 15 – «Фармацевтичні науки» – доктор, кандидат фармацевтичних наук;
- 16 – «Ветеринарні науки» – доктор, кандидат ветеринарних наук;
- 17 – «Мистецтвознавство» – доктор, кандидат наук мистецтвознавства;
- 18 – «Архітектура» – доктор, кандидат наук архітектури;
- 19 – «Психологічні науки» – доктор, кандидат психологічних наук;
- 20 – «Військові науки» – доктор, кандидат військових наук;
- 21 – «Національна безпека» – доктор, кандидат наук національної безпеки;
- 22 – «Соціологічні науки» – доктор, кандидат соціологічних наук;

23 – «Політичні науки» – доктор, кандидат політологічних наук;

24 – «Фізичне виховання і спорт» – доктор, кандидат наук фізкультури і спорту;

25 – «Державне управління» – доктор, кандидат наук державного управління;

26 – «Культурологія» – доктор, кандидат культурологічних наук.

27 – «Соціальні комунікації» – доктор, кандидат наук соціальних комунікацій.

Питання для обговорення:

1. *Наука як поняття, виникнення науки в історії цивілізацій.*

2. *Характеристика основних історичних періодів розвитку науки.*

3. *Класифікація наук в умовах сучасності.*

4. *Характеристика діяльності основних наукових інституцій та установ в Україні та пріоритетні напрями наукових досліджень в Україні.*

Література до вивчення розділу:

1. Губерський Л.В., Кремень В.Г., Приятельчук А.О. Людина і світ. – К.: Видавництво "Знання", 2001. – 361с.

2. Від витоків до середини XIX століття: Короткий довідник з історії філософії / Міжрегіональна академія управління персоналом / Тетяна Дмитрівна Пікашова (ред.), Олександр Петрович... Архіпов (авт.-уклад.), Вадим Леонідович Чуйко (ред.). – 2.вид., стереотип. – К. : МАУП, 1998. – 150с.

3. Закон України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» – Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001. – № 48.

4. Западно-европейская социология XIX – начала XX веков [Текст] / под общ. ред. В.И.Добреньева. – М. : Междунар. Ун-т Бизнеса и Управления, 1996. – 518 с.

5. Історія філософії в запитаннях і відповідях [Текст] : навч. посібник / М.О.Качуровський, Ю.П.Тарелкін, В.О.Цикін. – Суми : СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. – 207 с.
6. Кіндер Г., Хільгеман В. Всесвітня історія: dtv-Atlas. – К.: Видавництво "Знання", 2001. – 631с.
7. Литвин В.М. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К: Видавництво "Вища школа", 2002 – 432с.
8. Соціологічна енциклопедія. / [ред. кол.: В.І.Астахова, В.С.Бакіров, В.Г.Городяненко та ін. ; уклад. В.Г.Городяненко]. – К. : Академвидав, 2008. – 455 с.
9. Федоров К. Г. Історія держави і права зарубіжних країн [Текст] / К. Г. Федоров.–К. : Вища школа, 1994. – 464с.
10. Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в стислому викладі: навчальний посібник. – Суми: СумДПУ, 2010. – 226 с.
11. Трофанчук Г.І. Історія вчень про державу та право: Навч. посібник. – К.: Ун-т «Україна», 2004. – 210 с.
12. Чанышев А. Н. Курс лекцій по древней и средневековой философии. – М., 1991. – 322 с.

Розділ 2. ПОЛІТИКА І ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

2.1. Політика як наука і об'єкт дослідження

Поняття «політика»⁷⁸ відоме з давніх часів. У сучасні мови воно увійшло як запозичення із давньогрецького слова «поліс», що означає – місто, держава, і традиційно означає сферу діяльності, пов'язану з взаємовідносинами між класами, націями і іншими соціальними групами, ґрунтовану на

⁷⁸ Політика (грец. Πολιτική – «політікет» – мистецтво управління державою, співтовариством, міждержавними відносинами) – сфера діяльності, пов'язана з відносинами між соціальними групами, суттю якої є визначення форм, завдань, змісту діяльності держави.

захопленні, утриманні і використанні державної влади⁷⁹. Іншими словами, – це поняття однозначно характеризує державні і суспільні справи, сферу діяльності, пов'язану з владними відносинами між людьми, соціальними групами, народами, націями і державами.

В умовах сучасності різко зростає рівень і значущість участі людей у політиці. Ще наприкінці 80-х років ХХ ст., коли політика стала основою урегулювання міждержавних відносин та внутрішніх соціальних перетворень у кожній державі, вона набула величезного значення як поняття, що характеризує єдиний цивілізований шлях до суспільного прогресу.

На думку польського філософа А.Боднара, «політика – це необхідність і одночасно потреба сучасної людини, оскільки вона є показником і одночасно обмежувачем його багатообразних дій у всіх сферах життя суспільства. А тому придбання знань про політику відповідає інтересам кожної людини, охочої зрозуміти своє місце і роль в суспільстві, краще задовольняти свої потреби спільно з іншими людьми, надавати дію на вибір цілей і засобів їх реалізації в масштабах держави. Нерозуміння ж політики і свідоме її ігнорування вабить негативні наслідки, веде до відчуження, а в крайньому випадку і до загрози самим основам існування людини»⁸⁰.

Добре відомо, що політичне життя стародавнього світу і епохи середніх століть було цілком підпорядкована державі. Сфера політики особливо не виділялася із загальної суми всіх суспільних явищ. У зв'язку з цим, поняття «політика» ґрунтується на старогрецьких поняттях, пов'язаних із державністю: «поліс» – місто-держава, «політес» – громадянин, «політікос» – державний діяч, «політея» – конституція. За даною традицією в більшості сучасних визначень політики виділяється, насамперед, регулююча роль держави в житті суспільства.

⁷⁹ Философский энциклопедический словарь. – М.: «Советская энциклопедия», 1983. – С.507.

⁸⁰ Основы политологии: Реферат академического пособия «Наука о политике» / Под ред. А. Боднара. – М., 1990. – С. 2-5.

На нерозривному зв'язку політики і державного управління ґрунтувалася і марксистсько-ленінська суспільствознавча традиція, що акцентувала свою увагу на соціально-класовій суті державності. Так, за визначенням В.І.Леніна, «політика є участь у справах держави, напрям діяльності держави, визначення форм, завдань, змісту діяльності держави»⁸¹. Проте, на наш погляд, подібне трактування розкриває тільки один, хоч і дуже важливий, аспект політики, який, можна було б охарактеризувати як «інституційно-владно-класовий».

У політичній науці, як стверджували англійці Дж.Понтон та П.Гілл, разом з традиційними визначеннями через державу або участь людей у здійсненні владних функцій, політика також розуміється як «спосіб з'ясування і впорядкування суспільних справ, що особливо відносяться до розподілу матеріальних ресурсів, до принципів, згідно якими вони розподіляються, і до засобів, завдяки яким окремі люди або групи отримують і зберігають більший контроль над ситуацією, ніж інші. Це означає, що політика є, насамперед, суспільна діяльність, обернена на соціальні і матеріальні взаємини людей у різних сферах»⁸².

На думку більшості сучасних російських та інших зарубіжних дослідників, головними чинниками або суб'єктами політики слід визнати великі соціальні групи – класи, соціальні групи, народи, нації, а також їх організації.

Проте, було б неправомірно зводити її тільки до питань державного або партійного керівництва людьми. Основа політики включає все, що пов'язане з владними відносинами, з проведенням тієї або іншої суспільної лінії поведінки. Як відзначав класик німецької соціології Макс Вебер, «поняття політики має надзвичайно широкий сенс і охоплює всі види діяльності по самостійному керівництву.

⁸¹ Ленин В.И. Материалы к неопубликованной статье «К вопросу о роли государства» // Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т. 33. – С. 340.

⁸² Ponton G., Gill P. Introduction to Politics. – Oxford, 1982. P. 6.

Можна говорити про валютну політику банків, про політику профспілок під час страйку, про шкільну політику міської або сільської общини, про політику управління керівника корпорацією і навіть про політику розумної дружини, яка прагне управляти своїм чоловіком»⁸³.

Які б сфери соціальної дійсності ми не взяли, всі вони виявляються зв'язаними з політикою. Так, наш сьогоdnішній добробут безумовно залежить від державної економічної політики в галузі приватизації або курсу гривні по відношенню до долара.

Навряд чи можна вважати, що телебачення, радіо і друк вільні від політичних пристрастей і інтересів. Твори мистецтва також можуть бути пов'язані з політикою, якщо відображають відповідні суспільно-політичні реалії і цінності. «...немає нічого більш політичного за своїм характером, – підкреслював відомий американський політолог, професор Стенфордського університету Д.Хелд, – чим постійні спроби виключити деякі типи або види діяльності з поняття політики.

Ці тенденції до абсурдного деполітизування (скажімо, заклики до того, щоб не розглядати у взаємозв'язку політичні і релігійні проблеми або відносини у промисловості і расові питання) часто приховують намір відвернути людей від участі в політиці, у виробленні і реалізації рішень, які мають найважливіше значення для забезпечення належних умов існування людини»⁸⁴.

Отже, будь-яка суспільна проблема набуває політичного значення, політичний характер, якщо її рішення пов'язане з питаннями влади або владних відносин. Політика є не тільки певним видом діяльності, але і своєрідною формою взаємин між людьми.

Відомий індійський політолог П.Шаран відзначав, що політика – це «соціальна форма поведінки, яка припускає взаємодію щонайменше двох осіб. Від інших типів соціальної

⁸³ Вебер М. Избранные произведения. – М., 1991. С.644–645.

⁸⁴ Held D. Political Theory and the Modern State: Essays on State, Power and Democracy. – Stanford (Cal.), 1989. P. 248.

поведінки, наприклад, економічного, політику відрізняє характер проблеми, який її породжує. Тобто проблема влади, керівництво, управління, створення і виконання правил поведінки»⁸⁵.

Доцільно виходити як з інституційного, так і з соціологічного розуміння політики. Перший підхід акцентує увагу на діяльності держави і інших політичних інститутів, пов'язаних з владними відносинами і керівництвом суспільством. У другому випадку аналіз переноситься на групові форми політичного життя, на соціальне середовище, на вивчення політичних інтересів, потреб і мотивів, що впливають на політичну поведінку і діяльність людей. Можливий і синтетичний підхід до вивчення політики, коли аналізуються її інституційний, соціальний і психологічний зрізи.

Британський професор з Кінгстонського⁸⁶ університету Р.Беркі у своїй книзі «Історія політичної думки» зазначав, що «політика виявляє сенс існування спільності людей, визначає загальні інтереси всіх суб'єктів політики, виробляє прийнятні для них правила поведінки, розподіляє між ними відповідні функції і ролі, створює загальнозрозумілу для них мову (вербальну і символічну), здатну забезпечити ефективну взаємодію і взаєморозуміння між всіма учасниками даної громадськості»⁸⁷.

Поле політики можна представити у вигляді аналітичної моделі. У центрі поля знаходяться політичні явища і процеси. Їхній розвиток в політично організованому суспільстві багато в чому залежить від позиції державних і інших політичних організацій і структур. Політика, що виробляється ними, у відомому сенсі самостійна по відношенню до суспільства. Проте, виступаючи як вираз інтересів різних соціальних груп,

⁸⁵ Шаран П. Сравнительная политология: В 2 т. Т. 1. – М., 1992. – С. 8.

⁸⁶ Кінгстон-апон-халл (англ. Kingston upon Hull) (раніше Гуль або Халл) – місто і унітарна одиниця в Англії, в церемоніальному графстві Східний райдинг Йоркшира.

⁸⁷ Berki R.H. The History of Political Thought: A Short Introduction. London – New York, 1977. P. 7.

вона є своєрідною рівнодіючою основних впливів, що існують в даному полі, і дій, яка:

- відображає потреби людей в організації політичного буття, суспільному життю в цілому, в співпраці (або суперництві) і комунікації;
- визначається за допомогою або на основі ідеологічних цінностей великих соціальних груп;
- є віддзеркаленням особливостей соціально-економічного розвитку суспільства, економічних інтересів різних соціальних груп;
- обумовлюється змістом і розвиненістю суспільної свідомості і політичної культури.

Отже, політика у якості об'єкта досліджень вивчає діяльність соціальних груп, а також інтереси організацій і індивідів, що породжують боротьбу за владу або реалізацію влади з метою задоволення їх потреб.

По своєму характеру політична діяльність є процесом виробництва і відтворення політичних відносин і інститутів, політичних цінностей і орієнтацій, форм політичної комунікації, тобто процес забезпечення інтересів певних соціально-політичних сил по організації або перетворенню суспільства за допомогою політичної влади.

2.2. Історія політичної науки

Політична наука або політологія (грец. «політикос» – що належить громадянам, громадський; «політес» – громадянин; «поліс» – місто; «логос» – слово, вчення) – наука про політику, тобто про особливу сферу життєдіяльності людей, пов'язаної з владними відносинами, з державно-політичною організацією суспільства, політичними інститутами, принципами, нормами, дія яких покликана забезпечити функціонування суспільства, взаємини між людьми, суспільством і державою.

Як самостійна галузь наукового знання виникла в кінці 1940-х роках. До того круг питань, пов'язаних з теорією

державного устрою, розглядався в межах філософії, а з кінця XIX століття – соціології.

У СРСР до кінця 1950-х років політологія офіційно визнавалася «буржуазною лженаукою». І лише після відповідних рішень ЮНЕСКО вибірково була введена як навчальна дисципліна у партійних школах та на філософських факультетах вищих навчальних закладів.

Як відомо, історію розвитку політичної науки можна умовно розділити на 3 періоди:

- *Філософський.*

Виникає у Стародавньому світі. Триває до середини XIX століття. До цього періоду причетні:

Аристотель (384-322 до н.е.) – засновник політичної науки, автор твору «Політика»; Цицерон (106-43 до н.е), відомий оратор, автор творів «Про республіку(Державу)», «Про закони»; Платон (448-328 д н.е.); Нікколо Макіавеллі (1469-1527) – італійський учений, який вважається засновником сучасної політології, першим представив політологію як самостійну науку.

- *Емпіричний.*

Середина XIX ст. – середина XX ст. У цей період починається вивчення політології науковими методами. Виникає рух марксизм. Політологія бурхливо розвивається. У 20-30 роки XX ст. центром політології стає США.

- *Період рефлексії.*

1945 р. – триває до наших днів. У 1948 р. під егідою ЮНЕСКО був скликаний міжнародний колоквиум політологів, де розглядалися питання політичної науки, був визначений предмет, об'єкт, завдання політології. Всім країнам було рекомендовано ввести цю науку для вивчення у вищі навчальні заклади.

Проблеми, які вивчає політологія, умовно можна розділити на три блоки:

- філософські і ідейно-теоретичні основи політики, системні ознаки та характеристики політичних систем, політичні феномени, властиві тому або іншому конкретному періоду історії;

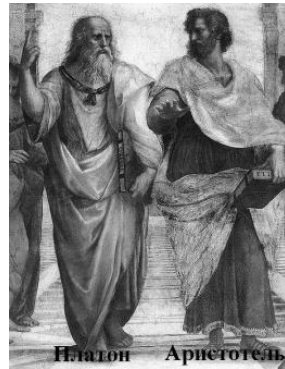
- політичні системи і політична культура, відмінності і схожість між різними політичними системами, їх переваги і недоліки, політичні режими, умови їх зміни;
- політичні інститути (інституції), політичний процес, політична поведінка, політична діяльність.

Перші форми спеціалізованого відображення і осмислення світу політики сформувалися 2,5 тис. років назад і існували переважно в релігійно-міфологічній формі. Їх основу складали ідеї про божественне походження і організацію влади.

Пізніше, приблизно в середині I-го тисячоліття, виявилася тенденція до більшої раціоналізації політичних уявлень, появи окремих систематизованих учень.

Так, у цивілізаціях Стародавнього Сходу домінували ідеї про устрій окремих держав, мистецтво управління людьми. Наприклад, Конфуцій (551-479 до н.е.) розробляв вчення про «гуманне управління»; у нім держава трактувалася як засіб перевтілення ідеальних сімейних відносин справедливості, любові до людей, поваги до старших.

Найбільш відомі представники давньогрецької думки Платон (427-347 до н.е.) і Аристотель (384-322 до н.е.) розглядали конкретні держави і форми панування окремих правителів як основний об'єкт пізнання. Вони намагалися більш цілісно і систематично уявити собі світ політики. Так, Аристотель, розвиваючи уявлення про ідеальну державу і політику як вищу форму соціального спілкування, розглядав політичну форму існування в співвідношенні з основами людського життя в цілому. Такі ідеї ґрунтувалися на практичному ототожненні політики і держави, нерозчленованому сприйнятті держави і суспільства, припускаючи інтегрованість організації людського життя і публічної влади. Це залишало теоретичні трактування політики в руслі філософії і навіть частково у природознавстві.

Проте, у XIII ст. це привело до створення специфічної політичної науки, яка вимагає управління ради загального блага. Ця основа політики знайшла своє відображення у філософських поглядах Хоми Аквінського (1225-1274).⁸⁸

Аквінський Хома (Тома)

Хома виділяв шість форм правління, залежно від приналежності влади одному або багатьом і, залежно від того, чи виконує дана форма правління належну мету – збереження миру і загального блага, або ж переслідує приватні цілі правителів, що суперечать суспільному благу. Ці форми правління Хома розділяв справедливі і несправедливі.

Справедливі форми правління – монархія, аристократія і полісна система, несправедливі – тиранія, олігархія і демократія. Якнайкраща форма правління – монархія, оскільки рух до загального блага найефективніше здійснюється, прямуючи єдиним джерелом; відповідно якнайгірша форма правління – тиранія. Демократію, як форму правління, Хома вважав кращою за тиранію, бо вона служить благу не одного, а багатьох, хоча ж таки не всіх.

Новий час – XVI-XIX ст. – поклав початок другому етапу розвитку політичної науки, істотно змінив і форми, і темпи формування політичної теорії. Ускладнення політичної сфери, що поступово виявляло залежність державної влади від

⁸⁸ Хома Аквінський (інакше Хома Аквінат або Томас Аквінат, лат. Thomas Aquinas італ. Tommaso d'aquino) (1225-1225 – 1274) – філософ і теолог, систематизатор ортодоксальної схоластики, вчитель церкви, Doctor Angelicus, Doctor Universalis, «Princeps philosophorum» («князь філософів»), засновник томізму, член ордена домініканців; з 1879 року визнаний найбільш авторитетним католицьким релігійним філософом, який пов'язав християнське віровчення (зокрема, ідеї Августина Блаженного) з філософією Арістотеля. Сформулював п'ять доказів існування Бога. Визнаючи відносну самостійність природного буття і людського розуму, стверджував, що природа завершується в благодаті, розум – у вірі, філософське пізнання і природна теологія, заснована на аналогії сущого – у надприродному откровенні.

галузі приватного життя людини, сприяло розумінню її як певної соціальної сфери зі своїми специфічними основами і механізмами.

Італійський мислитель Нікколо Макіавеллі (1469-1527)⁸⁹ першим зробив цей прорив, розділивши уявлення про політику і суспільство. У роботах «Государ» («Державець») і «Міркування на першу декаду Тита Лівія», що були опубліковані після його смерті у 1532 р., Макіавеллі розглядає державу як політичний стан суспільства: відношення тих, що володарюють і підвладних, наявність відповідним чином влаштованої, організованої політичної влади, установ, законів.

Макіавеллі Ніколо

За думкою більшості дослідників Макіавеллі вважається засновником сучасної політології.

Макіавеллі називає політику «наукою досвіду», яка роз'яснює минуле, керує справжнім і здатна прогнозувати майбутнє. Виступав прихильником сильної державної влади, для зміцнення якої допускав застосування будь-яких засобів.

Саме йому за деякими джерелами приписують вислів «Мета виправдовує засоби».

У зв'язку з цим, з'явилося поняття «макіавеллізм» – термін у політології, що позначає державну політику, засновану на курсі грубої сили, нехтування нормами моралі. Для зміцнення держави допустимі будь-які засоби – насильство, вбивство, омана, зрада – зазначав Макіавеллі у своєму трактаті «Державець» («Государ»).

Макіавеллі автор ідеї про загальний військовий обов'язок – в трактаті «Про військове мистецтво» закликав до

⁸⁹ Нікколо Макіавеллі (італ. Niccolò Machiavelli; 1469-1527) – італійський мислитель, письменник, політичний діяч (займав у Флоренції посаду державного секретаря).

переходу від найманої до обов'язкової служби в армії. Тут він висловив ще одини постулат: «Хто хоче жити у мирі, повинен готуватися до війни».

Алексис Токвіль

Величезний внесок в розвиток цієї галузі знання внесли Т.Гоббс⁹⁰, Дж.Локк⁹¹, Ж.Ж.Руссо⁹², Ш.Монтеск'є⁹³, Д.Бентам⁹⁴, А.Токвіль⁹⁵, К.Маркс⁹⁶ і ряд інших видатних мислителів, що розробляли ідеї раціоналізму, свободи, рівності громадян.

У кінці XIX – початку XX в. з'явилася безліч спеціалізованих теорій, присвячених дослідженню

⁹⁰ Томас Гоббс (англ. Thomas Hobbes; 1588-1679) – англійський філософ-матеріаліст, автор теорії суспільного договору.

⁹¹ Джон Локк (англ. John Locke; 1632-1704) – британський педагог і філософ, представник емпіризму і лібералізму. Сприяв розповсюдженню сенсуалізму. Його ідеї зробили величезний вплив на розвиток епістемології і політичної філософії. Він широко визнаний як один з найвпливовіших мислителів Освіти і теоретиків лібералізму.

⁹² Жан-Жак Руссо (фр. Jean-jacques Rousseau; 1712-1778) – французький письменник, мислитель, композитор. Розробив пряму форму правління народу державою – пряму демократію.

⁹³ Шарль-Луї де Секонда, барон Ла Бред і де Монтеск'є (фр. Charles-louis de Seconda, Baron de La Bride et de Montesquieu; 1689-1755) – французький письменник, правознавець і філософ, автор роману «Персидські листи», статей з «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел».

⁹⁴ Джеремі Бентам (також Ієремія Бентам; англ. Jeremy Bentham; 1748-1832) – англійський соціолог, юрист, один з найбільших теоретиків політичного лібералізму, родоначальник одного з напрямів в англійській філософії – утилітаризму.

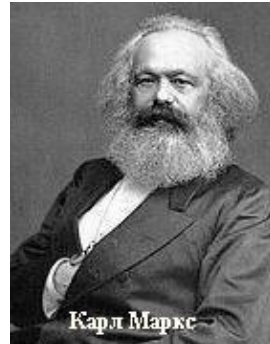
⁹⁵ Алексис Токвіль (фр. Alexis-charles-henri Clïrel de Tocqueville; 1805-1859) – відомий французький політичний мислитель, історик і політичний діяч, лідер консервативної Партії порядку, міністр закордонних справ Франції (1849).

⁹⁶ Карл Генріх Маркс (нім. Karl Heinrich Marx; 1818-1883) – німецький філософ, соціолог, економіст, політичний журналіст, громадський діяч. Його роботи сформували у філософії діалектичний і історичний матеріалізм, в економіці – теорію додаткової вартості, в політиці – теорію класової боротьби. Ці напрями стали основою комуністичного і соціалістичного руху і отримали назву «марксизм».

демократії, систем політичного представництва інтересів, еліт, партій, неформальних, психологічних процесів. Звичайно, в різних країнах розвиток наукового знання про політику йшов нерівномірно.

У Росії гідним внеском в процес формування політичної науки стали праці Б.Чичеріна⁹⁷, П.Новгородцева⁹⁸, М.Ковалевського⁹⁹, М.Острогорського¹⁰⁰, Г.Плеханова¹⁰¹, інших учених і політичних діячів. Могутній теоретичний підйом на рубежі століть привів і до конституціоналізації політичної науки.

У 1903 р. була створена перша Американська асоціація політичних наук, яка об'єднала у своїх рядах багатьох учених різних країн, що професійно досліджували сферу політики. Усе це дозволяло говорити про

Карл Маркс

Б.Чичерін

⁹⁷ Борис Миколайович Чичерін (1828-1904) – російський правознавець, філософ, історик і публіцист. Почесний член Петербурзької Академії наук (1893). Гегельянець. Дядько майбутнього наркома закордонних справ РРФСР і СРСР Г.В.Чичеріна. У роботах «Досліди з історії російського права», «Нариси Англії і Франції» (1858) обґрунтовував вирішальну роль держави в російській історії.

⁹⁸ Павло Іванович Новгородцев (1866-1924) – юрист, філософ, громадський і політичний діяч, історик (автор книг по історії філософії та праву). Один з представників лібералізму в Росії.

⁹⁹ Максим Максимович Ковалевський (1851-1916) – російський учений, історик, юрист, соціолог еволюціоністського напрямку і громадський діяч, один з керівників російського масона. Заснував у Парижі Російську вищу школу суспільних наук (1901).

¹⁰⁰ Моїсей Якович Острогорський (1854-1921) – відомий російський політолог, історик, юрист, соціолог. Автор багатьох праць, зокрема, – «Демократія і політичні партії» (1997).

¹⁰¹ Георгій Валентинович Плеханов (псевдонім Н. Бельтов, А.С.Максимов-Дружбінін та ін. (1856-1918) – теоретик і пропагандист марксизму, філософ, видний діяч російського і міжнародного соціалістичного руху. Входив до числа засновників РСДРП, газети «Іскра».

становлення політичної науки як особливої галузі знання, що зайняла своє місце в структурі світових вчень.

З першої чверті XX ст. розпочався сучасний етап розвитку політичної науки. Відтоді її розвиток йде на основі політичних зв'язків, які все більш ускладнюються, подальшому політикуванню соціального життя в цілому, сприяючого постійному збагаченню методів політичних досліджень.

Світ став більше політизуватися, а число напрямів наук, що вивчають межі політичного, стало неухильно рости, демонструючи величезну різноманітність спеціалізованих досліджень, методів і прийомів аналізу політики.

У 1952 р. подальше розширення політичних галузей привело американського політолога Г.Лассуелла¹⁰² до думки про необхідність введення терміну «політичні науки» (political science). Свою позицію у цьому він виклав у роботі «Влада і суспільство» (1952).

Сучасна політична наука – авторитетна академічна дисципліна; відповідні курси читаються у всіх вищих навчальних закладах світу. В світі діє Міжнародна асоціація політологів (IPSA), систематично проводяться наукові конференції, симпозіуми. Думка професійних політологів-аналітиків є постійним компонентом розробки і ухвалення найважливіших рішень в національних державах і в міжнародних організаціях.

2.3. Предмет політичної науки

За традицією, що склалася, сукупність наукових дисциплін, що вивчають політику, називають «політичною наукою» (англ. political science).

У колишньому СРСР цей термін почав широко вживатися наприкінці 80-х років XX ст., коли політика держави стала центром уваги народних мас і основним показником

¹⁰² Гарольд Дуайт Лассуел (англ. Harold Dwight Lasswell; 1902-1978) – американський політолог, представник біхевіористського підходу в політичній науці і один із засновників школи соціології у Чикаго.

перебудови суспільства, яку започаткував М.Горбачов. Політична наука «означає особливу галузь суспільствознавства, спеціальним об'єктом вивчення якої є політика, політичне життя суспільства. У цьому відношенні вона рівнозначна іншим значенням, – таким, як «наука про політику», «політологія»¹⁰³.

У даний час в світі немає єдиної, всеосяжної політичної науки. Вона існує швидше в збірному сенсі, оскільки давно диференціювалася на велику кількість дисциплін, потенціал і інструментарій яких використовується залежно від характеру політичного об'єкту і завдань його дослідження.

Так, наприклад, юридичні питання владних відносин розглядаються правовими науками, економічні основи влади – політичною економією, ідеологічні аспекти – політичною філософією, конкретно-політична діяльність – політичною історією. Центральною, зв'язуючою ланкою цієї системи виступає політологія, що розуміється не як сукупність усього кола політичних наук, а у вузькому, дисциплінарному сенсі. Вона узагальнює і систематизує політичне знання, аналізує досвід розвитку політичних відносин і процесів, функціонування політичних систем і інститутів, вивчає закономірності і особливості політичної діяльності людей.

Російський учений А.Ф.Зотов відзначає, що ця наука «виявляє умови, знаряддя, компоненти і межі політичної дії, політичної поведінки і політичного життя»¹⁰⁴. Можна сказати, що політологія – це наука про політику, управління державними і суспільними справами, політичну діяльність і політичні можливості людей.

Ключовим предметом дослідження в політичній науці є влада, владні відносини в державній, соціальній, економічній, ідеологічній і інших сферах життя суспільства, участь людей в політиці. На думку французького політолога Ф.Бро, можна виділити три рівні тлумачення аналізованого феномена: по-перше, політику, визначувану як напрям дій, навколо якого

¹⁰³ Введение в политологию: Учебное пособие / Научн. ред. Фарушкин М.Х. – Казань, 1992. С. 7.

¹⁰⁴ Зотов А.Ф. Политология как учебная дисциплина. // Политология и современный политический процесс. – М., 1990. – С. 53.

об'єднуються в єдине ціле рішення, думки по їх реалізації і їх формулювання, наприклад, «зовнішня політика уряду», «торгова політика фірми»; по-друге, політику, що розуміється як особливу сферу, де стикаються індивіди і групи однодумців в боротьбі за завоювання державної влади і її місцевих органів; по-третє, політику, що трактувала ширше, як мистецтво управління людьми в суспільстві¹⁰⁵.

Отже, політична наука є системою знань про владу і владарювання, про закономірності і особливості становлення і розвитку політичних відносин, систем, інститутів і процесів у суспільстві, про причини, умови і можливості політичної діяльності.

Особливості політичного знання визначаються тим, що воно розглядає суспільство в органічній єдності різних сторін його життя, функціонуючих людей, що розвиваються через політичну діяльність. Політологія вивчає політичні інтереси і відносини, що виникають у процесі цієї діяльності, у взаємозв'язку і взаємодії об'єктивного і суб'єктивного чинників. Політична система і в цілому політична сфера суспільства виступають як найважливіший об'єкт політологічних досліджень. Їх аналіз включає всі питання, пов'язані з проблемами політики, з політичними потребами і цінностями, політичними орієнтаціями і відношенням людей до самих себе як до суб'єктів політики, а також до різних політичних подій, що відбуваються в суспільстві.

Історично політологія акцентувала увагу на питаннях дослідження влади, діяльності політичних інститутів, ролі індивідів і соціальних груп в політиці. Сьогодні вона має тенденцію до виходу за рамки вивчення формальної динаміки політичних систем і процесів, приділяючи велику увагу ролі людського чинника в політиці.

На думку американського політолога Д.Хелда, «політологія – це наука про перетворювальні можливості соціальних агентів і інститутів. Вона не має своїм предметом

¹⁰⁵ Бро Ф. Политология. – М., 1992. С. 8–9.

виключно діяльність уряду або урядів... Вивчення політики є, насамперед, освоєнням історії можливостей людини і можливостей людської історії»¹⁰⁶.

Російські дослідники дотримуються як «традиційної», так і «розширеної» точки зору на предмет політичної науки. Прихильники першого підходу ставлять у центр своєї уваги вивчення діяльності інституційно-владних структур, закономірностей і особливостей розвитку політичних систем. Наприклад, російський політолог М.Х.Фарукшин вважає, що «найбільш істотним в політиці як в об'єкті науки є закони становлення, функціонування і розвитку політичної влади як центральної ланки політики і політичної системи..., об'єктивні і суб'єктивні чинники, що впливають на їх реалізацію, механізм і результати діяльності цих законів. Все це в сукупності і складає предмет політології»¹⁰⁷. З погляду М.В.Загладіна, головним завданням політології є вивчення не власті як такої і не опис політичних інститутів, а вивчення політичного процесу в цілому, що має на увазі розгляд політичних інститутів у дії і взаємодії, аналіз механізмів і чинників ухвалення рішень і їх реалізації на різних рівнях політичної надбудови¹⁰⁸.

Принципово ці визначення правильно «схоплюють» і «висвітлюють» стрижньову проблему науки про політику – вивчення політичної влади, способів її функціонування, механізмів і чинників ухвалення владних рішень.

Разом з тим, у них якось «втрачаються» основні суб'єкти політичних відносин – чоловік, спільності людей. Дані формулювання не ставлять завдання подолання жорстких рамок владно-інституційного або системного підходу. Зрозуміло, політологічний аналіз можна здійснювати і в межах вказаних параметрів, але тоді при його реалізації доведеться постійно стикатися з проблемою дослідження політичних інститутів без

¹⁰⁶ Political Theory and the Modern State: Essays on State, Power and Democracy. – Stanford (Cal.), 1989. P. 248–249.

¹⁰⁷ Введение в политологию: Учебное пособие / Научн. ред. Фарукшин М.Х. – Казань, 1992. – С. 10.

¹⁰⁸ Загладин Н.В. Политология: проблемы развития // Политология и современный политический процесс. – М., 1990. – С. 26.

урахування «людського чинника». Тому найважливішими представляються ті «розширювальні» формулювання предмету політичної науки, які, володіючи всіма достоїнствами «традиційних», містять і елементи людського вимірювання політики.

Так, автори одного з перших посібників з політології у колишньому СРСР М.В.Ільїн і Б.І.Коваль вважають, що «політологія – щось більше, ніж одна з політичних дисциплін. Це... широкий комплекс знань про політику, що охоплює і політичну філософію, і мистецтво виявлення і виразу сенсу політичній діяльності. У структуру політології неодмінно слід включати і мистецтво виховання політика, залучення до політичної культури, а по суті мистецтво збереження, збагачення і передачі політичної культури від покоління до покоління»¹⁰⁹.

З найбільш важливих проблем, що розробляються і вивчаються сучасною політичною наукою, можна виділити наступні:

- закономірності виразу і реалізації інтересів соціальних груп і індивідів в політиці, дії політичних інститутів і організацій на суспільство;
- динаміка політичних процесів і систем в різних цивілізаційних середовищах, розвиток порівняльної політології;
- способи досягнення і підтримки політичної стабільності в суспільстві, аналіз політичних конфліктів, пошук шляхів їх мирного і справедливого врегулювання;
- легітимація влади в її різних проявах;
- політична соціалізація і участь громадян в політичному житті, вплив політичної культури на політичні процеси і діяльність людей, тенденції розвитку політичної свідомості, політичне лідерство;
- процес ухвалення політичних рішень, політична комунікація в суспільстві;

¹⁰⁹ Ильин М.В., Коваль Б.И. Что есть политика и что – наука о политике // М.: Полис. – 1991. – № 4. – С. 114.

- політична ідеологія, діяльність і тенденції розвитку політичних партій і рухів;
- глобальні і регіональні проблеми світової політики;
- політична прогностика, моделювання політичних процесів, політологічна експертиза соціально-економічних і інших програм розвитку суспільства.
- Слід зазначити, що багато хто з вказаних проблем знаходиться як би на стику різних політичних наук. Так, наприклад, у полі зору політичної соціології знаходиться дія всієї сукупності суспільних відносин на вироблення політики і діяльність політичних організацій. Політична психологія досліджує ціннісні орієнтації, потреби, настрої, відчуття і інші психологічні компоненти, які, формуючись у людей в результаті соціально-політичної діяльності, виявляються в політичних діях індивідів і соціальних груп. У свою чергу діяльність політичних інститутів розглядається не тільки політологією, але також і правовими науками, а історія політичних теорій – соціальною філософією. У відомому сенсі можна говорити про конкуренцію і перетин інтересів дисциплін, що вивчають політику.

2.4. Категорії, функції та методи дослідження в політичній науці

У будь-якій науковій дисципліні важливу роль грає система її основних понять, або категорій¹¹⁰, які відображають найбільш загальні і істотні риси процесів, що вивчаються, і явищ. Понятійний апарат політичної науки включає цілий ряд міждисциплінарних категорій, використовуваних соціальною філософією, правовими, історичними і іншими суспільними дисциплінами, наприклад, суспільство – сукупність форм спільної діяльності людей, що історично склалися; держава – основний інститут політичної системи, що здійснює управління

¹¹⁰ Від гр. "категорія" – вислів, звинувачення, ознака. У філософії – загальне, фундаментальне поняття.

суспільством, і т. п., а також деякі терміни, запозичені із загальної теорії систем, кібернетики, математичної статистики і теорії вірогідності. Разом з тим політична наука має і свої власні категорії: політика, політичні організації і ін.

Так, категорія *«політична сфера»* позначає специфічну галузь функціонування суспільства, в якій кореняться витoki політичної діяльності у всьому її різноманітті і розвитку. У ній реалізуються політичні інтереси осіб, соціальних груп і прошарків, партій, рухів і інших суб'єктів політики, направлені на завоювання, утримання і використання політичної влади, під якою розуміється здатність і можливість надавати визначальну дію на діяльність і поведінку людей за допомогою авторитету, має рацію або насильства.

Взаємодія суб'єктів політики з приводу придбання, перерозподілу і здійснення політичної влади позначається категорією *«політичні відносини»*. Цілісна, інтегрована сукупність політичних суб'єктів, структур і відносин, що виражає інтереси широкого спектру соціальних спільностей і сил отримала назву політичної системи суспільства.

Різні суб'єкти політики володіють різним ступенем політичної активності, що включає політичну поведінку, – взаємодія суб'єкта з політичною дійсністю, його дії і орієнтації по відношенню до політичної практики. Залучення членів соціально-політичної спільності на індивідуальній або груповій основі в процес політико-владних відносин усередині даної спільності або на певній стадії історичного розвитку міжнародного співтовариства характеризується категорією *«політична участь»*.

Протилежністю даного поняття виступає термін *«політичне відчуження»*, що позначає стан, при якому політичні ідеї, відносини і організації перетворюються на щось, незалежне від особи, таке, що протистоїть, а іноді і вороже їй. Міра політичної активності, глибина політичної участі або відчуження в суспільстві багато в чому залежать від рівня розвитку політичної культури – складової частини загальної культури, що охоплює політичний досвід, знання, зразки поведінки суб'єктів політики і виступаючою як інтегральна

характеристика політичного способу життя країни, соціальної групи, індивідів.

По відношенню до розглянутих понять як узагальнююча виступає категорія *«політичне»*. Вона відображає не тільки власне політичні явища, але і специфічні сторони інших суспільних явищ, що набувають політичної якості, якщо вони прямо або побічно «втягуються» в «поле» політичного владарювання або участі, співвідносяться і зв'язуються з цілями і завданнями соціальних груп, що реалізують свої політичні інтереси і ідеали в умовах конкурентної боротьби або співпраці, а також в тій чи іншій мірі стосуються діяльності, направленої на завоювання, збереження і використання державної влади, на визначення форм, завдань, принципів, зміст діяльності держави і всієї системи влади у цілому¹¹¹.

Як надзвичайно складне і багатовимірне явище, політичне не можна зводити лише до якого-небудь одному його аспекту. Разом з тим невірне і надмірно розширювальне трактування цієї категорії, поширюване на всю сферу суспільних відносин.

Формування понятійного апарату сучасної політології стикається з цілим поряд проблем. Одній з них, що викликає неоднозначне відношення з боку російських дослідників, виступає запозичення з інших мов великої кількості спеціальних термінів. «Наша вітчизняна література, – відзначає, зокрема, професор Р.Ф.Матвеев, – наповнена зараз такими виразами, як *«консенсус»*, *«імпічмент»*, *«легітимність»*, *«елітарність»*, *«істеблішмент»*, інше.

Такий процес, звичайно, природний, але деякі роботи неможливо зрозуміти без знання англійської або іншої європейської мови. Говорять, що в російській мові таких понять немає, але їх не було і в європейських мовах. Ця проблема поки

¹¹¹ Философия политики: В 5 кн. / Рук. авт. колл.: докт. филос. наук, проф. Бессонов Б.Н. – Кн. 1: Теоретико-методологические проблемы изучения политики. – М., 1994.

що не вирішена»¹¹². Аналогічно це стосується і української мови.

Дійсно, поки що досить важко запропонувати яку-небудь завершену систему понять, з якою змогли б погодитися різні політологічні школи. Тому її розробка і вдосконалення на сьогодні залишаються одним з найважливіших завдань вітчизняної науки про політику.

Разом з категоріально-понятійним апаратом істотне місце в системі наукового знання займають методи дослідження. Найбільш поширеного розповсюдження визначення методів, що почали вживатися в політичній науці 90-х років ХХ ст., набуло виділення їх у три групи¹¹³.

У першу групу об'єднуються загальні методи, безпосередньо направлені на вивчення політичних об'єктів, процесів і явищ. До них відносяться:

- соціологічний метод, що припускає з'ясування залежності політики від суспільства, соціальної обумовленості політичних явищ;
- нормативний (або нормативно-ціннісний) метод, що вимагає визначення значення політичних явищ для суспільства і особи, їх оцінки з погляду загального блага, справедливості і так далі, розробки політичних цінностей і ідеалів;
- структурно-функціональний метод, що розглядає політику як деяку цілісність, систему, що володіє складною структурою, кожен елемент якої має певне призначення і виконує специфічні функції (ролі), направлені на задоволення відповідних елементів системи;
- системний метод, що інтерпретує політику як цілісний, складно організований саморегульований механізм, що знаходиться в безперервній взаємодії з суспільним

¹¹² Матвеев Р.Ф. Теоретическая и практическая политология. – М., 1993. – С. 12.

¹¹³ Основы политологии: Краткий словарь терминов и понятий / Под ред. докт. филос. наук, проф. Белова Г.А., докт. филос. наук, проф. Пугачева В.П. – М., 1993. С. 74–75

середовищем через «вхід» і «вихід» системи і прагнучий до самозбереження і виконання в суспільстві функцій обов'язкового для всіх розподілу цінностей;

- біхевіористський метод (від англ. Behaviour – поведінка), що вивчає політику за допомогою конкретного дослідження багатообразних форм політичної поведінки індивідів і груп;

- інституційний метод, орієнтований на вивчення інститутів, за допомогою яких здійснюється політична діяльність, тобто держави, партій, інших організацій, а також має рацію і інших регуляторів політичної діяльності;

- антропологічний метод, що вимагає вивчення обумовленості політики не соціальними чинниками, а природою людини як родової істоти, що має інваріантний набір основоположних потреб: у їжі, одязі, житлі, безпеці, вільному існуванні, духовному розвитку і др.;

- психологічний метод (і, зокрема, психоаналіз), орієнтований на вивчення суб'єктивних механізмів політичної поведінки, індивідуальних якостей, несвідомих психологічних процесів, а також типових механізмів політичних мотивацій і т.д.;

- діяльнісний метод, що дає динамічну картину політики і що розглядає її як специфічний різновид живої і упредметненої діяльності, як циклічний процес, що має певні стадії, етапи;

- порівняльний метод, що припускає зіставлення однотипних політичних явищ, наприклад, політичних систем, партій, електоральних систем, різних способів реалізації одних і тих же політичних функцій і так далі з метою виявлення їх загальних рис і специфіки, знаходження найбільш оптимальних шляхів вирішення суспільних проблем;

- історичний метод, що вимагає вивчення політичних явищ в їх послідовному тимчасовому розвитку, виявлення зв'язку минулого, сьогодення і майбутнього.

Другу групу складають загально логічні методи, які використовуються не тільки в політичній науці, але і в інших дисциплінах.

Це *аналіз і синтез, дедукція і індукція, експеримент, моделювання і інші методи, організації, що стосуються безпосередньо процедури пізнавального процесу.*

До третьої групи відносяться методи емпіричних досліджень, отримання первинної інформації про політичні факти: *використання статистики, аналіз документів, анкетне опитування, спостереження.*

Серед функцій, які політична наука виконує по відношенню до політичної практики, слід зазначити методологічну, пізнавальну, експертно-прагматичну, виховну і прогностичну.

Гносеологічна функція – дозволяє отримувати нові знання і формалізовувати ті, що існують.

Методологічна функція полягає у встановленні сукупності пізнавальних принципів і засобів, вживаних до дослідження політичної сфери соціальної дійсності.

Аксіологічна функція – формує систему цінностей, дозволяє давати оцінки політичним рішенням, політичним інститутам, політичним подіям.

Соціалізаційна функція – дозволяє людям розібратися в суті політичних процесів.

Мотиваційна функція – сприяє формуванню мотивів і дій людей.

Пізнавальна функція пов'язана з накопиченням і систематизацією політологічного знання, з вивченням тенденцій політичного розвитку суспільства, аналізом різних політичних процесів і явищ.

Експертно-прагматична функція полягає у виробленні наукових рекомендацій, необхідних для ухвалення і реалізації оптимальних політичних рішень.

Виховна функція визначається розповсюдженням політичних знань в суспільстві, сприяючим підвищенню рівня політичної культури і політичної свідомості громадян.

Сьогодні приділяється особлива увага *прогностичній* функції політології, що «дозволяє розробити політичну модель того суспільства, до якого ми йдемо, а також співвіднести між

собою віддалені, найближчі і поточні цілі»¹¹⁴. Але, спираючись на однакову початкову інформацію і користуючись фактично ідентичною технікою і методологією прогнозування, різні дослідники приходять часом до взаємовиключних висновків.

Разом з оптимістичними уявленнями, що запевняють нас в можливості швидкого вирішення економічних і соціально-політичних протиріч, широко розповсюдилися і різні песимістичні прогнози. Дана обставина, здавалося б, повністю підтверджує правоту слів німецького філософа К.Ясперса, висловлених незабаром після закінчення другої світової війни: «Прогноз ніколи не буває нейтральним. Правильний він або неправильний, він прогнозує аналіз і неминуче викликає спонування до дії»¹¹⁵.

Проте той факт, що деякі автори подібних моделей майбутнього світу, що «не стикують» один з одним, нерідко апелюють до «неупередженого» математичного моделювання, виявляє ще одну важливу проблему.

Основна складність при побудові прогнозуючих моделей полягає у відсутності математичних і формально-логічних засобів, здатних з достатньою точністю відобразити в кількісних показниках якісний зміст соціально-політичних явищ. Всі компоненти, їх стани, процеси, відносини у сфері політики зв'язані із справами і вчинками людей – індивідуальними, специфічними і лише в своїй масі, взаємних зв'язках, єдності і суперечності що знаходять вираз в загальній тенденції, соціальному законі. Це, безумовно, накладає друк відомої невизначеності на перебіг політичних процесів. До того ж поділа, вчинки людей, а тим більше їх відносини і думки не мають не тільки чисельних, але і порядкових шкал.

До цього слід додати, що власне людські методи сприйняття і використання інформації – фільтрація і оцінка, вибір альтернатив, неоднозначність процедур пошуку, асоціативність, операція з нечітко певними поняттями,

¹¹⁴ Федосеев А.А. За тесную связь политиков-практиков и политологов-ученых // М.: Полис, 1991. – № 2. – С. 57.

¹¹⁵ Ясперс К. Истоки истории и ее цель. // Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С. 163.

використання модельних і цифрових форм і багато інших – не піддаються точній кількісній характеристиці. В цьому відношенні показово, що основоположник кібернетики Н.Вінер¹¹⁶ з великою обережністю відносився до ідеї прямого розповсюдження математичних методів природних наук на області соціального знання і не розділяв «надмірного оптимізму» тих дослідників, які «від переконання в тому, що це необхідно ...переходять до переконання в тому, що це можливо»¹¹⁷.

2.5. Система політичних навчальних дисциплін

Як навчальна дисципліна, політологія відбулася ще у 1857 році, коли в Колумбійському університеті (США) була створена кафедра історії і політичної науки. У 1872 році у Франції була відкрита приватна школа політичної науки, яка готувала кадри для чиновницького апарату.

У наш час для розвитку політології у світовому масштабі зіграв міжнародний симпозіум з питань політичної науки, проведений в 1948 році під егідою ЮНЕСКО.

Саме тоді для узагальнення поняття «політичної науки» був запропонований термін «політологія» і були розроблені рекомендації по введенню викладання відповідної дисципліни в межах системи вищої освіти країн – членів ООН.

Відтоді основні завдання політичних дисциплін стали включати оволодіння знаннями, уміннями і навичками, які тісно пов'язані з формуванням уявлень про політику, політичну діяльність, усвідомленням і прогнозуванням політичних процесів і явищ, політичного розвитку, розробкою концептуального апарату політології, методології і методів політичних досліджень.

¹¹⁶ Норберт Вінер (англ. Norbert Wiener; 1894-1964) – американський учений, видатний математик і філософ, основоположник кібернетики і теорії штучного інтелекту.

¹¹⁷ Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине. – М: Наука, 1983. – С.246.

Насьогодні, у всьому світі немає такого вищого навчального закладу, де б не вивчалися ті або інші політологічні курси. Проте, зрозуміло, що в кожному університеті, інституті або академії є свій специфічний підхід до складання навчальних планів і програм політології і суміжних з нею дисциплін.

Якщо раніше політична наука у вищих навчальних закладах обмежувалася вивченням навчальних курсів «Основи політології», «Політологія» тощо, то у в умовах сучасності з'явилася професія «політолог», спеціальність – «політологія», яка передбачає підготовку фахівців, здатних працювати у сфері експертно-аналітичного оцінювання суспільно-політичних процесів, діяльності політичних партій, громадських об'єднань, взаємовідносин угруповань громадян, окремих особистостей.

У зв'язку з тим, що політика стала окремим видом діяльності, а політологія виокремилася у цілком самостійний науковий напрям, постало актуальним введення такого поняття, як «суспільно-політичні науки», «суспільно-політичні навчальні дисципліни».

За вимогами Державних стандартів вищої освіти, які впроваджені Міністерством освіти і науки України, вищими навчальними закладами розробляються навчальні плани підготовки бакалаврів і магістрів за спеціальністю «Політологія», в яких відображені відповідні навчальні дисципліни(курси), за напрямом підготовки.

Разом з тим, підготовка бакалаврів і магістрів інших гуманітарних та соціальних спеціальностей не може здійснюватися відокремлено від політичної науки. Тому соціально-політичні навчальні дисципліни – це цикл навчальних курсів, зміст яких має міждисциплінарний, суміжний характер, а методика викладання – спільні форми організації, методи, засоби навчання.

Відомо, що відповідно до рішень групи експертів ООН з 1948 р. у межах політології розвиваються чотири основні напрями дослідження:

- політична історія;
- політичні інститути;

- партії, групи і громадська думка;
- міжнародні відносини.

У різних країнах при вивченні політичної науки робиться акцент на ті або інші вказані групи проблем, вводяться нові теми.

Так, у США, як відносні самостійні розділи політології, вивчаються історія політичних ідей і політична філософія, американська політика, дослідження міжнародних відносин, порівняльна політологія зарубіжних політичних систем і процесів. При цьому звичайний курс розділу «Американська політика» охоплює, як правило, 18-20 логічно пов'язаних проблем, на вивчення яких відводиться від 80 до 120 навчальних годин.

Наприклад, в об'ємному навчальному посібнику Е.Ледда «Американська політика: Народ і його уряд» у науково-популярній формі викладений матеріал за такими темами:

1. Американська політика: традиції і зміни.
2. Критерії і особливості становлення постіндустріального суспільства.
3. Поняття «Американський народ».
4. Американська ідеологія.
5. Конституція США.
6. Американська демократія.
7. Конгрес.
8. Президент.
9. Виконавча влада і бюрократія.
10. Судочинство.
11. Федеральний устрій.
12. Громадська думка.
13. Групи інтересів.
14. Політичні партії.
15. Вибори і участь у політиці.
16. Засоби масової інформації та їхня роль у політиці.
17. Цивільні права і свободи в США.
18. Економічна політика.
19. Суспільний добробут.

20. Внутрішня і зовнішня політика.¹¹⁸

Книга завершується текстами Декларації незалежності і Конституції Сполучених Штатів Америки.

Наприкінці розпаду СРСР політична наука стала центром уваги керівних органів та установ освіти і науки. У 1990 р. Вищою атестаційною комісією (ВАК) СРСР була опублікована програма курсу «Основи політології», в якій були окреслені такі вузлові проблеми цієї дисципліни:

- предмет і метод політичної науки;
- історія політичної науки і її сучасні школи;
- політична система і її компоненти;
- політичний процес та суб'єкти політики;
- політична свідомість і політична культура;
- політична теорія і практика міжнародних

відносин;

- політична прогностика.

Це стало початком виникнення окремої професії – «політолог», а з цим – і відповідної спеціальності у вищих навчальних закладах.

Проблеми, які були запропоновані ВАК для вивчення у межах політології увійшли в основу побудови навчального комплексу дисциплін, що надалі стали основою навчальних планів підготовки фахівців-політологів у країнах колишнього Радянського союзу після його розпаду.

Академічна навчальна дисципліна (навчальний курс) – це галузь знань, яка викладається або досліджується у вищих навчальних закладах.

Навчальні дисципліни визначаються і визнаються Державними стандартами освіти, науковими журналами, в яких публікуються результати досліджень, а також науковими співтовариствами, кафедрами або факультетами, до яких належать фахівці цієї галузі.

¹¹⁸ Ladd E.C. The American Polity: The People and Their Government. – New-York – London, 1985.

Міністерством освіти і науки України (МОН) постійно розробляються і поліпшуються наукові напрями і визначаються спеціальності, за якими йде підготовка фахівців у вищих навчальних закладах.

У 2006 р. у обіг галузей наук, за якими здійснюється підготовка фахівців з вищою освітою було введено поняття «соціально-політичні науки» і визначено перелік спеціальностей, за якими готуються відповідні фахівці:

- Політологія.
- Соціологія.
- Психологія.
- Практична психологія.

У 2010 р. Міністерство освіти і науки України впровадило перелік спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра, які об'єднали соціально-політичні спеціальності зі спеціальностями бізнесу та права.

Поряд із цим був визначений напрям гуманітарних наук, який впроваджував такі спеціальності підготовки фахівців:

- Культурологія (за видами діяльності).
- Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури.
- Філософія.
- Релігієзнавство.
- Богослов'я (теологія).
- Історія.
- Етнологія.
- Архівознавство.
- Археологія.

Однак, було б не зовсім логічним відокремлювати гуманітарні науки від соціально-політичних, так як змістовний, міждисциплінарний зв'язок між цими напрямками наук є очевидним.

Таким чином, визначаючи систему суспільно-політичних навчальних дисциплін, можна спиратися на такі головні чинники:

- Відповідність змісту навчальної дисципліни науковому напрямку і спеціальності фахівця.
- Міждисциплінарний зв'язок навчальних дисциплін у межах наукового напрямку.

У кожному вищому навчальному закладі існують спеціалізовані (випускаючі) кафедри, які розробляють і впроваджують у навчальний процес навчальні дисципліни у межах навчальних планів підготовки фахівців.

Назви цих дисциплін визначаються кафедрами самостійно, за виключенням тих, які затверджені Державними стандартами вищої освіти та освітньо-професійними програмами (ОПП) за відповідним напрямом підготовки спеціаліста.

Як приклад, наводимо перелік дисциплін, що читаються кафедрою політології Київського національного університету ім.Т.Г.Шевченка та кафедрою політичних наук Київського національного педагогічного університету ім.М.П.Драгоманова, які розміщені у мережі *internet* на офіційних сайтах університетів (Див. таблицю).

Перелік навчальних дисциплін кафедри політичних наук КНПУ ім.М.Драгоманова	Перелік навчальних дисциплін кафедри політології КНУ ім.Т.Шевченка
1. Вступ до політології 2. Історія зарубіжних політичних вчень 3. Політична психологія 4. Політична регіоналістика 5. Політичні інститути зарубіжних країн 6. Політична культура 7. Історія і теорія Української Конституції 8. Основи соціально-політичних досліджень 9. Основні політичні доктрини сучасності 10. Порівняльна політологія	1. Історія зарубіжних політичних вчень 2. Екополітика 3. Національна безпека 4. Основи партології 5. Етнополітична безпека 6. Історія та теорія демократії 7. Громадянське суспільство 8. Геополітика 9. Політичні проблеми соціального управління 10. Політичний менеджмент 11. Політична конфліктологія

11. Політичні партії і рухи	12. Політичні режими
12. Радикалізм і екстремізм у політичному житті	13. Політична культура
13. Загальна теорія політики	14. Теорія політичних систем
14. Історія політичної думки в Україні	15. Порівняльна політологія
15. Політична етнологія	16. Гендерна політика
16. Історія і теорія парламентаризму	17. Некласичні політичні теорії
17. Теорія міжнародних політичних відносин	18. Політичний аналіз та прогнозування
18. Іміджологія	
19. Політична поведінка і політична участь	35. Сучасна західна політична наука
20. Етнопсихологія	36. Політична модернізація і транзитивні процеси
21. Політична система України	37. Проблеми демократії і демократизації
22. Політичні еліти і політичне лідерство	38. Політичне прогнозування
23. Соціологія політики	39. Актуальні проблеми політичних вчень і ЗТП
24. Геополітика	40. Охорона праці в галузі
25. Філософія політики	41. Теорія політичних конфліктів
26. Спецкурс із політичних технологій	42. Соціально-правова держава
27. Людина і політика	43. Менеджмент і маркетинг виборчої кампанії
28. Інститут президентства	44. Порівняльна політологія
29. Політичний маркетинг	45. Паблік рилейшнз
30. Політичний менеджмент	46. Парламентська інженерія
31. Міжнародна інтеграція	47. Сучасні виборчі системи
32. Прикладний політологічний аналіз	
33. Світовий політичний процес	
34. Політична комунікація	

Питання для обговорення

- 1. Політика як об'єкт дослідження, історія та предмет політичної науки.*
- 2. Категорії, методи дослідження і функції політичної науки.*
- 3. Система політичних навчальних дисциплін.*

Література до вивчення розділу:

1. Алексєєнко І.В. Міжнародні політичні процеси: навч. посібник / Міністерство освіти і науки України. – Донецьк : Норд-Прес, 2009. – 289с.

2. Бебик В. М. Політологія. Наука і навчальна дисципліна [Текст] : підручник для студ. вищ. навч. закладів / В. М. Бебик. – К. : Каравела, 2009. – 495 с.
3. Бурдяк В.І. Теоретичні і методологічні проблеми політологічних досліджень: Навч. посіб. / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2005. – 104с.
4. Бушанський В.В. Естетика політичної влади: монографія. – К. : Парапан, 2009. – 360с.
5. Бачинин В.А. Политология: Энциклопедический словарь. – СПб. : Издательство Михайлова В.А., 2005. – 288с.
6. Боришполец К.П. Методы политических исследований: Учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по направлениям подгот. "Политология", "Международные отношения" и "Регионоведение" – М. : Аспект Пресс, 2005. – 221с.
7. Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса / Борис Євгенович... Патон (голова редкол.). – К. : Парламентське вид-во, 2009. – 632с.
8. Основные сведения об Организации Объединенных Наций [Текст] : справочник / Департамент общ. инф-ии ; Пер.с англ. – М. : Международные отношения, 1991. – 253 с.
9. Соціологія: підручник / за ред. В.Г.Городяненка. – 3-тє вид., переробл., доп. – К. : Вид. центр "Академія", 2008. – 542 с.
10. Соціологічна енциклопедія. / [ред. кол.: В.І.Астахова, В.С.Бакіров, В.Г.Городяненко та ін. ; уклад. В.Г.Городяненко]. – К. : Академвидав, 2008. – 455 с.

Розділ 3.

СОЦІАЛЬНІ, СУСПІЛЬНІ ТА ГУМАНІТАРНІ НАУКИ

Соціальні та суспільні науки у багатьох першоджерелах називають «суспільствознавством» – загальною наукою, що включає групу наукових дисциплін, предметом дослідження яких є суспільство – як система в цілому, так і окремі його частини, функції та елементи, закономірності розвитку суспільних відносин, а також людина та її духовна культура.

Гуманітарні науки – група академічних дисциплін, об'єднаних прагненням до вивчення якісних аспектів людського буття і людських стосунків, які взагалі не припускають єдиної, чітко визначеної системи, що визначала б конкретні межі між ними.

Гуманітарні науки, зазвичай, відрізняються від соціальних, суспільних і природничих наук і включають предмети, пов'язані з мистецтвом, мовою, літературою, виконавчою мистецькою діяльністю, релігією, образотворчим мистецтвом. У гуманітарні науки, час від часу включають: археологію, краєзнавство, культурологію та історію, хоча іноді вони частіше розцінюються як соціальні науки.

Загальнотеоретичні питання суспільствознавства досліджує *соціальна філософія*¹¹⁹.

Однак, відомо, що поняття «соціальне» і «суспільне» не тотожні, хоча існують поряд. Ці поняття стають подільними тільки тоді, коли мова йде окремо про суспільство в цілому та окремі соціальні відносини між людьми, що виникають у даному суспільстві.

Суспільне – це реальні явища і відносини, які об'єктивно створені у окремій спільноті людей, яку називають суспільством.

¹¹⁹ Соціальна філософія – розділ філософії, покликаний відповісти на питання про те, що є суспільство і яке місце займає у ньому людина.

Соціальне – це явища та відносини між членами суспільства, і які створюються людьми як окремими особистостями.

У суспільстві люди стають учасниками об'єктивної реальності життя у різних проявах життєдіяльності: економічній, політичній, культурній. Вони живуть у межах правового законодавства та моралі встановлених суспільством. А соціальне життя людей складається з індивідуальних ціннісних орієнтацій та потреб, які формуються і задовольняються у реальних стосунках, відносинах, що виникають між людьми.

Отже, *об'єктом* соціальних та суспільних наук є реальність (дійсність), зумовлена і обмежена державно-правовими, економічними, політичними, культурними та моральними взаємовідносинами угруповань людей та окремих індивідів у суспільстві.

3.1. Розвиток наукової думки про соціальний устрій та суспільне життя в історії народів

Під поняттям «історії людства» або «історії народів» прийнято вважати час від появи першої людини – *homo sapiens*¹²⁰ – до теперішнього часу.

Сучасною історичною наукою давно визначені періоди розвитку людської цивілізації: Доісторичний період; Стародавній світ; Середні віки (Середньовіччя); Новий час (нова історія); Новітній час (новітня історія).

Кожний період має свої межі, які характеризуються певними якісними перетвореннями людини та її умов життя у матеріальному та соціальному відношеннях.

Доісторичний період (Первісне суспільство) – тривалий період в історії людства: від виникнення людини розумної (близько 2,5-2,8 млн. років тому) і до виникнення цивілізації і державності.

¹²⁰ Homo sapiens (лат) – людина розумна. У біології – вид роду з сімейства гомінід у заgonі приматів.

У різних народів цей процес відбувався в різні історичні часи, а деякі народи живуть в умовах первісності до сьогоднішнього дня.

Для цього періоду існування людства характерна відсутність політичної влади та державних інститутів. Соціальні норми цього періоду носять характер звичаїв, традицій, обрядів і табу.

Життя в первісному суспільстві (видобуток їжі, шлюбно-сімейні та інші відносини між людьми) не було хаотичним, воно підпорядковувалося певним звичаям і традиціям, в яких закріплювалися ритуали, обряди, табу (заборони вчиняти певні дії) та інші правила поведінки людей в певних життєвих ситуаціях.

Ці норми, як правило, виконувалися добровільно: за звичкою, у межах наслідування іншим членам суспільства або через їх корисність. Проте, порушення цих норм могло спричинити покарання, аж до вигнання з общини.

Члени первісного суспільства були рівні, вони не ділилися на керуючих та керованих, тому політична влада була відсутня. Однак владні інституції все-таки існували: члени первісного суспільства підпорядковувалися старійшинам, вождям, проте це підпорядкування було засновано на авторитеті цих людей, підкріпленням можливістю силового впливу на тих, хто відмовився підкорятися.

У науці питання про те, чи можна вважати ці соціальні норми правовими, є дискусійним. Тому історію становлення соціального устрою і соціальних відносин ми пропонуємо розглядати з періоду стародавніх часів.

Стародавній Світ

Соціальні науки почали зароджуватися і розвиватися паралельно зі становленням суспільних державно-правових та соціальних відносин у Стародавньому Китаї, Стародавньому Єгипті, Стародавній Індії, Стародавній Греції та виникненням перших теорій про державу та право.

З давніх часів люди розмірковували над улаштуванням світу, характером своїх стосунків з природою і між собою.

Виникнення державності і права сприяло утворенню нових нормативних стосунків у суспільстві, які на початку свого розвитку мали релігійно-міфологічний характер. Це відповідало тодішньому світоглядному характеру людства.

Але з плином часу люди почали розмірковувати про сутність та свою роль у суспільному житті, про своє місце у навколишньому середовищі, про свої взаємини з іншими людьми, про свої права та обов'язки. Разом з тим, змінювалися їхні уявлення про державу, порядок, справедливість.

У давніх народів думка про устрій держави і соціальних стосунків – давніх єгиптян, індусів, китайців, вавилонян, персів, євреїв, греків, римлян та інших – бере витоки з міфологічних джерел і оперує міфологічними уявленнями про місце людини в соціальному житті.

На ранньому етапі свого розвитку суспільно-правові погляди, в цілому, ще не встигли виділитися у відносно самостійну ділянку людських знань і були тільки складовим елементом цілісного міфологічного світогляду, сутність якого полягала у залежності життя від сукупності уявлень, які були сформовані на основі образного, антропоморфізованого¹²¹ сприйняття світу.

Згідно цьому принципу, неживі предмети, живі і вигадані істоти, що не володіють людською природою, можуть наділятися людськими якостями, фізичними і емоційними. Дані об'єкти за уявленнями людини у змозі відчувати, випробовувати переживання і емоції, розмовляти, думати, здійснювати осмислені людські дії. Дані об'єкти вважалися божественними¹²² (Богами).

Але згодом з'явилися уявлення і переконання про те, що правитель держави від імені Бога реалізує надані йому повноваження для встановлення порядку на землі.

¹²¹ Антропоморфізм (грец. «антропос» – людина, «морфе» – вигляд) – наділення людськими якостями тварин, предметів, явищ, міфологічних створінь.

¹²² Божество – надприродна або безсмертна особа, яка може розглядатися як свята, божественна або священна. У ширшому значенні – предмет поклоніння і обожнювання.

У Стародавньому Єгипті, наприклад, у середині третього тисячоліття до нашої ери з'явилися перші правила соціальних відносин, які дійшли до нас у вигляді літературних пам'ятоків «Повчання Птахотепа»¹²³ і «Книга мертвих»¹²⁴. У них рекомендувалося дотримання справедливої поведінки і законів при житті і під час поховання людини.

У Стародавній Індії це були книги-веди, які головним чином присвячені вихвалюванню богів і для відправлення різних жертвних ритуалів. Найвідомішою з яких була «Рігведа»¹²⁵.

Пізніше, відомими стали «Махабхарата» («Велика оповідь про нащадків Бхарати» – за ім'ям царя Бхарати) та «Рамаяна»¹²⁶. У них містяться вчення стародавніх індійських мудреців, які представлені за допомогою алегоричних оповідань. Пізніше письмовий виклад релігійно-філософських та морально-етичних норм був відображений у «Законах Ману».¹²⁷

Ще одним твором, у якому надаються поради по управлінню державою стала «Артхашастра»¹²⁸. Це повчання царю для правильного управління країною. Це – якнайповніше зібрання прикладних знань про політику, це – енциклопедія індійського політичного мистецтва.

Починаючи з VIII ст. до н.е. погляди на державу, суспільний порядок, закони і справедливість зазнають суттєвих змін і поширюються на всі країни Близького Сходу. Ці погляди

¹²³ Птахотеп – ім'я єгипецького жреця, що жив у середині XXVII ст. до н. е.

¹²⁴ «Книга мертвих» – збірка єгипетських гімнів і релігійних текстів у Стародавньому Єгипті XXIV ст. до н.е., що поміщаються в гробницю з метою допомогти померлому подолати небезпеки у потойбічному світі і знайти там спокій і благополуччя.

¹²⁵ Рігведа – книга гімнів, що входить до числа чотирьох релігійних текстів індуїзму, відомих як Веди. Створена близько 1700-1100 рр. до н.е. і є одним з якнайдавніших індо-іранських текстів і одним з якнайдавніших релігійних текстів у світі.

¹²⁶ «Рамаяна» датується IV століттям до н.е.

¹²⁷ Закони Ману – пам'ятник староіндійської літератури, староіндійська збірка розпоряджень благочестивому індійцеві у виконання ним свого громадського, релігійного і морального обов'язку. Ману – титул, яким у текстах індуїзму називають прародителя людського роду.

¹²⁸ Артхашастра – політичний і економічний трактат (321-297 до н. е.).

відобразились у вченні Заратустри¹²⁹, яке зародилося у Персії і поширилося у країнах Близького Сходу.

Головне у вченні Заратустри (зороастризму) – дуалізм, вчення про постійну боротьбу двох протилежних початків: добра і зла, світла і темряви, життя і смерті. Позитивні початки втілює світле божество Ахура Мазда (Мазда, Ормузд), негативні – темне божество Ангро-майню (Аріман). Обидва божества розглядаються як рівноправні творці миру. Обидва вони сини «Нескінченного часу» – бога Ервана. Ахура Мазда не може бути відповідальним за зло, бо воно породжене незалежною від нього силою. Зло буде усунено з життя людей лише після остаточної перемоги світлого божества.

Заратустра вважає, що результатом перемоги добра буде об'єднання всього людства, отримання ним єдиної мови і державного управління. Заратустра визнає людину особою, здатною своєю активністю впливати на перемогу всесвітньої справедливості.

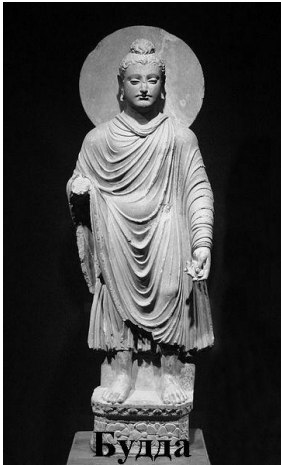
Легенда про Заратустру надихнула німецького письменника-філософа Фрідріха Ніцше на написання роману «Так говорив Заратустра», який був виданий у 1885 р. Однією з центральних ідей роману є думка про те, що людина – проміжна ступінь у перетворенні мавпи на надлюдину (нім. *Übermensch*). Роман є частково поетичним, частково філософським трактатом, що розкриває позицію самого Ніцше щодо того, яке місце людина займає у суспільстві, що оточує його, як він розуміє своє життя, як пізнає себе і навколишній світ. У романі приділяється увага спілкуванню людини з природою, з самим собою, і з навколишніми людьми. Оспівується ідея про необхідність людини йти своїм шляхом.

¹²⁹ Заратустра (також Заратустра; 628–551 до н. е.) – засновник зороастризму (маздеїзму), жрець і пророк, якому було дано Одкровення Ахури Мазди у вигляді Авести – Священного Писання зороастризму.

За мотивами роману Ріхард Штраус у 1896 р. написав симфонічну поему «Так говорив Заратустра».

Протилежним вченням щодо божественної основи державності і всього суспільного устрою стали погляди *буддистів* (VI-V ст. до н.е.),¹³⁰ прихильники яких вважали, що світ живе за природними законами, і всі навколишні події обумовлені природною закономірністю. Від неї залежить життя людини.

Одне з базових учень буддизму – Чотири Благородні Істини, які сформулював сам Будда.

Перша Істина – «Дукха» – істина про страждання. Світ повний страждань. Народження – страждання, хвороба–страждання, смерть – страждання.

Друга Істина – «Самудая» – істина про походження і причини страждання. Причина страждання полягає у спразі, яка приводить до круговороту народження і смерті. Джерело страждання – прихильність і ненависть. Решта згубних емоцій, як правило, породжена ними.

Третя Істина – «Нірودха» – істина про справжнє припинення страждання і усунення його джерел. Стан, в якому страждань немає. Усунення забруднень розуму (прихильності, ненависті, заздрості і нетерпимості) – це і є істина про стан за межами страждання і причин.

Четверта Істина – «Марга» – істина про шляхи до припинення страждання. Благородна істина про шлях: «Моє благо мислення є причина мого щастя і умова щастя інших».

¹³⁰ Буддизм (buddha dhamma, «Учення Просвітленого») – одна з світових релігій (поряд з християнством і ісламом). Виник в Стародавній Індії в VI-V ст. до н.е. Засновником вважається Сиддхартха Гаутама. Він став Буддою (Пробудженим).

Буддою запропонований так званий серединний або Вісімковий Шлях досягнення «нірвани»¹³¹. Цей шлях складається з восьми правил і тому називається «Благородним Вісімковим Шляхом». Засвоювати і виконувати ці правила слід поступово, ступінчасто: Спочатку слід затвердитися у благих станах, тобто в очищенні моральної дисципліни і правильних поглядах. Потім, коли моральна дисципліна очищена, а погляди випрямлені, слід вправлятися в чотирьох основах уважності:

- перебування в усвідомленості до тіла;
- перебування в усвідомленості до відчуттів;
- перебування в усвідомленості до розуму;
- перебування в усвідомленості до якостей розуму.

Результатом істини є Правильне Знання і Правильне Звільнення. Правильне Знання – це пряме бачення речей такими, які вони є насправді, а не такими, якими вони здаються. Результатом правильного знання є Правильне Звільнення.

Ці два чинники – це кінцевий результат Благородного Вісімкового Шляху.

Правильне Знання дає прозоріння в дійсну реальність. Правильне Звільнення досягає кінцевої мети – «нірвани» – стану, при якому відсутні страждання, пристрасті.

У VI-V ст. до н.е. уявлення про державний устрій, правопорядок і суспільний лад стали більш прагматичними.

Іншим, найбільш значимим у цьому відношенні, стало вчення Конфуція (551-479 до н.е.).¹³²

Хоча конфуціанство¹³³ часто називають релігією, у ньому немає інституту церкви, і для нього

Конфуцій (Кун-Фу-Цзы)

¹³¹ Нірвана – поняття в буддизмі, що позначає стан звільнення від страждань.

¹³² Конфуцій (кит. Кун Фу-Цзи – учитель Кун, латин. Confucius; 551- 479 до н. е.) – стародавній мислитель і філософ Китаю. Засновник філософської системи, відомої як конфуціанство.

не важливі питання теології. Конфуціанська етика нерелігійна. Ідеалом конфуціанства є створення гармонійного суспільства, в якому кожна особистість має свою функцію. Конфуцій сформулював золоте правило етики: «Не роби людині того, чого не бажаєш собі».

Основними категоріями конфуціанства є поняття благородної людини (цзюнь-цзи), людинолюбства і правил поведінки (ритуалу).

Управляти державою, згідно Конфуцію, покликані благородні мужі на чолі з государем (Імператором) – «сином неба». Благородний чоловік – це зразок етичної досконалості, людина, яка всією своєю поведінкою затверджує норми моралі.

Саме по цих критеріях Конфуцій пропонував висувати людей на державну службу. Головне завдання благородних мужів – виховати в собі і розповсюдити повсюдне людинолюбство. Людинолюбство включало: піклування батьків про дітей, синову шанобливість до старших в сім'ї, а також справедливі відносини між тими, хто не зв'язаний родинними зв'язками.

Перенесені у сферу політики, ці принципи повинні були послужити фундаментом всієї системи управління.

Виховання підданих – найважливіша державна справа, і здійснювати його треба силою особистого прикладу. «Управляти – означає поступати правильно». У свою чергу, народ зобов'язаний проявляти синову шанобливість до правителів, беззаперечно їм покорятися. Прообразом організації державної влади для Конфуція служило управління в сімейних кланах і родових общинах (патроніміях).

Конфуцій був рішучим супротивником управління на основі законів. Він засуджував правителів, що робили ставку на страхітливі правові заборони, і виступав за збереження традиційних релігійно-моральних методів дії на поведінку китайців. «Якщо керувати народом за допомогою законів і підтримувати порядок за допомогою покарань, народ

¹³³ Конфуціанство – китайське етико-політичне вчення, що приписується Конфуцію. Відоме під назвою «Школа освічених людей».

прагнутиме ухилитися від покарань і не випробовуватиме сорому. Якщо ж керувати народом за допомогою чесноти і підтримувати порядок за допомогою ритуалу, народ знатиме сором, і він виправиться».

Основні положення вчення Конфуція було викладено у книзі Лунь Юй (кит. «Бесіди і думки», «Аналекти Конфуція») – один з найбільш знаменитих текстів Далекого Сходу. Головна книга конфуціанства, складена учнями Конфуція з коротких приміток, що фіксують вислови, вчинки вчителя, а також діалоги з його участю.

Книга написана давньокитайською мовою, складається з двадцяти розділів. Складання книги почалося після смерті Конфуція і зайняло від 30 до 50 років.

Згодом Конфуціанство перетворилося на офіційну ідеологію давньокитайського суспільства і істотним чином впливало на світогляд і соціальний устрій Східної Азії аж до XX століття. У революційному Китаї XX ст. конфуціанство ототожнювалося з феодалізмом і піддавалося нищівній критиці.

Поряд з конфуціанством у той же час у Стародавньому Китаї поширюється вчення даосизму. Основоположником якого у більшості першоджерел вважають легендарного Жовтого Імператора Хуан-ді¹³⁴. Іншим засновником даосизму вважається старокитайський мудрець Лао-цзи. Даоською традицією йому приписується авторство однієї з основних книг даосизму – «Дао Де Цзін»(IV-III ст. до н. е.). Цей трактат з'явився ядром, навколо якого почало формуватися учення даосизму Лао-цзи.

¹³⁴ Хуан-ді або Жовтий імператор – легендарний правитель Китаю і міфічний персонаж, який за деякими джерелами вважається засновником даосизму і першопредком всіх китайців.

У центрі цієї доктрини – вчення про великий Дао¹³⁵, загальний Закон і Абсолют. Дао багатозначний, це нескінченний рух. Дао – свого роду закон буття, космосу, універсальна єдність світу. Дао панує скрізь і у всьому, завжди і безмежно. Його ніхто не створив, але все походить від нього, щоб потім, зробивши кругообіг, знову в нього повернутися. Невидиме і нечутне, недоступне органам чуття, постійне і невичерпне, безіменне і безформне, він дає початок, ім'я і форму всьому на світі. Навіть велике Небо слідує за Дао.

Кожна людина, щоб стати щасливим, повинна встати на цей шлях, спробувати пізнати Дао і злитися з ним. Згідно вченню даосизму, людина вічна. Фізична смерть означає тільки те, що дух відділяється від людини і розчиняється в макрокосмі. Завдання людини добитися у своєму житті такого, щоб відбулося злиття його душі зі світовим порядком Дао. Яким же чином можна досягти такого злиття? Відповідь на це питання міститься в ученні Дао.

Шляху Дао властива сила. Саме ця сила виявляється в кожній людині. Цю силу не можна тлумачити як зусилля, а навпаки, як прагнення уникати всякого зусилля. В процесі життя необхідно дотримуватися принципу недіяння. Це не бездіяльність. Це діяльність людини, яка узгоджується з природним ходом світопорядку. Всяка дія, що суперечить Дао означає порожню витрату сил і приводить до невдачі і загибелі.

Таким чином, даосизм учить споглядальному відношенню до життя. Блаженства досягає не той, хто прагне добрими справами збагнути те, що має в своєму розпорядженні Дао, а той, хто у процесі медитації, занурення у свій внутрішній світ прагне вслухатися в самого себе, а через себе вслухатися і осягнути ритм всесвіту. Таким чином, мета життя осмислювалася в даосизмі як повернення до вічного, повернення до свого коріння.

¹³⁵ Дао (кит. – шлях) – одна з найважливіших категорій китайської філософії. Конфуцій і ранні конфуціанці надали йому етичне значення як «шлях людини», тобто етична поведінка і соціальний порядок, заснований на моралі.

Етичний ідеал даосизму – це відлюдник, який за допомогою релігійної медитації, дихальних і гімнастичних вправ добивається високого духовного стану, що дозволяє йому подолати всі пристрасті і бажання, зануритися в спілкування з божественним Дао.

У другій половині V ст. до н.е. виникло ще одне вчення – Моїзм – старокитайська філософська школа, що проповідувала удосконалення суспільства через знання. Засновник філософської школи – давньокитайський мислитель Мо-цзи.¹³⁶

Основні теми його вчення: загальна любов один до одного, необхідність відмови від завойовних воєн, вихваляння чеснот, економія у витратах, стриманість при похоронах, дотримання волі небес, безглуздя занять музикою і критика фаталізму.

Причиною всіх бід і безладів свого часу Мо-цзи вважав егоїзм і упередженість людей. Зцілення від негараздів полягає в тому, щоб турботу про себе замінити турботою про всіх.

За декілька століть до християнства він сформулював «золоте правило»: «Якщо кожен відноситиметься до чужих країн і міст так, як відноситься до свого, він не почне нападати на чужу країну або місто». Той же принцип він застосовував до приватного і сімейного життя: «У чому та небесна воля, якою слід підкорятися? У тому, щоб любити всіх людей на світі».

Мо-цзи вважав, що перш ніж визнати що б то не було благом, слід встановити, яку користь воно принесе народу. Безумовними благами для країни він визнавав зростання народонаселення, збільшення його добробуту, усунення тих небезпек, що загрожують зсередини і зовні.

У V-III ст. до н.е. моїзм складав серйозну конкуренцію конфуціанству як пануючій ідеології Китаю. Мо-цзи вважав конфуціанські обряди і церемонії безглуздою розтратою казенних коштів і закликав до покірності волі небес. Якщо Конфуцій проводив відмінність між любов'ю до сім'ї і батьків і

¹³⁶ Мо Ді, або Вчитель Мо, Мо-цзи (біля 470-391 до н. е.) – давньокитайський філософ, що розробив вчення про загальну любов. Релігійна форма цього учення – моїзм – впродовж декількох сторіч змагалася по популярності з конфуціанством.

любов'ю до інших ближніх, Мо-цзи закликав однаково любити всіх без відмінності.

У сучасному Китаї зараз посилюється інтерес до питань вивчення релігій, зокрема даосизму. У 1979 р. було організовано Наукове релігієзнавче товариство Китаю. З 1991 р., після перереєстрації, воно набуло всекитайського характеру.

Найбільш крупними державними релігієзнавчими організаціями Китаю є: Всекитайська асоціація даосизму (заснована у 1957 р.); НДІ релігій миру АОН КНР (заснований у 1964 р.); НДІ релігії АОН Шанхаю (заснований у 1981 р.); НДІ вивчення релігій при Сичуанському університеті м. Ченду (заснований у 1980 р.); НДІ вивчення даоської школи Китаю у провінції Сичуань (заснований у 1992 р.); НДІ культури релігії університету Чжуншань (заснований у 1990 р.) і ін.

Значним регіоном розвитку світової цивілізації була також Стародавня Греція.

Звгальновідомо, що в історичній науці прийнято виділяти такі етапи у розвитку Стародавньої Греції:

Кріто-мікенський (кінець III-II тис. до н. е.).

Полісний (XI-IV ст. до н. е.).

Еліністичний (IV-I ст. до н. е.).

Розглядаючи ці етапи з точки зору виникнення та розвитку соціально-правових особливостей розвитку суспільства Стародавньої Греції, слід звернути увагу на характерні войовничі риси окремих її історичних періодів.

У початковий період історії Стародавньої Греції – кріто-мікенський (III тис. до н. е.) – етнічний склад її територій був достатньо строкатим: пеласги, лелеги, потім протогрецькі племена, – ахейці, іонійці та дорійці¹³⁷.

Перші класові держави ахейців (Кнос, Фест, Мікени, Тірінф, Пілос, Афіни та ін.) утворилися на початку II тис. до н.е.

Близько 1200 року до н. е. у результаті завойовних дій певних народів спричинився розпад цих держав.

¹³⁷ Пеласги, лелеги, ахейці, іонійці, дорійці – назви, яким старогрецькі автори іменували народи або сукупність народів і племен, що населяли Грецію до виникнення Мікенської цивілізації (у так званий Елладський період грецької історії).

Таким чином, у IX ст. до н.е. населення Стародавньої Греції стало таким: еолійці – Північна Греція; дорійці – Середня Греція і іонійці – Аттика(ст.-грец. – «прибережна країна» – південно-східна частина Середньої Греції) та острови.

У VIII-VI ст. до н.е. у Греції сформувалися *поліси* (міста-держави)¹³⁸. У результаті боротьби демосів (так називали землеробів і ремісників) з родовою знаттю державний устрій у полісах був або демократичним, або аристократичним. У економічно розвинених полісах (Корінф, Афіни і ін.) широко розповсюдилося рабство.

V-IV ст. до н.е. – період вищого розквіту полісного устрою. У результаті перемоги греків у греко-персидських війнах (500-449 до н. е.) відбувається піднесення Афін, створюється Делосський союз (на чолі з Афінами)¹³⁹. Час вищої могутності Афін. Найбільший період демократизації політичного життя і розквіту культури доводиться на час правління Перікла (443-429 до н. е.). Але боротьба між Афінами і Спартою за гегемонію у Греції і суперечності між Афінами і полісом Корінфом за торгові шляхи, привели до Пелопоннеської війни (431-404 р. до н. е.), яка завершилася поразкою Афін.

У середині IV ст. до н.е. на півночі Греції відбувається піднесення Македонії. Її цар – Пилип II, отримавши перемогу при Херонесі (338 р. до н. е.) над коаліцією грецьких держав, фактично підпорядкував Грецію.

Його син Олександр Македонський¹⁴⁰ очолив похід об'єднаного греко-македонського війська до Азії. Він підкорив Персію і частину Індії. Після розпаду його держави у III-II ст. до

¹³⁸ Поліс (грец. – місто, держава) – особлива форма соціально-економічної і політичної організації суспільства, типова для Стародавньої Греції і Стародавньої Італії.

¹³⁹ Делосський союз – військовий союз, що об'єднав держави Еллади проти персів (477 р. до н. е.).

¹⁴⁰ Олександр Македонський (Олександр Великий, лат. – Alexander Magnus, у мусульманських народів Іскандер Зулкарнайн; 356-323 рр. до н. е.) – македонський цар полководець, творець світової держави, що розпалася після його смерті.

н.е. виникає ряд держав еллінізму зі змішаним греко-східним населенням і культурою.

У самій Греції в цей час переважали держави і союзи воєнізованого типу (Македонія, союзи Ахейський, Етолійський), що ділили між собою верховенство над Грецією.

У 146 р. до н.е. римляни завдають поразки Ахейському союзу і підпорядковують Грецію. У 27 р. до н.е. на її території була утворена провінція Ахайя.

У IV ст. Греція стала основною частиною Східної Римської імперії – Візантії.

Стародавній Рим (лат. Roma antiqua) – одна з провідних цивілізацій Стародавнього світу та античності, отримала свою назву по головному місту (Roma), у свою чергу названому на честь легендарного засновника – Ромула¹⁴¹.

Центр Риму склався в межах болотистої рівнини, обмеженої Капітолієм, Палатином і Квіріналом. Певний вплив на становлення давньоримської цивілізації зробила культура етрусків і стародавніх греків. Піку своєї могутності Стародавній Рим досяг в II столітті н. е.

У 395 р. Римська імперія розділилася на дві частини – західну та східну. У V ст., уражена внутрішньою нестабільністю та атакована різними мігруючими народами, західна частина імперії, що включала Іспанію, Галлію, Британію та Італію, розпалася на незалежні королівства.

Східна частина імперії, яка управлялась Константинополем і включала Грецію, Анатолію, Сирію та Єгипет, вижила в цій кризі і, незважаючи на втрату Сирії та Єгипту, завойованих арабами, відновилася та проіснувала ще

¹⁴¹ Ромул і Рем (лат. Romulus і Remus) – легендарні брати – засновники Риму. За переказами, були дітьми Реї Сильвії – покровительниці сім'ї і бога Марса. Згідно Тіту Лівію – автора першого твору про історію Риму, Ромул був першим царем Стародавнього Риму (753-716 рр. до н. е.).

тисячу років, але врешті-решт її залишки були анексовані турецькою Оттоманською (Османською) імперією. Цю середньовічну стадію існування Римської імперії історики зазвичай називають Візантійською імперією.

Найбільш поширена і визнана наукова думка про періодизацію історії Стародавнього Риму ґрунтується на формах правління і представлена так так:

- *Царський період* (754/753 – 510/509 р. до н. е.)
- *Період Республіки* (510/509 – 30/27 р. до н. е.)
- *Період Імперії* (30/27 р. до н. е. – 476 р. н.е.)

Під час царського періоду Рим був невеликою державою, яка займала лише частину території – Лації – регіон Риму – сучасної столиці Італії.

У період Республіки Рим у ході численних воєн значно розширив свою територію.

На початковому етапі розвитку римське суспільство складалося з двох основних соціальних станів – патриціїв і плебеїв. Патриції – це корінні жителі Риму, а плебеї – прийшле населення. Плебеям заборонялося одружуватися з патриціями, що забезпечувало замкнутість стану патриціїв. Окрім цих двох станів, у Римі існували також раби.

З часом соціальна структура в цілому помітно ускладнилася. З'явилися вершники – особи не завжди знатного походження, але які займалися торгівлею і концентрували в своїх руках значні багатства.

Приблизно у III ст. до н.е. патриціат зливається з вершниками в нобілітет – так званий рабовласницький прошарок, що об'єднував патриціїв і багатих плебеїв.

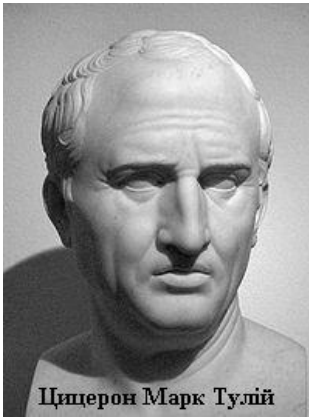
Спочатку Римом керували царі, яких вибирали по черзі з кожного з провідних римських племен.

Цар міг мати майже абсолютну владу, або можливо, він був головою виконавчої влади для Сената і римського народу. Цар був також релігійним лідером у державі.

На додаток до повноважень царя існували три адміністративні установи: Сенат, який виступав дорадчим органом для царя, Куріатська коміція (лат. Comitia Curiata), яка могла схвалювати та ратифіковувати закони, запропоновані

царем, та Коміція калата (лат. Comitia Calata), яка була зборами жрецьких колегій, і мала збирати людей для засвідчення певних актів, оприлюднення офіційних оголошень.

Серед інтересів діяльності римської знаті признавалися політика, війна, землеробство, правова діяльність. На цій основі складалася рання культура Риму. Для римського світогляду було характерне відчуття себе як вільного громадянина та пріоритету державних інтересів над особистими, у поєднанні з консерватизмом, який полягав у наслідуванні звичаїв і традицій предків.

Цицерон Марк Тулій

Значним досягненням давньоримської суспільної думки було створення самостійної науки – юриспруденції.

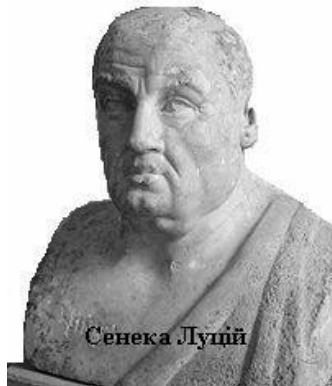
У перші століття нової ери у Римі поширюються і наповнюються новим змістом ідеї світової держави, природного права, світового громадянства. Серед представників таких ідей був римський оратор, політичний діяч Цицерон.¹⁴²

У своїх роботах «Про державу» і «Про закони» Цицерон вказував, що основою держави є прагнення людей до співжиття, до пізнання істини, дотримання приписів закону, не зазіхання на чужу власність, не спричинення нікому зла. Літературна спадщина Цицерона складається з його публічних промов, творів з ораторського мистецтва, філософських трактатів, поетичних творів і приватних листів. Він уперше зробив латинську мову повноправним засобом висловлення філософських ідей, прагнучи дати римській освіченій публіці матеріал для серйозного читання і самоосвіти.

¹⁴² Марк Тулій Цицерон (лат. Marcus Tullius Cicere; 106-43 до н.е.) – давньоримський політик і філософ, оратор.

Іншим представником розвитку соціально-правових ідей Стародавнього Риму був Сенека.¹⁴³

Сенека вважав, що всесвіт складається з матерії й Бога. В основі природи лежить Логос – розум, розлитий у всьому сущому, який забезпечує бездушним предметам «стійкий стан», рослинам – «проростання», тваринам – «саморух», а в людях і богах виступає як розум у власному смислі.

Як розумна істота людина входить в один розряд з богами й виникає «спільнота богів і людей», обитель якої – весь всесвіт. У ній всі рівні, адже всім дісталася душа – частинка божества. Сенеці був близький ідеал людської спільності: «Ми тільки члени величезного тіла. Природа, яка з одного й того ж нас створила й до одного й того ж визначила, народила нас братами».

Недосконалість людини, вважав Сенека, долається заняттями філософією, що уподібнюється лікуванню, зціленню від пороків: «Ліки для душі винайдені древніми, але наша справа відшукати, як їх застосовувати і коли». Той, хто шукає істину, повинен спиратися на досвід «людей обізнаних, тих, що дослідили шлях, який попереду в нас». Люди ці – філософи, чие вчення здатне дати знання істинного блага: «Адже людина – розумна істота; отже для неї вище благо – виконувати те, заради чого вона народжена».¹⁴⁴

Більшість дослідників вважають, що Рим створив свою оригінальну цивілізацію, яка базувалася на особливій системі цінностей, що склалася у римській громадянській общині у зв'язку з особливостями її історичного розвитку.

До таких особливостей належали:

¹⁴³ Сенека Анней Луцій (Сенека молодший; 4 р. до н.е – 65) – давньоримський філософ, поет, державний діяч і оратор.

¹⁴⁴ Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. – М.: Республика, 1998. – С.12-87.

- встановлення республіканської форми правління внаслідок боротьби основних соціальних станів (патриціїв і плебеїв);
- безперервні завойовницькі війни Рима, що перетворили його з невеликого італійського містечка на столицю величезної держави.

Під впливом цих факторів створювалася ідеологія та система цінностей римських громадян. Її визначав, насамперед, патріотизм – уявлення про особливу богообраність римського народу і самою долею призначених йому перемогах, про Рим як найвищу цінність, про обов'язок громадянина слугувати йому всіма силами.

Громадянин своєї держави мав відзначатися відвагою, стійкістю, чесністю, відданістю, гідністю, поміркованістю у способі життя, здатністю підкорятися залізній дисципліні на війні, затвердженому законом і встановленому предками звичаю в мирний час, шанувати богів-покровителів своїх сімей, сільських общин та самого Рима.

Після розпаду Римської імперії у Європі починається доба феодалізму, яка у подальшому значно вплинула на розвиток держав у соціально-правовому напрямку.

Великий вплив на розвиток політико-правових та соціальних ідей справило християнство, яке зародилося у I столітті на Сході Римської імперії (території сучасного Ізраїлю в Палестині) і значно поширилося серед інших народів.¹⁴⁵

Основними засадами раннього християнства були:

- Теїзм – переконанням існування найвищої, надсвітової істоти – Бога, яка створила світ, його підтримує та ним керує.
- Дуалізм – сприйняття світу як постійної боротьби добра і зла.

¹⁴⁵ Християнство, христинське єдинобожжя (від грец. Χριστός – «помазаник», «месія») – один з напрямків єдинобожжя. Поряд з ісламом та буддизмом входить в число трьох світових релігій. Характерною особливістю християнства, яка відрізняє його від інших напрямків єдинобожжя, є віра в Ісуса Христа, як втілення і прояв Бога заради спасіння всього людства і людського суспільства і настанови в істині.

- Персоналізм – особиста відповідальність людини перед богом за свої вчинки.
- Провіденціалізм – віра у кінцеву мету всього буття – провидінням (богом).

На думку багатьох дослідників, зокрема, відомого історика філософії В.Г.Кременя¹⁴⁶ найповніше християнські ідеї по відношенню до соціального устрою суспільства знайшли своє відображення у філософії Аврелія Августина Блаженного (345-430)¹⁴⁷, суть якої він виклав у своїй книзі «Про град Божий»(410 р.).

Буття Бога, згідно з вченням Августина, можна вивести безпосередньо із самопізнання людини, а буття речей – ні. Досліджуючи історію як цілеспрямований процес, у трактаті «Про Град Божий» Августин визнає існування двох видів людської спільноти: «град земний», тобто державність, яка заснована на «самозакоханості, доведений до зневажання Бога», і «Град Божий» – духовна спільність, основана на «любові до Бога, доведений до зневазі до самого себе».

Августин (Аврелій)
Блаженный

Середньовіччя

Середньовіччя – це період, що займає близько 10 сторіч. Воно бере свій початок з античності і триває до епохи Відродження (Ренесансу), тобто, з V до XV століття.

Традиційно історики вважають початком Середньовіччя 476 рік – дату скидання з престолу останнього римського імператора Ромула Августула.

¹⁴⁶ Кремень В.Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К.: Книга, 2005. – 528 с.

¹⁴⁷ Августин «Блаженный» Аврелій (354-430) – християнський теолог і церковний діяч, єпископ міста Гіппон (сучасна Аннаба, Алжир), родоначальник християнської філософії історії.

1492 рік – рік «відкриття» Америки Христофором Колумбом¹⁴⁸ позначає кінець Середньовіччя.

Середньовіччя в сучасній періодизації всесвітньої історії охоплює час від краху Західної Римської імперії в V ст. до епохи Великих географічних відкриттів (рубіж XV–XVI століть), причому повне панування саме середньовічного типу культури в Європі зв'язують не з усім періодом, а з V–XIII ст. Потім в Італії зароджується перехідна культурна епоха – Відродження, що охоплює кінець середньовіччя і початок Нового часу.

Оцінка значення середніх віків у науці мінялася. Гуманісти епохи Відродження і просвітники XVIII ст. називали їх «темними віками», писали про глибокий занепад культури.

На противагу їм, романтики XIX ст. у наукових і, особливо, в художніх творах ідеалізували середньовіччя, були схильні бачити в ньому втілення вищої моралі.

Сучасні вчені переважно уникають крайнощів. Визнається, що в порівнянні з античністю, у цей період загубилось багато досягнень, але водночас у сферу культурного розвитку було залучено нові народи, зародилися нові національні культури, нові державно-правові і соціальні обґрунтування суспільного життя.

Одним з представників середньовіччя, який започаткував нові ідеї соціального розвитку суспільства був Марсілій Падуанський (бл.1275-1343).¹⁴⁹

У своїй праці «Захисник миру» («Defensor Pacis», 1324) він висунув ідею народоправства, яка, за думкою французького просвітителя Руссо, випереджала час на кілька століть. Марсілій

¹⁴⁸ Христофор Колумб (італ. Cristoforo Colombo, ісп. Cristybal Colyn, лат. Christophorus Columbus; 1446/1451-1506) – іспанський мореплавець і відкривач нових земель. Найбільш відомий своїм відкриттям Америки (Багамських та Ангільських островів, узбережжя Центральної та Південної Америки (1492).

¹⁴⁹ Марсілій Падуанський (Marsilio da Padova) (бл.1275-1343) – середньовічний італійський мислитель, автор політико-правових трактатів.

стверджував, що держава – це результат природного прагнення кожної людини до досконалого життя, сувереном у державі є народ-законодавець.

Відповідно до цієї концепції, народ створює закони держави, тобто є людським законодавцем (legislator humana). Він призначає уряд (правителя) і контролює його діяльність, а в разі необхідності змінює їх. Важливою функцією народу-законодавця є контроль за тим, щоб закони переслідували загальну користь, справедливість.

Марсілій був прихильником виборної монархії, на його думку у такому випадку народ завжди зможе вибрати найкращого, тоді як при інституті спадкового правителя ця умова дотримується дуже рідко.

Роботи Марсілія Падуанського суттєво вплинули на формування пізнішої європейської політико-правової думки. Послідовники називали його родоначальником всіх демократичних авторів нового часу та підкреслювали, що його з найбільшим правом можна зарахувати до передвісників правової держави в новому розумінні, що він створив нове вчення про державу, побудоване на раціоналістичних засадах.

Іншим представником реформаторських соціально-правових ідей середньовіччя слід назвати англійця Вільяма Оккама,¹⁵⁰ який завершив розпочату ще його попередниками критику

¹⁵⁰ Уільям Оккам (англ. William of Ockham; бл. 1300-1350) – англійський філософ-схоласт.

філософських доведень існування Бога, проголосивши, що буття Бога – предмет релігійної віри, а не філософії.

На цих засадах Оккам будує свою теорію науки про суспільство. Науки поділяються на реальні та раціональні. Реальні науки розглядають поняття з погляду їх відношення до матеріальних речей, раціональні – з точки зору їх відношення до інших понять, а не до матеріальних речей.¹⁵¹

Значний внесок у розвиток досягнень соціально-політичного державного устрою внесли найбільші королі

Печатка Філіпа II Августа

Середньовіччя – Філіп II Август, Святий Людовік, які заклали основи уявлень про сучасну державність та суспільні відносини.

Філіп II Август¹⁵² – один з найбільших королів середньовічної Франції, за допомогою хитромудрої державної політики і воєн він розширив королівський домен¹⁵³ і підсилив свою владу

за рахунок феодалних володарів, протиставивши їм міські комуни.

Одним з головних результатів діяльності Філіпа II Августа було територіальне розширення Франції; іншим – зміцнення королівської влади і створення стрункої адміністративної системи.

¹⁵¹ Курантов А. П., Стяжкин Н. И. Оккам. – М.: Мысль, 1978. – 192 с.

¹⁵² Філіп II Август (фр. Philippe II Auguste; 1165-1223) – король Франків (лат. Rex Francorum). Правив спільно з батьком з 1179 до 1180 р., і самостійно з 1180 до 1223 р.

¹⁵³ Домен (фр. domaine) – у середні віки, володіння короля або якого-небудь феодала. У переносному розумінні домен – це одиниця структури.

Святий Людовік¹⁵⁴ – король Франції, при якому було складений ряд постанов звичайного права і законів, виданих в його царювання («Etablissements de St. Louis»).

Людовік почав випускати королівську монету з високим вмістом золота і срібла, яка поступово витіснила різні види монет, що карбувалися феодалами і містами в королівстві.

При Людовіку у 1257 р. був заснований Сорбонський дім (Maison de Sorbonne) – коледж у Парижі, призначення якого спершу зводилося до того, щоб навчити богослов'я бідних студентів. У 1259 році коледж отримав благословення папи і став центром, навколо якого невдовзі постав Паризький університет (Сорбона).

Людовік IX (Святий)

Важливим елементом у соціальному розвитку епохи Середньовіччя було поширення освіченості, вихід її за межі духовенства. Організація міського життя диктувала потребу в грамотних людях. Збільшується кількість шкіл, з'являються міські, єпископальні, а також приватні школи. Поступово виникає їх спеціалізація. Наприклад, у Болоньї були юридичні школи, в Солерно – медичні, визнаним центром філософії вважався Париж.

У середньовіччі здійснений значний крок у розвитку освіти – виникнення вищих навчальних закладів. У XII–XIII ст. виникають університети (від латинського «універсум» – загальність, сукупність).

Перший університет у Парижі отримав королівську грамоту у 1200 р. У його склад входили викладачі, учні, а також книготорговці, посильні, аптекарі, навіть шинкарі. Викладачі

¹⁵⁴ Людовик IX або Людовик Святий (1214-1270) – король Франції (1226-1270), єдиний з королів Франції, зарахованих до святих римською церквою.

об'єднувалися в особливі організації – факультети (від латинського «здатність», здатність викладати який-небудь предмет). В університеті було чотири факультети: «молодший», на якому навчали читанню, листу і вивчали «сім вільних мистецтв», і три «старших» – медичний, юридичний і богословський. Викладачі вибирали керівника факультету – декана (від латинського – десятник). Учні – студенти (від латинського «студере») – слухали і записували лекції, приймали участь у диспутах.

До XVст у. в Європі було вже 60 університетів.

Не зважаючи на те, що епоха Середньовіччя була глибоко підпорядкована церкві, інтелектуальне життя та соціально-філософська думка мала свій розвиток.

Хоча пануючою була теза «філософія – служниця богослов'я», середньовічна філософія отримала узагальнене значення – «схоластика»¹⁵⁵, сутність якої полягала у релігійності, для якої характерне принципове панування теології над усіма іншими формами пізнання. З іншого боку, схоластика є методом, який, в основному, полягав у перегляді та порівнянні абстрагованих думок мислителів та постулатів Біблії і виведенні нового синтезу знань у пізнанні світу.

Хоча Середньовіччя все ж таки дало значний поштовх у подальшому розвитку наукових ідей про соціальний устрій та суспільне життя народів, могутнім об'єднуючим чинником того часу були релігія і церква. Визначальна роль християнської релігії і церкви у всіх галузях суспільного і культурного життя складала принципову особливість європейської середньовічної культури.

Церква підпорядковувала собі політику, мораль, науку, освіту і мистецтво. Весь світогляд людини і суспільна думка середньовіччя були теологічними¹⁵⁶.

¹⁵⁵ Схоластика (грец. Σχολαστικός, «схоластикос» – учений, шкільний) – систематична середньовічна філософія, що є синтезом християнського (католицького) богослов'я і логіки Арістотеля.

¹⁵⁶ Теологія чи богослов'я, богослів'я (грец. Θεός – Бог та λόγος – слово) – наука, предметом пізнання якої є Бог і все, що з ним пов'язано.

Відродження

У Європейській історії період кінця XIII – до кінця XVI століть ввійшов під назвою доби Відродження.¹⁵⁷

Відродження – це могутній культурний рух, у ході якого відбулося подолання духовної диктатури церкви, виникла нова культура, звернена до земних справ, а також філософія і наука.

Характерними ознаками культури відродження були такі:

- Світський, не церковний, характер культури Відродження, що було наслідком секуляризації¹⁵⁸ суспільного життя загалом.

- Створення людської естетично-художньої спрямованості культури на протигагу релігійній домінанті у культурі середніх віків.

- Широке використання теорії «подвійної істини» для обґрунтування права науки і розуму на незалежне від релігії і церкви існування.

- Переміщення людини, як основної цінності, у центр світу і в центр філософії, літератури, мистецтва та науки.

Відмінна риса епохи Відродження – світський характер культури і її антропоцентризм¹⁵⁹ спрямований інтерес до людини, її думок та діяльності.

На перший план у ренесансній епосі виступає його гуманізм.¹⁶⁰

Поняття «гуманізм» у філософській літературі вживається у двох значеннях. У широкому – це система ідей і

¹⁵⁷ Відродження або Ренесанс (фр. Renaissance – «Відродження») – епоха в розвитку ряду країн Західної та Центральної Європи (в Італії 14-16 століття, в інших країнах – кінець 15 – початок 17 століття), перехідна від середньовічної культури до культури нового часу.

¹⁵⁸ Секуляризм від лат. Saecularis – відвернення від релігії. Секуляризація – привнесення в релігійність світських елементів. Зменшення ролі релігії у політичному, соціальному та особистому житті.

¹⁵⁹ Антропоцентризм – від грец. Ανθρωπος «антропос» – людина і лат. Centrum – центр.

¹⁶⁰ Гуманізм – від лат. Humanism – людський, людський.

поглядів на людину як найвищу цінність, у вузькому – це прогресивна течія західноєвропейської культури епохи Відродження, спрямована на ствердження поваги до гідності і розуму людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей.

Носіями нового світогляду були люди різного соціального стану, насамперед, городяни, які вивчали філософію, а також поети, художники. Об'єктом їхнього вивчення стала людина, усе людське. Звідси і назва цих діячів – гуманісти.

Наукові погляди видатних діячів епохи Відродження на соціальний устрій та суспільне життя здійснили переворот у розвитку світової цивілізації.

Італієць Ніколо Макіавеллі (1469-1527) – один із перших ввів у суспільну практику поняття «держава» у тому розумінні, яке воно існує тепер. У його вченні держава виступає не як територіальне угруповання народів під владою володаря, а як спільність людей, пов'язаних суспільними і політичними відносинами. Форма держави залежить від кількості правителів. Це – або республіки, які управляються колегіально, або монархії, які управляються одноосібно.

Французький юрист і політичний діяч Жан Боден (1530-1596)¹⁶¹ визначає державу, осередком якої виступає сім'я (домогосподарство). За своїм статусом глава сім'ї є прообразом і відображенням державної влади.

Держава виникає в результаті угоди, її мета полягає в тому, щоб, гарантуючи мир у спільноті й захищаючи її від зовнішнього нападу, піклуватися про істинне щастя членів

¹⁶¹ Жан Боден (фр. Jean Bodin; 1529 або 1530-1596) – французький політик, філософ, економіст, правознавець, член Парламенту Парижа і професор права. Багатьма дослідниками вважається засновником науки про політику, зокрема, теорії «державного суверенітету».

суспільства. Свої думки він виклав у праці «Шість книг про республіку» (1576), при чому під республікою автор мав на увазі державу взагалі.

Найвагоміший внесок Ж. Бодена у розвиток суспільної та політичної думки – це розробка теорії державного суверенітету (незалежності). Суверенітет це абсолютна, постійна й неподільна влада. Ж.Боден виокремлює п'ять основних ознак суверенітету:

- видання законів, обов'язкових для всіх;
- вирішення питань війни і миру;
- призначення посадових осіб;
- дія суду як в останній інстанції;
- застосування помилювання.

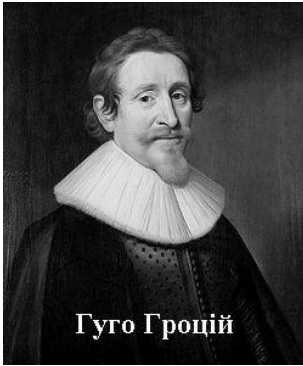
Разом з тим, суверенітет не поширюється на відносини зумовлені божественними законами, природними законами, приватною власністю. Тому держава не повинна втручатися у справи сім'ї, порушувати принцип віросповідання, збирати податки з підданих без їхньої згоди і всупереч волі власників.

Боден відстоював незалежність державної влади від церкви і засуджував католицьке вчення про всесвітню владу папи Римського.

Новий час

Новий час (або нова історія¹⁶²) – період в історії людства, що знаходиться між Середньовіччям і Новітнім часом, що почався 1917-1918 р. Само поняття «Нова історія» з'явилося в європейській історико-філософській думці в епоху Відродження як елемент запропонованого гуманістами тричасного поділу історії на стародавню, середню і нову. Такому розподілу сприяв твір французького вченого Жана Бодена «Метод легкого вивчення історії».

¹⁶² Нова історія – період всесвітньої історії, що настав за періодом середніх віків. За багатьма джерелами – це період в історії людства, що знаходиться між Середньовіччям і Новітнім часом, що почався 1917-1918 рр. Поширення розподілу історії на давню, середню і нову сприяв твір французького вченого Жана Бодена «Метод легкого вивчення історії».

Гуго Гроцій

Критерієм визначення «нового часу», його «новизни» в порівнянні з попередньою епохою був, з погляду гуманістів, розквіт в період Ренесансу світської науки і культури, тобто не соціально-економічний, а духовно-культурний чинник.

Буржуазні революції у Нідерландах (остання третина XVI – початок XVII ст.), у Англії (1640-1688) призвели до значних змін у соціально-економічному житті цих країн та формуванню нових основ соціально-

правової свідомості.

Одним з виразників інтересів нової формації був голандець Гуго Гроцій (1583-1645).¹⁶³ В основу виникнення держави він поклав поняття «суспільного договору». Згідно цього, держава – це досконала угода вільних від природи людей, укладена заради права і спільного соціального інтересу.

Що стосується суспільно-правових відносин між людьми, то вони проходять у таких аспектах людського спілкування:

- спілкування є однією із фундаментальних потреб людини, до якого спонукає внутрішня потреба індивіда;
- основними правилами спілкування є утримання від зазіхань на чуже майно, відшкодування заподіяних збитків, дотримання обіцянок;

Суспільні відносини за Гроцієм – це сума соціальних норм, які забезпечують належний порядок у суспільстві, об'єднаний на основі добровільних угод. Свої думки він виклав у трактаті «Три книги про право війни і миру», який був опублікований в 1625 році і присвячений Людовікові XIII.

¹⁶³ Гуго Гроцій (лат. Hugo Grotius) або Гуго де Гроот (нідерл. Hugo de Groot або Huig van Groot; 1583-1645) – голландський юрист і державний діяч, філософ, християнський апологет, драматург і поет. Заклав основи науки міжнародного права, ґрунтуючись на природному праві.

Послідовником суспільно-політичних поглядів Гроція був німець Самуель Пуфендорф (1632-1694).¹⁶⁴

Головна заслуга Пуфендорфа – виділення природного права від богословської схоластики і виведення його на рівень самостійної науки. На його думку, право повинне узгоджуватися лише із законами розуму, незалежно від догматів віросповідання і від існуючих законоположень. З питань відносин церкви до держави Пуфендорф створив теорію так званого «колегіалізму».

У своїх працях: «Про посади людини і громадянина» (*De officio hominis et civis juxta legem naturalem*, 1673), «Вступ у європейську історію» (*Dissert. academicae selectiores*, 1675) він висловив такі політичні погляди:

- Право повинне узгоджуватися із законами розуму незалежно від релігійних догм і навіть чинного законодавства.

- Природний стан індивіда характеризується свободою і незалежністю індивідів. Вони від природи егоїстичні. Але саме егоїзм породжує прагнення людей об'єднуватися заради безпеки і користі.

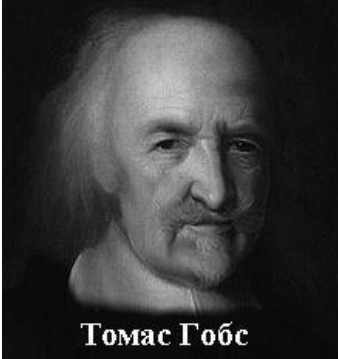
- У основі виникнення держави лежать два договори: перший – між людьми про об'єднання і вибір форми правління, другий – між людьми і вибраним ними правителем – про обов'язок підданих підкорятися владі і обов'язку правителя піклуватися про підданих в цілях їх користі і безпеки.

- З утворенням держави природна свобода втрачається; держава отримує право творити насильство над людьми в ім'я загального блага.

¹⁶⁴ Самуель фон Пуфендорф (нім. Samuel von Pufendorf; 1632-694) – відомий німецький юрист-міжнародник, історик, філософ.

До цієї епохи належить і відомий англійський мислитель Томас Гоббс (1588-1679).¹⁶⁵

Гоббс – класичний представник англійської філософії періоду англійської революції, він послідовно розробляє систему раціоналістичної філософії, яка охоплює не тільки вчення про буття, пізнання, а й вчення про суспільство, державу.

Своє вчення про раціональність пізнання він виклав у праці «Про тіло» (1655), де обґрунтував тезу про чуття як початкову стадію пізнання. Він вбачає мету пізнання в

раціональному осягненні сутності, причин явищ. Визнання раціонального методу він обґрунтовує посиленнями на досягнення механістичного природознавства в Європі. Широко застосовуючи факти з історії нової науки, Гоббс доводить, що тільки опираючись на розум, систематичне мислення, можна досягти істини.

Погляди на суспільство і державність він виклав у своїх працях «Філософські засади вчення про громадянина» та «Левіафан, або матерія, форма і влада держави церковної та громадянської».

Гоббс – один із засновників «договірної» теорії походження держави. Державу Гоббс розглядає як результат договору між людьми, що суперечило тодішнім поглядам на державний устрій.

Він дотримувався принципу початкової (природної) рівності людей. Громадяни повинні добровільно обмежувати свої права і свободи на користь держави.

Гоббс – прихильник монархії. Відстоюючи необхідність підпорядкування церкви державі, він вважав за необхідне

¹⁶⁵ Томас Гоббс (англ. Thomas Hobbes; 1588-1679) – англійський філософ-матеріаліст, автор теорії суспільного договору.

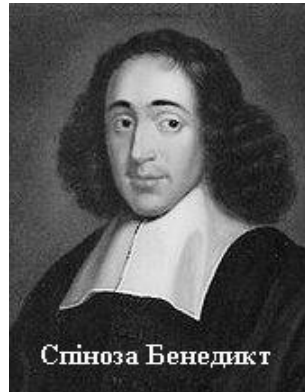
збереження релігії як знаряддя державної влади для приборкання народу.

Погляди Т.Гоббса спричинили значний вплив на суспільно-політичні думки голландського мислителя Бенедикта Спінози (1632-1677).¹⁶⁶

Спіноза здійснив значні оригінальні підходи на шляху до осмислення цілісної картини світу і розуміння «першопричини і походження речей».

Почавши з аналітичного розгляду текстів Старого та Нового Заповіту і критики схоластичних поглядів у контексті відомих йому історичних та суспільних закономірностей, філософ прийшов до раціоналістичного осмислення атрибутів світового становлення.

Спіноза увійшов у історію соціально-політичної думки як філософ, що дав цілісне обґрунтування політичному принципу індивідуалізму, як специфічної теорії соціального зв'язку, обумовленою «природною потужністю людини». Він дав одну з найраніших теоретичних конструкцій демократичної держави, головним принципом якої виступає духовна свобода громадян.

Спіноза Бенедикт

У своїх творах «Богословсько-політичний трактат»(1670) і «Політичний трактат»(1677) він одним із перших в історії вчень про державу і суспільство здійснив системний аналіз демократії як форми реалізації людиною потреб свободи.

Подібно до Т.Гобса, Спіноза був прибічником сильної державної влади. Але на відміну від нього, він заперечував втручання держави у особисте життя громадян. На думку

¹⁶⁶ Бенедикт Спіноза (справжнє ім'я Барух Спіноза, лат. Benedictus de Spinoza; 1632-1677) – нідерландський філософ. Один з головних представників філософії Нового часу, раціоналіст.

Спінози свобода громадян найкраще забезпечується демократичною формою правління.

У історичній науці вважається, що епоха Просвітництва розпочалася в другій половині XVII століття й тривала до Великої французької революції (1789-1799).

Просвітництво – широка ідейна течія, яка відображала антифеодальні, антиабсолютистські настрої освіченої частини населення у другій половині XVII – XVIII століття. Представники цієї течії – вчені, філософи, письменники, вважали метою існування суспільства людське щастя, шлях до якого – переустрій суспільства відповідно принципів, продиктованих розумом. Вони були прихильниками теорії природного права.

Просвітники мали широкий світогляд, в якому виділялися концепція освіченого абсолютизму, ідея цінності людини, критика церкви, патріотизм, осуд експлуатації людини людиною, утвердження самосвідомості й самоцінності особи.

Просвітництво зародилося практично одночасно в країнах Західної Європи: Британії, Франції, Нідерландах, Німеччині, Італії, Іспанії, Португалії, але швидко поширилося у всій Європі, включно з Річчю Посполитою і Російською імперією. Велику роль в його становленні відіграв швидкий розвиток природознавства та книгодрукування.

Основним прагненням просвітництва було знайти шляхом діяльності людського розуму природні принципи людського життя (природна релігія, природне право, природний порядок економічного життя). Під впливом ідей просвітництва відбувалися реформи, які повинні були перебудувати все суспільне життя.

Головні представники Просвітництва у Англії – Джон Локк; у Шотландії – Девід Юм; у Франції – Вольтер, Шарль Монтеск'є, Жан Жак Руссо, Дени Дідро, Клод Гельвецій, Поль Гольбах; у Германії – Готхольд Лессинг, Іоганн Гердер; у Росії – О.М. Радіщев.

У різних аспектах просвітники вивчали і усвідомлювали негативні і позитивні особливості розвитку суспільного життя, соціального устрою держав, розвитку права.

Соціально-правові концепції розвитку суспільства знайшли відображення у працях англійського філософа Джона Локка (1632-1704).¹⁶⁷

Локк був одним із основоположників емпірико-сенсуалістичній теорії пізнання.

Локк вважав, що у людини немає природжених ідей. Вона народжується будучи «чистою дошкою» і готовою сприймати навколишній світ за допомогою своїх відчуттів через внутрішній досвід – рефлексію. Розробив систему виховання джентльмена побудовану на прагматизмі і раціоналізмі.

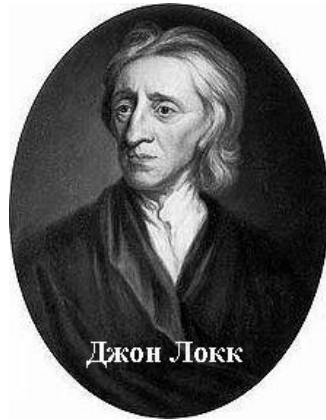
У своїй праці «Два трактати про державне правління»(1689) він одним із перших позробив концепцію поділу влади.

Найкращою формою державного правління вважав конституційну монархію, для чого необхідним є поділ гілок влади на парламентську, виконавчу та федеральну.

У своїй теорії суспільного контракту виходить із природного стану людства, в якому, на відміну від Гоббса, для якого людина є егоїстичною істотою, люди мають право на життя, рівність, свободу та приватну власність.

Притиснення кимсь чийхось прав може закінчитися помстою, а внаслідок помсти за помсту може виникнути війна.

Для уникнення цього потрібна держава в якості арбітра. Для цього громадяни передають державі частину своїх суверенних прав, власником яких вони залишаються і надалі.

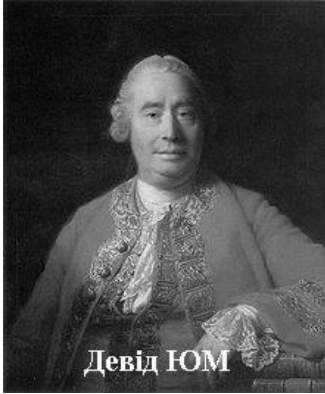

Джон Локк

¹⁶⁷ Джон Локк (англ. John Locke; 1632-1704) – британський філософ, представник емпіризму і лібералізму.

Якщо права людей масово порушуються, тоді вони мають право скинути владу.

Зовсім нова концепція розвитку суспільства і держави знайшла своє відображення у наукових поглядах шотландця Девіда Юма (1711-1776).¹⁶⁸

Девід ЮМ

Юм вважав, що наше пізнання починається з досвіду і закінчується досвідом, без природженого знання (апріорного). Тому ми не знаємо причину нашого досвіду. Оскільки досвід завжди обмежений минулим, ми не можемо досягнути майбутнього. За такі думки Юм вважався великим скептиком в можливості пізнанні світу через досвід.

Аналізуючи питання виникнення суспільно-правових відносин, він виходив із того, що люди поведуться під впливом своїх емоцій і віддають перевагу своїм особистим потребам. Задовольняючи їх, вони ніколи не погодяться добровільно підкорятися владі, яка вимагає від них відмови від природних прагнень. Тому ніякі правові норми не будуть реалізовані без примушування людей виконувати їх.

Тільки під страхом покарань влада застерігає людей від порушення норм суспільного співжиття.

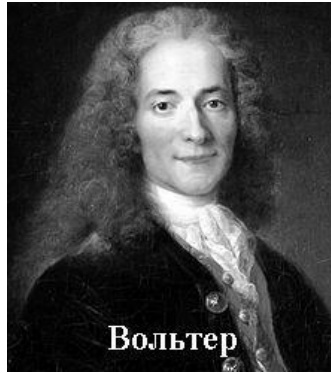
Розробляючи концепцію утворення держави і суспільних відносин, він уперше чітко розмежовує поняття «суспільство» від поняття «держава». Суспільство, на думку Юма, виникло як наслідок розростання сімей. А держава є органом примусу та охорони власності.

Свої думки Д.Юм виклав у роботах «Трактат про природу людини»(1734-1737)¹⁶⁹ та «Моральні та політичні нариси»(1741-1742).

¹⁶⁸ Девід Г'юм (у поширеній літературі здебільшого Юм, англ. David Hume, при народженні Гом (англ. Home); 1711-1776) – шотландський філософ, представник емпіризму і агностицизму, один з найбільших діячів шотландської освіти.

Представником французького просвітництва, який зробив великий внесок у розвиток суспільно-правової філософської думки був Вольтер (1694-1778) – справжнє ім'я Марі Франсуа Аруе.

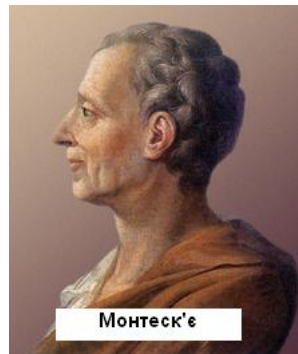
Будучи прихильником сенсуалізму англійського філософа Локка, учення якого він пропагував в своїх «філософських листах», Вольтер був разом з тим супротивником французької матеріалістичної філософії. Найважливіші філософські статті Вольтер друкував у своєму творі «Енциклопедія, або тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел»(1751-1780).

У соціальних переконаннях Вольтер – прихильник нерівності. Суспільство повинне ділитися на багатих і на тих, хто, зобов'язаний на них працювати. Тому трудящим не треба давати освіти. Він вважав, «якщо народ почне міркувати, все загинуло».

Однак, основна думка його моралі полягає у тому, що завдання людини – взяти свою долю у власні руки, покращити умови свого існування, забезпечити себе, прикрасити життя науками, виробництвом, мистецтвами та хорошим наглядом за суспільством. Таким чином, громадське життя неможливе без суспільної угоди, в якій кожен знайшов би вигоду для себе. Хоча право різне в різних країнах, принцип справедливості, який лежить в його основі, універсальний.

Ще одним яскравим представником просвіти Франції був Шарль Монтеск'є, суспільна і

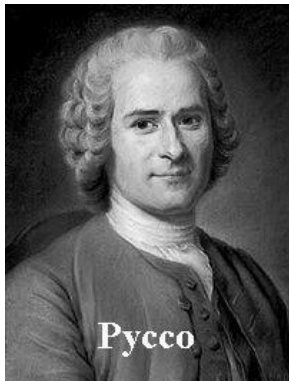

¹⁶⁹ Юм Д. Трактат о человеческой природе. – М.: ООО"Попурри", 1998. – 720 с.

політико-правова теорія якого стала систематизацією всіх роздроблено існуючих знань про суспільство.

Згідно з Монтеस्क'є, головна мета держави – примирити суперечності, що виникли між людьми у суспільстві, і скерувати їх у русло правової форми вирішення суперечок між приватними особами, використовуючи загальну силу, якщо окремі індивіди не захочуть підпорядковуватися створеному правопорядку. Він був першим, хто у Франції почав розробляти систему правових поглядів, що базувалася на ідеалах Просвітництва і була світською за своїм характером.

Він обґрунтував чотири способи державного правління: республіканський, аристократичний, монархічний і деспотичний. Республіканське правління – це те, при якому верховна влада знаходиться в руках або всього народу або його частини; аристократичне – при якому править меншина суспільства; монархічна – при якому управляє одна людина але за допомогою встановлених незмінних законів; деспотичне правління – все рухається волею і свавіллям однієї особи поза всякими законами і правилами.

Основні свої думки він виклав у своїй праці «Про дух законів» (1748).

Його співвітчизник Жан-Жак Руссо (1712-1778) у своїх працях «Міркування про походження і причини нерівності між людьми» (1755), «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762) та інші гостро критикував феодально-абсолютистський лад, закликав до боротьби проти деспотизму.

Ідеалізуючи первісне суспільство, Руссо протиставляв сучасний йому суспільний лад щасливому життю в так званому «природному стані», коли всі люди були, на його думку, рівними й вільними. Причину виникнення нерівності вбачав у приватній власності, проте не виступав за цілковиту її ліквідацію, а висунув утопічну теорію зрівняльного розподілу

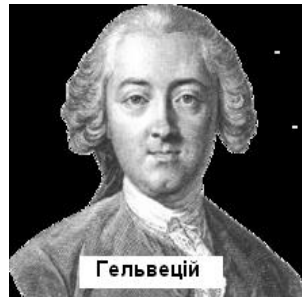
приватної власності як засіб знищення поділу суспільства на багатих і бідних.

Ще один представник французького просвітництва Денні Дідро (1713-1784) обґрунтовує вчення про вирішальну роль середовища для формування особистості. Він вважає, що свідоме перетворення навколишнього середовища є головною умовою поліпшення людини, суспільства. Тому свідомість законодавців Дідро оцінював як вирішальний чинник суспільного прогресу. Спираючись на теорію «суспільної угоди», він активно доводить право народу фізичною силою змінювати систему державного устрою суспільства.

Основні положення свого соціально-політичного бачення на розвиток суспільства він висловив у статтях «Філософські думки, випробування» (1746), «Принципи суверенної політики» (1774).

Клод Гельвецій (1715-1771)¹⁷⁰ був переконаний, що світ матеріальний, безмежний в часі і просторі, що матерія знаходиться в постійному русі, що мислення і відчуття є властивостями матерії, її найбільш складними утвореннями. Виступав проти агностицизму та ідеї божественного походження світу.

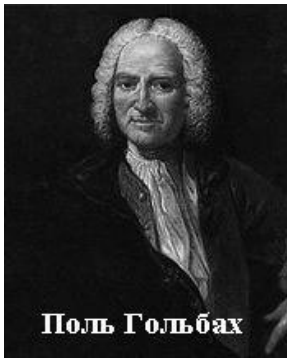
Гельвецій намагався створити «науку про моральність». На його думку, з двох почуттів любові – до задоволення і відразу до страждання, виникає третє почуття любові – до себе.

¹⁷⁰ Клод Адріан Гельвецій (фр. Claude Adrien Helvétius; 1715-1771) – французький літератор і філософ – матеріаліст утилітарного напрямку; ідеолог французької буржуазії епохи Просвітництва.

Саме любов до себе він вважав первинним імпульсом всіх дій людини. У своїй поемі «Щастя»(1772) він наполягає на тому, що саме любов до себе породжує у людини пристрасті, прагнення до щастя та задоволення потреб і інтересів.

Як і Дідро, Гельвецій був прихильником вчення про вирішальну роль середовища у формуванні особистості, вважав пристрасті людини головною рушійною силою суспільного розвитку.

У сфері політики та економіки Гельвецій виступав за повну ліквідацію феодальних відносин і феодальної власності. Був прихильником освіченого абсолютизму, оскільки вважав республіканську форму правління непридатною для великих держав.

Свої погляди Гельвецій виклав у праці «Про людину, її розумові здібності та її виховання».

Поль Гольбах (1723-1789)¹⁷¹ вніс значний вклад у розвиток наукової думки про соціальний устрій держави прибічник атеїстичних ідей державності. Він широко відомий як автор численних атеїстичних творів, в яких він у простій і логічній формі, часто з гумором, критикував як релігію взагалі, так і служителів культів.

Ці книги, насамперед, були направлені проти християнства, зокрема, проти Римсько-католицької церкви. Першим антирелігійним твором Гольбаха стало «Викрите християнство» (1761), за ним прослідували «Кишенькове богослов'я» (1766), «Священна зараза» (1768), «Листи до

¹⁷¹ Поль Анрі Гольбах (нім. *Paul Heinrich Dietrich Baron von Holbach*, 8 грудня 1723 – 21 червня 1789) – французький філософ німецького походження, письменник, просвітитель, енциклопедист, іноземний поважний член Петербурзької Академії Наук.

Євгенії» (1768), «Галерея святих» (1770), «Здоровий глузд» (1772) і ін.

Його літературна спадщина сприяла подальшому поширенню матеріалістичних та атеїстичних ідей у Європі.

Готхольд Лессінг (1729-1781)¹⁷² – основоположник німецької класичної літератури.

Зберігаючи вірність принципам просвітницького раціоналізму, Лессінг з'єднав їх з глибшими поглядами на природу, історію і мистецтво. Історія людства, на його думку, є процесом повільного розвитку людської свідомості, подоланням нерозуміння і звільнення від всіляких догм, в першу чергу релігійних.

Лессінг Готхольд

Лессінг бачив призначення людини не в порожньому розумнічанні, а у живій діяльності. Свобода слова і думки були необхідні йому для боротьби з існуючими феодальними порядками.

Його співвітчизник Іоганн Гердер (1744-1803)¹⁷³ був одним з тих, хто першим висунув ідею сучасної національної держави, але вона виникла в його вченні з природного права і носила цілком пацифістський характер. Кожна держава, що виникла в результаті захоплень, викликала у нього жах. Адже така держава, як вважав Гердер, і в цьому виявлялися його народна ідея, руйнувало національні культури, що склалися.

¹⁷² Готхольд Ефраїм Лессінг (нім. Gotthold Ephraim Lessing; 22 січня 1729, Каменц, Саксонія, — 15 лютого 1781, Брауншвайг) — німецький драматург, теоретик мистецтва і літературний критик-просвітител. Основоположник німецької класичної літератури.

¹⁷³ Іоганн Готфрід Гердер (нім. Johann Gottfried Herder; 1744-1803) – видатний німецький історик культури, творець історичного розуміння мистецтва, що вважав своїм завданням «все розглядати з погляду духу свого часу», критик, поет другої половини XVIII.

Чисто природним створенням йому представлялися тільки сім'я і відповідна їй форма держави.

У Росії одним із найвідоміших представників епохи просвітництва можна назвати О.М.Радіщева.¹⁷⁴

Філософські переконання Радіщева несуть на собі сліди впливу різних напрямів європейській думки його часу. Він керувався принципом реальності і матеріальності світу, стверджуючи, що буття речей незалежно

від сили пізнання про них і існує само по собі. Згідно його гносеологічним переконанням, підставою усього природного пізнання є досвід. При цьому плотський досвід, будучи головним джерелом пізнання, знаходиться в єдності з «досвідом розумним».

У світі, в якому немає нічого «окрім тілесності», своє місце займає і людина, істота таке ж тілесне, як і вся природа. У людини особлива роль є вищий прояв тілесності, але в той же час нерозривно пов'язаний з тваринним і рослинним світом.

У своїй творчості «О повреждении нравов в России» и «Путешествие из Петербурга в Москву»(1790) він критикував соціальні пороки російської дійсності, Радіщев захищав ідеал нормального «природного» життєустрою, бачивши в несправедливості, що панує в суспільстві, в буквальному розумінні соціальне захворювання.

До українських просвітників слід віднести Григорія Сковороду(1722-1794).¹⁷⁵

У своїй філософії Сковорода був близький до пантеїзму. Сковорода вважав матерію вічною в часі і нескінченною у просторі. Природа, за Сковородою, складається з безлічі світів,

¹⁷⁴ Олександр Миколайович Радіщев (1749-1802) – російський письменник, філософ, поет, директор Петербурзької митниці і учасник Комісії з складання законів.

¹⁷⁵ Григорій Савич Сковорода (1722-1794) – український просвітитель-гуманіст, філософ, поет, педагог.

вона ніким не створена, не може бути зруйнована, не має початку і кінця, бо кінець одного світу є початком іншого.

Він вважав, що вся природа підкоряється певним законам. На цій основі і була побудована його система філософських поглядів.

У центрі його філософської системи лежить вчення про три «світи»:

- макрокосмі (нескінченному світі /Всесвіту/, що складається з безлічі малих світів, де мешкає все народжене);
- мікрокосмі або малому світі (людині і соціумі);
- символічному світі («світі символів» – Біблія, міфологія, фольклор) – символічній реальності, що сполучає воедино макрокосм і мікрокосм.

Великий і малий світи здатні відбиватися саме в цій символічній реальності, яка в своєму найбільш досконалому образі є не чим іншим як Біблією.

Оскільки кожен з перерахованих світів складається з двох «натур» – видимою і невидимою. Перша, видима натура, була названа філософом тлінністю, матерією, а друга, невидима, Богом або формою.

Видима натура – тлінна оболонка, тінь вічного древа життя, тобто духу – невидимої натури, що є невимірною життєдайною основою мінливої матеріальної природи, яка, теж вічна і нескінченна і постійно переходить з однієї протилежності в іншу.

Г.С.Сковороду нерідко називають першим філософом Російської імперії. За свій незвичайний спосіб життя, а також через те, що більшість своїх філософських творів Сковорода написав в діалогічній формі, він отримав також прозвання «російського Сократа».

Свою філософську систему Сковорода будував за допомогою методу, аналогічного сократівському. Кожному

положенню або тезі Сковорода протиставляє антитезу і розглядає це зіставлення як засіб аналізу філософських проблем. Таким чином, він формулює ряд положень, що розкривають не тільки полярність явищ, але і єдність протилежностей: «світ гине і не гине», «вічність у тлінні», «світло у пітьмі», «брехня в істині» і так далі.

У своїх роботах Сковорода майже ніколи нікого не цитує і ні на кого не посилається. Виняток становить тільки цитати із Священного Писання.

Пізнання людини, дослідження його природи і є шляхом на щастя. Саме у відповідності природі Сковорода бачив критерій розумності громадських порядків і моральних норм. І, оскільки прагнення до розумних суспільних відносин зв'язане у Сковорода з виявленням природних схильностей, його заклик: «Пізнай самого себе» отримує велике соціально-педагогічне значення.

Розглядаючи людину як філософську проблему, Сковорода поставив унікальний по своїй безпрецедентності філософський експеримент. Він змодельовав філософсько-умоглядний і філософсько-практичний досвід. Складовими елементами цього досвіду були його особисте життя і його філософсько-рефлексуюче мислення. Суть досвіду полягала в послідовному з'єднанні філософського вчення і людського життя.

Народна популярність вчення Сковорода має значення завдяки його афоризмам, що передавалися із покоління в покоління як народна мудрість в усній і публіцистично-письмовій формі:

- «Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестас вчитися, хоча б зовні він і здавався бездіяльним»;
- «Не розум від книг створюється, а книги від розуму»;
- «Не той дурний, хто не знає, але той, хто знати не хоче»;
- «Любов виникає з любові; коли хочу, щоб мене любили, я сам перший люблю»;

- «Не все те отрута, що неприємне на смак»;
- «З усіх утрат втрата часу найтяжча»;
- «Визначай смак не по шкаралупі, а по ядру»;
- «З видимого пізнавай невидиме»;
- «Мудрець мусить і з гною вибирати золото»;
- «Як ліки не завжди приємні, так і істина буває сувора»;
- «Всяка їжа і пиття смачні й корисні, але треба знати час, місце і міру»;
- «Тінь яблуні не заважає».

З відомих філософських трактатів до нашого часу дійшли: «Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті», «Кільце. Дружня розмова про душевний світ», «Розмова, звана алфавіт, чи буквар світу», «Вдячний Еродій», «Вбогий Жайворонок».

У XIX столітті основними подіями, які сприяли подальшому розвитку соціально-правового устрою та суспільних відносин у країнах світу були події, пов'язані з промисловою революцією – переходу від ручного, ремісничо-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва. Важливою складовою промислової революції було впровадження у виробництво і транспорт робочих машин і механізмів, які замінили ручну працю людей і створили самостійну машинобудівну галузь.

З 1830 р. до початку XX століття промислова революція поширилася на Європу, США і Японію.

Головною подією у розвитку суспільно-політичних та соціальних учень про суспільство стала поява «марксизму» – філософського, економічного і політичного вчення, відомого як діалектичний та історичний матеріалізм, основоположниками якого були Карл Маркс і Фрідріх Енгельс, .

Спираючись на спадщину *німецької класичної філософії* (І.Кант, Г.Гегель, Л.Феєрбах), *англійської політичної економії* (Д.Рікардо, А.Сміт) і *французького утопічного соціалізму* (А.Сен-Сімон, Ш.Фур'є), К.Маркс та Ф.Енгельс розробили філософське вчення, в якому зроблено висновок, що матерія

(буття) визначає свідомість. Це вчення увійшло в історію під назвою діалектичний та історичний матеріалізм.

Діалектичний матеріалізм розглядає матерію як єдину основу світу, а свідомість – як властивість матерії.

Рух і розвиток світу – результат подолання внутрішніх суперечностей, які діють за певними законами.¹⁷⁶

- Закон єдності і боротьби протилежностей;
- Закон переходу кількісних змін в якісних;
- Закон заперечення заперечення.

Історичний матеріалізм складає діалектичну взаємодію продуктивних сил та виробничих відносин. У соціальній структурі суспільства є поєднання базису і надбудови.

Базис – це матеріальне виробництво, яке є поєднанням продуктивних сил (трудячої маси людей і засобів виробництва) і виробничих відносин (суспільних відносин, виникають у зв'язку з виробництвом).

Надбудова – сукупність політичних, правових, релігійних інституцій суспільства, а також етичних, естетичних, філософських переконань.

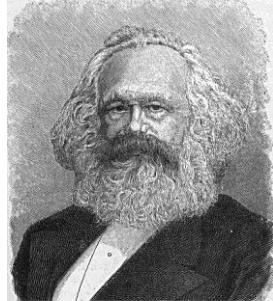
У виробництві майже у всіх формаціях виділяються два основні антагоністичні (непримиримі) класи – трудящі-виробники і власники засобів виробництва.

Для класових суспільств наявність класів відбивається в надбудові – у формі існування суспільних структур, що виражають інтереси цих класів. Надбудова вторинна, залежна від базису, але володіє відносною самостійністю і може у своєму розвитку як відповідати базису, так і випереджати його або відставати від нього, стимулюючи або гальмуючи розвиток суспільства.

Економіка розвивається, щоб задовольняти зростаючі потреби людей у матеріальних благах. Згідно історичному матеріалізму, розвиток продуктивних сил на певному етапі неминуче викликає необхідність зміни виробничих відносин.

¹⁷⁶ Ці закони свого часу винайшов і сформулював Г.Гегель.

У результаті надбудова (що завжди так чи інакше закріплює існуючі виробничі відносини), перестає відповідати рівню виробництва і стають гальмом економічного розвитку суспільства. У такі моменти і відбувається зміна суспільно-економічної формації, тобто зміна застарілої надбудови на нову. Залежно від того, наскільки гладко проходить ця зміна, воно може бути як еволюційним, так і революційним. У останньому випадку рушійною силою революції стають ті сили суспільства, які найбільш незадоволені поточним станом надбудови і найбільш зацікавлені в її зміні.

Карл Маркс

Вся історія інтерпретується марксизмом як низка суспільно-економічних формацій, що приходять на зміну одна одній: первіснообщинний лад, рабовласницький лад, феодальний лад, капіталізм. У майбутньому Маркс передбачав заміну капіталістичного ладу на комунізм.

Фрідріх Енгельс

Основні положення теорії основоположники марксизму виклали у творах «Капітал»(К.Маркс) та «Діалектика природи»(Ф.Енгельс).

Другою важливою подією XIX століття, яка позначилася на розвитку соціально-політичних та суспільних учень стало виникнення науки про суспільство – *соціології*,¹⁷⁷ засновником якої став французький філософ Огюст Конт.

По Конту соціологія встановлює закони суспільного розвитку. Він ділить соціологію на дві частини:

¹⁷⁷ Соціологія (від лат. Socius – суспільний; ст.-грец. λόγος – слово, вчення) – наука про суспільство, його складові, закономірності функціонування і розвитку.

- соціальну статику – розділ науки про суспільство, що вивчає умови його стабільного існування, конкретний склад і взаємозв'язок частин, а також основні суспільні інститути—сім'ю, релігію, державу;

- соціальну динаміку – розділ, що вивчає теорію історичного соціального розвитку, що базується на вірі у прогрес розумового розвитку людства і визнання закономірного проходження стадій його розвитку.

На основі цього розділення Конт обґрунтовував органічний зв'язок порядку і прогресу.

Призначення держави – об'єднувати приватні сили для загальної мети і попереджати фатальну схильність до корінної розбіжності в ідеях, відчуттях і інтересах. Забезпечення соціальної згоди держава здійснює за допомогою використання матеріальних і духовних засобів, владних розпоряджень, що йдуть від світської і духовної влади.

У ХХ столітті виникло безліч нових поглядів на соціально-правовий устрій і соціальний розвиток держав.

У науку про суспільство міцно увійшло поняття «суспільні відносини», «соціальні відносини» – стійкі і самостійні зв'язки між індивідами і соціальними групами, які мають істотне значення для існування та функціонування певної сукупності людей (суспільства).

Ці відносини складаються у всіх сферах суспільного життя. Існує декілька видів таких відносин:

- Класові відносини;
- Національні відносини;
- Етнічні відносини;
- Групові відносини;
- Міжособові відносини;
- Правові відносини.

Основною наукою, яка вивчає суспільні відносини стає *суспільствознавство* – велика група наукових дисциплін, предметом дослідження яких є суспільство – як система в цілому, так і окремі його частини, функції та елементи. А також

людина (соціальна особа, особистість) як суб'єкт і об'єкт суспільних зв'язків і відносин.

Серед найвпливовіших філософських і соціологічних концепцій сучасного суспільствознавства можна виділити:

- теорію марксизму (Карл Маркс, Фрідріх Енгельс);
- теорію вільного ринку – ліберальної економіки (Людвіг Мізес, Фрідріх Хайєк¹⁷⁸);
- теорію масового суспільства (Хосе Ортега-і-Гассет¹⁷⁹);
- теорію тоталітарного суспільства (Ернст Юнгер, Ханна Арендт¹⁸⁰);
- теорію розвинутого індустріального суспільства франкфуртської школи (Макс Хоркгаймер і Теодор Адорно, Герберт Маркузе¹⁸¹);
- теорію постіндустріального та інформаційного суспільства (Деніс Белл, Елвін Тофлер¹⁸²);

¹⁷⁸ Людвіг фон Мізес (нім. Ludwig Heinrich Edler von Mises; 1881-1973); Фрідріх Август фон Хайєком (нім. Friedrich August von Hayek; 1899-1992) – австрійські економісти і філософи, засновники нової австрійської школи ліберальної економіки і вільного ринку.

¹⁷⁹ Хосе Ортега-і-гассет (ісп. Josй Ortega y Gasset; 1883-1955) – іспанський філософ і соціолог, уперше в західній філософії виклав основні принципи доктрини «масового суспільства», під яким він розумів духовну атмосферу, що склалася на Заході в результаті кризи буржуазної демократії, бюрократизації суспільних інститутів, розповсюдження грошово-мінових відносин на всі форми міжособистісних контактів.

¹⁸⁰ Ернст Юнгер (нім. Ernst Jьnger; 1895-1998) – німецький письменник, мислитель, один з головних теоретиків консервативної революції; Ханна Арендт (англ. Hannah Arendt; 1906-1975) – відома німецько-американська філософ, політолог і історик, основоположниця теорії тоталітаризму.

¹⁸¹ Макс Хоркхаймер (нім. Max Horkheimer; 1895-1973) – німецький філософ і соціолог; Теодор Людвіг Візенгрунд Адорно (нім. Theodor Ludwig Wiesengrund Adorno; 1903-1969) – німецький філософ єврейського походження, соціолог і теоретик музики; Маркузе Герберт (нім. Herbert Marcuse; 1898-1979) – німець єврейського походження, один з найвідоміших представників Франкфуртської Школи, філософ, соціолог, психолог, громадський діяч.

¹⁸² Елвін (Олвін) Тофлер (англ. Alvin Toffler; нар. 1928) – американський соціолог і футуролог; Деніс Белл (нар. 1919) – американський соціолог і

- теорію суспільства «пізнього модерну» (Ентоні Гідденс¹⁸³);
- теорію імперського глобалізму (Антоніо Негрі¹⁸⁴).

У сучасній українській соціальній філософії розробляється концепція соціального натуралізму (О.М.Костенко), згідно з якою суспільство розглядається як «соціальна природа», поряд з «фізичною природою» і «біологічною природою». Згідно з «теорією трьох природ» О.М.Костенка суспільні феномени мають існувати за законами соціальної природи, так само як фізичні явища існують за законами фізичної природи, а біологічні феномени – за законами біологічної природи¹⁸⁵.

Основне питання соціальної філософії, заснованої на «теорії трьох природ», формулюється так: «Яка роль волі і свідомості людей у суспільстві, що існує за законами соціальної природи?».

Відповідно до соціального натуралізму це питання вирішується наступним чином: роль волі і свідомості людей полягає у тому, щоб пізнавати закони соціальної природи і підкоряти своє життя у суспільстві цим законам. Завдяки цьому відбувається соціальний прогрес (розвиток).

публіцист – засновники теорії постіндустріального (інформаційного) суспільства.

¹⁸³ Барон Ентоні Гідденс (англ. Anthony Giddens, Baron Giddens; нар. 1938) – англійський соціолог, директор Лондонської школи економіки (1997-2003). Девіз школи: «*Rerum cognoscere causas*», прийнятий в 1922 році, означає «пізнай причину речей».

¹⁸⁴ Антоніо Негрі (італ. Antonio Negri, нар. 1933) – італійський політичний діяч, професор Падуанського університету, теоретик ряду комуністичних політичних угруповань.

¹⁸⁵ Костенко Олександр Миколайович. Проблеми №1 сучасної цивілізації (в українському контексті): монографія / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького; Східноєвропейський ун-т економіки і менеджменту. – Черкаси : СУЕМ, 2008. – 112с.

Однак, у суспільстві іноді відбуваються кризи, що зумовлюють соціальний регрес (антирозвиток). Ці кризи відбуваються тоді, коли розвиток суспільства захоплюється уже досягненим і порушує баланс між одержанням матеріальних благ і відшкодуванням витрат на їхнє одержання.

Тільки прагнення до дотримання гармонійного балансу у природі і суспільстві, подолання протиріч, які виникають у досягненні цього балансу дає можливість створення ситуації соціального і суспільного прогресу.

3.2. Класифікація соціальних, суспільних та гуманітарних наук

Насьогодні немає чіткої класифікації, яка б обґрунтовано і беззаперечно поділяла науки на *соціальні*, *суспільні* та *гуманітарні*. Але, виходячи з термінологічного тлумачення понять «соціальне», «суспільне», «гуманітарне», слід припускати, що все ж таки такий розподіл може бути, хоча і досить умовно.

Приведемо кілька визначень:

Поняття «соціум» (лат. *socius* – суспільний, *societas* – суспільство) – можна розглядати у таких значеннях:

- суспільство як цілісна соціальна система;
- людська спільність певного типу (родові і сімейно-споріднені, соціально-класові, національно-етнічні, територіально-поселенські спільності);
- соціальне оточення людини, сукупність форм діяльності людей, що історично склалися.

Поняття «Соціальний стан» – положення індивіда в ієрархії групи або групи у взаємостосунках з іншими групами.

Поняття «соціальний інститут» – організована система зв'язків і соціальних норм, яка об'єднує значущі суспільні цінності і процедури, що задовольняють основним потребам суспільства.

Поняття «соціалізація» – становлення особи – процес засвоєння індивідом зразків поведінки, психологічних установок, соціальних норм і цінностей, набуваючи знань та

навичок, притаманних культурі (цивілізації тощо), що дозволяють йому успішно функціонувати в суспільстві.

Усі ці визначення, не дивлячись на те, що мають різні семантичні значення, поєднані одним поняттям – «суспільство».

Однак, під суспільством у цьому розумінні слід передбачати загальний соціальний устрій – соціальний лад, що об'єктивно склався (складається) у загальному історичному розвитку людства. Це організована сукупність людей, об'єднаних характерними для них відносинами на певному ступені історичного розвитку.

Тому можна виділити клас (перелік) **соціальних** наук, які вивчають саме ті процеси, що пов'язані з відносинами у даному соціальному стані, який склався об'єктивно на певному історичному етапі і у найменшій мірі стосуються суб'єктивних відносин між людьми.

До основних із них відносяться: «Соціологія», «Соціальна психологія», «Право», «Політична економія», «Історія», «Демографія», «Соціальна статистика», «Соціальна гігієна».

Суспільні науки, на наш погляд, за своїм призначенням пов'язані з власними, окремими культурними та історичними надбаннями людства, суспільними нормами та установками, пов'язаними з окремою особою, окремою сім'єю, окремим класом, окремою групою, нацією, державою, ін., для яких характерні етнічні, національні, релігійні ознаки.

Тому до суспільних наук слід віднести такі: «Психологія», «Педагогіка», «Філософія», «Мовознавство», «Літературознавство», «Релігієзнавство», «Мистецтвознавство», «Археологія», «Етнографія», «Краєзнавство», «Культурологія», «Естетика», «Економіка», ін.

Поняття «гуманітарне» (від лат. *humanitas* – людяність, *humanus*—людяний) – це ознака, в центрі якої знаходиться ідея людини як вищої цінності. Тому до **гуманітарних** слід відносити клас (перелік) наук, що вивчають людину у сфері його духовної, розумової, етичної, культурної і суспільної діяльності. По об'єкту, предмету вивчення гуманітарні науки

часто перетинаються з суспільними науками, протиставляючись при цьому методологією та методикою вивчення.

До гуманітарних наук відносяться: «Рідна та іноземні мови», «Література», «Антропологія», «Теологія», «Журналістика», «Етнографія», «Етика», «Мистецькі науки», ін.

Слід нагадати, що загально теоретичні питання, пов'язані з соціальними, суспільними та гуманітарними науками, тобто суспільствознавства, вивчає «Соціальна філософія».

На основі викладених вище розміркувань пропонуємо розподіл наук за *соціальним, суспільним і гуманітарним* напрямками та основний зміст питань, які вони вивчають.

Соціальні науки:

- **Соціологія** – від двох слів: латинського *societas* – суспільство та грецького *λογος* – слово, вчення, знання. Соціальна наука вивчає закономірності розвитку та функціонування суспільства та його систем, соціальних груп, верств організацій, об'єднань. Соціологію можна визначити як науку про становлення та функціонування соціальних спільнот, між якими складаються певні соціальні відносини і взаємодія, а також про соціальну людину-творця цих спільнот і головного суб'єкта історичного розвитку. Термін «соціологія» був запропонований у 1839 р. французьким вченим Огюстом Контом¹⁸⁶, який ототожнював соціологію з суспільствознавством, що охоплює всі галузі знань про суспільство.

Об'єктом соціології є соціальна реальність у всій багатоманітності її якісних характеристик. Але оскільки ця соціальна реальність є мінливою, то предмет соціології також не може бути статичним: він перебуває у постійному русі, розвитку і становленні.

- **Соціальна психологія** – розділ, галузь психології, яка займається вивченням закономірностей діяльності людини в умовах взаємодії в соціальних групах. Основні проблеми

¹⁸⁶ Огюст Конт (фр. Isidore Marie Auguste François Xavier Comte; 1798-1857) – французький філософ, позитивіст.

соціальної психології: закономірності спілкування та взаємодії людей, діяльність великих (нації, класи) і малих соціальних груп, соціалізація особистості та розвиток соціальних установок.

- **Право або юриспруденція** (лат. juris-prudentia – правознавство, від лат. jus – право і лат. prudentia – передбачення, розумність, мудрість) – комплексна наука, що вивчає сутнісні властивості держави і права; сукупність правових знань, практична діяльність юристів і система їхньої підготовки.

Таким чином, під юриспруденцією розуміють декілька взаємопов'язаних понять:

- Науку про державу та право, що вивчають результати правового регулювання і висувають правові ідеї про можливості внесення прогресивних змін у механізм і способи регулювання суспільства.

- Сукупність знань про державу, управління, право, наявність яких дає підставу для професійного заняття юридичною діяльністю. Практичне застосування юридичних знань, діяльність юристів. Окрім того, поняття «право» (в об'єктивному розумінні) – система встановлених та охоронюваних державою загальнообов'язкових, формально визначених норм (правил), що врегульовують найважливіші суспільні відносини.

- Систему підготовки фахівців-юристів у юридичних навчальних закладах.

- **Політична економія** (гр. πολιτική (політікет) – державні і суспільні справи + οἰκονομία (ойкономія) – управління домогосподарством) – наука, сферою інтересів якої є суспільно-економічні відносини, економічні закони, що складаються на різних щаблях розвитку людського суспільства в процесі виробництва, розподілу, обміну й споживання матеріальних благ. 1615 рік – французький економіст А.Монкрест'єн¹⁸⁷ вводить термін «політична економія». У

¹⁸⁷ Антуан де Монкрест'єн (фр. Antoine de Montchrestien, 1576-1621) – французький драматург і економіст, що вперше запропонував термін

сучасній науці широко дискутуються питання щодо співвідношення таких понять як «політична економія» та економікс (англ. *economics* «економічна теорія», «економіка») – галузь економічної науки, економічна теорія, що вивчає теоретичні основи економічних процесів. Термін «економікс», введений в широкий обіг британським ученим-економістом Альфредом Маршаллом¹⁸⁸, у відомому сенсі став тотожним поняттю «політична економія». Основою предмету «економікс» є теорія попиту і пропозиції, встановлення ринкової рівноваги, ринкова конкуренція, поведінка виробників і споживачів на ринку.

• **Історія** (ст.-грец. *ἱστορία* – розпитування, оповідання) – наука, що займається вивченням людини (його діяльності, стану, світогляду, соціальних зв'язків і організацій) у минулому; у вузькому значенні – наука, що вивчає всілякі джерела про минуле для того, щоб встановити послідовність подій у історичному процесі, об'єктивність описаних фактів і зробити висновки про причини подій.

Аристотель використав це слово в своїй «*Περὶ Τά Ζωα Ἱστορία*» або, як вона звучить в латинізованій формі, – «*Historia Animalium*». Часточка «*histor*» означає «мудрець», «очевидець», або суддя. Вона зустрічається також у гімнах Гомера, творах Геракліта і тексті присяги Афінській державі¹⁸⁹. У старогрецькій мові було також слово *historeon*, «досліджувати», яке спочатку використовувалася тільки в Іонії, звідки потім розповсюдилася на всю Грецію і, врешті-решт, на всю цивілізацію еллінізму.

Слово прижилося в його грецькому значенні настільки добре, що Френсіс Бекон на початку 17 ст. використав цей термін, коли написав «*Natural History*» («Природна історія»). На його думку, історія була «знанням об'єктів, детермінованих, розподілених простором і часом», видом знань, що

«політична економія» у своїй праці «Трактат про політичну економію» (*Traite d'economie politique*) у 1615 р.

¹⁸⁸ Альфред Маршалл (англ. Alfred Marshall; 1842-1924) – англійський економіст, лідер неокласичного напрямку в економічній науці

¹⁸⁹ Афінський Морський Союз – одне з найбільших міждержавних утворень Стародавньої Греції під гегемонією Афін, що існував у 478/477 – 404 до н. е.

підтримується пам'яттю (в той же час наука підтримується причиною, а поезія – фантазією).

- **Демографія** (ст.-грец. δῆμος – народ, ст.-грец. γράφω – пишу) – наука про закономірності відтворення населення, про залежність його характеру від соціально-економічних, природних умов, міграції, що вивчає чисельність, територіальне розміщення і склад населення, їх зміни, причини і наслідки цих змін і що дає рекомендації по їх поліпшенню.

Демографією іноді називають вид практичної діяльності по збору даних, опису і аналізу змін в чисельності, складі і відтворенні населення.

Демографія вивчає такі емпіричні дані про населення, як: кількість, статеві-вікова структура, приріст (скорочення) населення та фізичне переміщення населення (міграція).

До завдань демографії належить: аналіз статистичних даних про рівні народжуваності і смертності, шлюбів і розлучень, тривалості життя; короткочасні та довгострокові прогнози стану та динаміки руху населення.

Сім'я та шлюб – як соціальні інститути, соціалізація конкретно-історичних індивідів як масовий процес – також належать до комплексу об'єктів демографії. Основною метою демографії можна вважати – виведення закономірностей та законів розвитку людності.

- **Соціальна статистика** – наука, яка вивчає методи кількісного охоплення і дослідження масових, зокрема суспільних, явищ і процесів. Слово «статистика» походить від латинського status – стан, стан речей з погляду закону. Спочатку воно уживалося в значенні «політичний стан».

Головним завданням соціальної статистики є збирання інформації про суспільні явища і процеси. Історія її сягає найдавніших часів. Вона мала спершу виключно практичний характер у вигляді збирання інформації про населення, його економічний та соціальний стан.

З XIX ст. статистика поступово здобуває наукову основу, коли почалося виділення, впорядкування і вдосконалення статистичних методів. З цього процесу розвинулися два основні види статистики:

- описова (дескриптивна) – збирання інформації, перевірка достовірності, інтерпретація, відображення статистичного матеріалу;
- індуктивна – застосування прогностичних теорій, теорії ймовірності, закону великих чисел, ін.

Статистика розробляє спеціальну методологію дослідження і обробки матеріалів: масові статистичні спостереження, метод угруповань, середніх величин, індексів, балансовий метод, метод графічних зображень і інші методи аналізу статистичних даних.

Статистика як наука включає розділи: теоретична статистика (загальна теорія статистики), прикладна статистика, математична статистика, економічна статистика, економетрика, правова статистика, демографія, медична статистика, технометрика, хеометрика, біометрика, наукометрика, інші галузеві статистики.

Математична статистика вивчає математичні методи систематизації, обробки й використання статистичних даних для наукових і практичних висновків.

- **Соціальна гігієна** (ст.-грец. Υγιεία «ієйа» – ім'я богині здоров'я) – це галузь науки, зокрема, медицини, що вивчає вплив умов життя та праці на людину, розробляє профілактику різних захворювань, забезпечує оптимальні умови для існування, зберігає здоров'я, продовжуючи життя.

Науковий термін «гігієна» означає наукову галузь, яка займається дослідженням факторів навколишнього середовища, що впливають на здоров'я людини. Термін може використовуватися в більш вузьких значеннях залежно від контексту, наприклад у фразах «особиста гігієна», «гігієна праці» та ін., часто також термін використовується у зв'язку з охороною здоров'я.

Основні завдання соціальної гігієни

- вивчення впливу зовнішнього середовища на стан здоров'я і працездатність людей. При цьому під зовнішнім середовищем слід розуміти весь складний комплекс природних, соціальних, побутових, виробничих і інших чинників.

- наукове обґрунтування і розробка гігієнічних норм, правив і заходів щодо оздоровлення зовнішнього середовища і усунення чинників, що шкідливо діють на людину;
- наукове обґрунтування і розробка гігієнічних нормативів, правил і заходів щодо підвищення протистійкості організму до можливих шкідливих впливів навколишнього середовища з метою поліпшення здоров'я і фізичного розвитку, підвищення працездатності.

Соціальна гігієна для суспільства – сукупність гігієнічних правил, виконання яких сприяє збереженню і зміцненню здоров'я. Ці правила нейтралізують чинники, що впливають на організм:

- Біологічні – мікроорганізми, паразити, комахи, антибіотики і інші біосубстрати.
- Фізичні – шум, вібрація, електромагнітне і радіоактивне випромінювання, клімат і тому подібне
- Хімічні – хімічні елементи і їх з'єднання.

Соціальна гігієна, разом з санітарією і епідеміологією, є одним з напрямів профілактичної медицини.

У межах гігієни виділяють такі основні розділи (дисципліни): загальна гігієна (пропедевтика гігієни), комунальна гігієна, гігієна праці, гігієна харчування, гігієна дітей і підлітків, радіаційна гігієна, військова гігієна і ін.

Суспільні науки:

- **Філософія** – (ст.грец. філософі́а – дослівно: прагнення до мудрості; від слів фі́ліа–любов, прагнення, спрага + софі́а – мудрість) – наука, що вивчає найбільш загальні істотні характеристики і фундаментальні принципи реальності (буття) і пізнання, буття людини, відношення людини і світу. Філософія є багатоединою наукою, поєднуючи у собі як форми світогляду, форми людської діяльності, особливий спосіб пізнання та теорію.

Предметом філософії є відношення людини і світу. Вважається, що само слово «філософія» першим придумав Піфагор (570-490 до н. е.) – давньогрецький філософ і математик, творець релігійно-філософської школи.

Функції філософії:

- Світоглядна – філософія допомагає людині знайти й обґрунтувати свої життєві орієнтири, з'ясувати зміст і значення життєвих пріоритетів та цінностей
- пізнавальна – завдяки дослідженню загальних проблем пізнання філософія оздоблює людину орієнтирами в пізнавальній діяльності, критеріями та ознаками правильного руху на шляху до надійних, достовірних знань
- логічна – філософія сприяє формуванню культури людського мислення, виробленню критичної неупередженої позиції у між індивідуальних та соціально-культурних діалогах
- соціально-адаптивна – філософія допомагає зорієнтуватися у складних, строкатих, розмаїтих проявах суспільного життя і виробити власну соціальну позицію
- критична – проявляється в опозиції філософії до емпіричної дійсності, до світу повсякденної реальності, руйнуванні звичних стереотипів та забобонів, пошуку шляхів до більш вдосконаленого, людяного світу
- виховна – філософія прищеплює інтерес і смак до самовиховання, сприяє посиленню потягу людини до самовдосконалення, творчого підходу до життя, пошуку життєвих сенсів.

Філософія має свої напрями, що охоплюють усі сфери вивчення людського буття: *загальна філософія* (метафілософія), що досліджує функцію і призначення філософії (філософія філософії); *раціональна філософія* – що досліджує способи пізнання (логіка, епістемологія); *теоретична філософія* – що досліджує сутність реальності буття (онтологія); *практична філософія*, що досліджує людську діяльність (аксіологія).

Існують інші підходи до визначення напрямів і розділів філософії.

- **Психологія** (від грец. ψυχή – душа, дух; λόγος – слово, знання, вчення) – наука, що вивчає психічні явища та поведінку людини. Це галузь наукового знання, що досліджує особливості і закономірності виникнення, формування і розвитку (зміни) психічних процесів (відчуття, сприйняття,

пам'ять, мислення, уява), психічних станів (напруженість, мотивація, фрустрація, емоції, відчуття) і психічних властивостей (спрямованість, здібності, завдатки, характер, темперамент) людини, а також психіку тварин.

Поняття «психічне» – філософська категорія, що відображає явища як людського, так і тваринного, навіть, рослинного світу.

До основних завдань психології відносяться:

- вивчення індивідуальних якостей, закономірностей і шляхів їх формування в сучасних умовах;
- вивчення впливу діяльності на психіку людини, міжособистісні і міжгрупові взаємини;
- визначення психологічних засобів впливу колективу на особистість та захисту від таких впливів;
- встановлення закономірностей динаміки працездатності;
- визначення заходів і засобів психологічного комфорту для роботи та життя;
- визначення інформативних методів діагностики і психокорекції;
- вивчення закономірностей психологічної підготовки.

Психологічна наука має свої галузі, які вивчають закономірності прояву психіки людини в різних умовах і у різних напрямках діяльності: Загальна психологія, Соціальна психологія, Християнська психологія, Психологія маси, Політична психологія, Психологія реклами, Гендерна психологія, Етнопсихологія, Педагогічна психологія, Юридична психологія, Кримінальна психологія, Судова психологія, Клінічна психологія, Медична психологія, Патопсихологія, Нейропсихологія, Експериментальна нейропсихологія, Реабілітаційна психологія, Дитяча психологія, Психотерапія, Психологія здоров'я, Популярна психологія, Позитивна психологія, Інженерна психологія, Гуманістична психологія, Психологія розвитку.

- **Педагогіка** – (грец. *παιδαγωγική* – майстерність виховання, від двох слів: *παῖς* – дитина і *ἄγω* – веду) – наука про

спеціально організовану цілеспрямовану і систематичну діяльність з формування людини – про зміст, форми організації та методи виховання, освіти і навчання.

Об'єкт педагогіки – система педагогічних явищ, пов'язаних з розвитком та вихованням індивіда.

Предмет педагогіки – цілісний педагогічний процес направлено розвинути і формування особистості в умовах її виховання, навчання і освіти.

Історія педагогіки як цілісної теорії виховання людини починається з епохи перших буржуазних революцій в Європі і пов'язана з ім'ям чеського мислителя Яна Амоса Коменського(1592-1670), який, узагальнивши і теоретично осмисливши практику європейського виховання, створив струнку педагогічну систему.

У «Великій дидактиці» (1632) Коменського розглянуто основні проблеми навчання й виховання. Каменській виявився основоположником класно-урочної системи навчання. Педагогічна теорія Коменського була органічною частиною його широкої соціально-політичної концепції, викладеної в капітальній праці «Загальна рада про виправлення справ людських», одна із частин якого («Пампедія») повністю присвячена педагогічним питанням. Зокрема, в ній вперше сформульована і розкрита ідея безперервної освіти і виховання людини впродовж усього життя, викладені вимоги до підготовки книг як головного інструменту освіти і т. д.

Як і психологія, педагогіка має свої галузі, що вивчають особливості організації навчального та виховного процесу особистості у різних аспектах суспільної та виробничої діяльності: соціальна педагогіка, виробнича педагогіка, медична педагогіка, спортивна педагогіка (педагогіка спорту), військова педагогіка, ін.

Окремим розділом слід виділити спеціальні галузі педагогіки, які вивчають особливості навчання та виховання дітей з фізичними та психічними аномаліями:

- олігофренопедагогіка – вивчає особливості навчання та виховання дітей з розумовою відсталістю у своєму розвитку;

- сурдопедагогіка – вивчає особливості навчання та виховання глухонімих дітей;

- тифлопедагогіка – вивчає особливості навчання та виховання сліпих дітей або з вадами зору.

- **Релігієзнавство** (лат. *religio* – святиня, сумлінність) – наука, предметом вивчення якої є всі світові релігії і віросповідання. Як наука і галузь суспільного знання релігієзнавство виникло в Європі у другій половині 19 століття.

Засновником релігієзнавства вважається Фрідріх Макс Мюллер¹⁹⁰, який одним із перших дослідив і написав ряд наукових праць про сутність релігійного світогляду: «Порівняльна міфологія» (1856), «Вступ у науку про релігію» (1873), «Природна релігія» (1889), «Фізична релігія» (1891), «Антропологічна релігія» (1892), «Теософія, або психологічна релігія» (1897).

Сучасне релігієзнавство, в залежності від академічної та культурної традиції кожної окремої країни, має наступний поділ: на напрямки: історія релігії, феноменологія релігії, соціологія релігії, психологія релігії, філософія релігії.

В українському релігієзнавстві також виділяють такі академічно-дисциплініні напрями: політологія релігії, етнологія релігії, правологія релігії, економікологія релігії, культурологія релігії, конфесіологія релігії, етикологія релігії.

- **Археологія** (грец. *αρχαιος* – стародавній, *λογος* – слово, знання, вчення) – наука, що висвітлює історію людського суспільства на основі вивчення пам'яток минулого. До цих пам'яток належать: стоянки, поселення, поховання, різні типи знарядь праці, зброї, посуду, прикрас, предмети побуту, мистецтва тощо, що дійшли до нашого часу. Термін «археологія» з'явився у Греції (4 ст. до н. е.) у розумінні науки про стародавність.

У науці є ще один термін, який у деяких випадках є синонімом археології – «некропост» (від грец. *νεκρος* – мертвий

¹⁹⁰ Фрідріх Максиміліан Мюллер (нім. Max Muller; 1823-1900) – німецький і англійський філолог, фахівець із загального мовознавства, індології, міфології, релігії.

і англ. post – посилати, повідомлення), який використовується по відношенню до речей, знайдених у випадках виконання археологічних розкопок.

З археологією пов'язані *епіграфіка* – наука про стародавні написи, *нумізматика* – наука про монети, *сфрагістика* – наука про печатки, *геральдика* – наука про герби.

- **Краєзнавство** – наука про вивчення певної частини країни, міста або села, інших поселень – їхньої природи, населення, господарства, історії і культури.

Існує різноманітна кількість визначень цього терміну, однак більшість науковців схиляється до того, що краєзнавство є комплексом наукових дисциплін, різних за змістом і методами дослідження, які ведуть до однієї мети – наукового вивчення і всебічного пізнання краю.

Краєзнавство в Україні реалізується в основному як навчальна дисципліна.

Основні функції краєзнавства:

Загальнопедагогічна – за допомогою якої підвищується ефективність навчально-виховного процесу в освітніх закладах у галузі історичних та географічних дисциплін.

Навчальна – завдання якої полягає у всебічному ознайомленні учнів з історією держави, надання знань умінь і навичок з регіональної географії, історії рідного краю.

Наукова – розглядає краєзнавство як структурну складову суспільної науки з усіма притаманними їй методами дослідження, понятійно-термінологічним апаратом.

- **Культурологія** (лат. cultura – обробка, землеробство, виховання, шанування; ст.-грец. Λόγος – слово, знання, вчення) – наука, що вивчає культуру, найбільш загальні закономірності її розвитку.

У самостійну науку культурологія оформилася у ХХ столітті.

Термін «культурологія» був запропонований у 1949 році відомим американським антропологом Леслі Уайтом (1900-

1975)¹⁹¹ для позначення нової наукової дисципліни і як самостійної науки в комплексі соціальних наук.

У завдання культурології входить осмислення культури як цілісного явища, визначення найбільш загальних законів її функціонування, а також аналіз феномена культури як системи. Культурологія є інтегративною сферою знання, народженою в широкому багатоаспектному діалозі на перетині філософії, історії, психології, мовознавства, етнографії, релігієзнавства, соціології культури та мистецтвознавства.

Предмет культурології – дослідження феномена культури як історично-соціального досвіду людей, який утілюється у специфічних нормах, законах і рисах їхньої діяльності, передається з покоління у покоління у вигляді ціннісних орієнтирів і ідеалів, інтерпретується в «культурних текстах» філософії, релігії, мистецтва, права.

Основні завдання культурології:

- аналіз культури як системи культурних феноменів;

- виявлення ментального змісту культури;
- дослідження типології культури;
- розв'язання проблем соціокультурної динаміки;
- вивчення культурних кодів та комунікацій.

- **Економіка** – суспільна наука, що вивчає ефективне використання земних ресурсів, розглядає питання організації та управління виробництвом, розподілу, обміну, збуту та споживання товарів і послуг. Термін походить від давньогрецького слова οἰκονομία (οἰκονομία – «управління домогосподарством») від οἶκος (οἶκος – «дім») + νόμος (νόμος – «звичай» чи «право»).

Основними розділами економіки є *мікроекономіка* (досліджує процеси господарювання у таких інституціях, як підприємства, сім'ї, фірми тощо) та *макроекономіка*

¹⁹¹ Леслі Уайт (англ. Leslie Alvin White; 1900-1975) – видатний американський антрополог, етнолог і культуролог. Ввів у науку термін «культурологія» і виділив її як самостійну дисципліну.

(господарські процеси у народних господарствах країн світу та в глобальному господарстві, господарстві глобального суспільства в цілому). Економіка проявляється у суспільному житті не тільки крізь бізнес, фінанси, державні інститути, але й у проявах злочинності, освіти, релігії та інших соціальних сферах суспільного життя. Найбільш популярним визначенням форм організації економіки є такі: ринкова, адміністративно-командна, змішана, традиційна.

Економіка як суб'єкт і об'єкт досліджень є виключно соціальним явищем і тому на її формування і об'єктивність визначальний вплив здійснюють умови середовища існування економіки. Основна мета економіки – пояснити як працюють господарства, виявити основні рушійні сили поліпшення їхньої роботи та причини, що гальмують виробничий процес.

У циклі наукових економічних галузей існує *політична економія* – наука, сферою інтересів якої є суспільно-економічні відносини, економічні закони, що складаються на різних щаблях розвитку людського суспільства у процесі виробництва, розподілу, обміну й споживання матеріальних благ.

- **Естетика** (грец. αἰσθητικός – чуттєвий, від αἴσθημα – пізнавати) – наука або філософське вчення про суть і форми прекрасного в художній творчості, природі та в житті, про мистецтво як особливий вид суспільної свідомості.

Естетика як термін введений Александром Баумгартенем¹⁹² у 1754 році для позначення стратегії дослідження відчуттєвих знань.

Спочатку естетика передбачала вивчення шляхів набуття здібностей відчуттєвого пізнання через мистецтво, але потім розповсюдилася не тільки на мистецтво, але і на природу, сферу людських взаємин.

Основною метою естетики є філософське вивчення мистецтва і мистецьких явищ з метою формування критичних та порівняльних суджень про них. Окрім питань, стосовно природи

¹⁹² Александр Готліб Баумгартен (нім. Alexander Gottlieb Baumgarten; 1714-1762) – німецький філософ.

краси, естетика вивчає також загальні питання щодо оцінки мистецьких явищ, їхнього сприймання та несприймання.

• **Мистецтвознавство** – комплекс наук, що вивчають мистецтво і художню культуру суспільства в цілому, окремі види мистецтва і їх відношення до дійсності, сукупність питань форми і змісту художніх творів.

Мистецтвознавство включає *теорію* і *історію* мистецтва, а також *художню критику*.

Теорія мистецтва тісно пов'язана з естетикою, вивчає закономірності розвитку мистецтва, зв'язки між змістом і формою в мистецтві.

Історія мистецтва дає опис, аналіз і тлумачення творів, розкриває поступальний розвиток мистецтва.

Художня критика здійснює теоретичний та історичний аналіз художніх творів, оцінює їх.

Систематизоване дослідження творів мистецтва, як окрема наука, з'явилося порівняно недавно. Однією з перших наукових праць з цього питання стала робота Іогана Вінкельмана¹⁹³ «Історія античного мистецтва»(1764). Заслуга Вінкельмана полягає переважно в тому, що він перший проклав шлях до розуміння культурного значення і краси класичного мистецтва, пожвавив інтерес до нього в освіченому суспільстві і з'явився засновником не тільки його історії, але і художньої критики, для якої запропонована ним струнка, хоча і застаріла для наших днів система.

У XIX-XX ст. мистецтвознавство отримало широкий розвиток, в науці склалися цілий ряд шкіл і напрямів, виділилися види та жанри мистецтва.

Традиційно види мистецтва поділяються за способом втілення художнього образу та за формою чуттєвого сприймання.

За способом втілення художнього образу розрізняють:

¹⁹³ Іоганн Іоахим Вінкельман (нім. Johann Joachim Winckelmann; 1717-1768) – німецький мистецтвознавець, основоположник сучасних уявлень про античне мистецтво, науки археології та мистецтвознавства.

- просторові мистецтва – архітектура, скульптура, живопис, графіка, художня фотографія, декоративно-прикладне мистецтво та дизайн;

- часові мистецтва – радіо, музика, література;
- просторово-часові – кіномистецтво, театр, танець, циркове мистецтво тощо.

За формою чуттєвого сприймання:

- слухові – музика, радіо;
- зорові – архітектура, скульптура, живопис, графіка, художня фотографія;
- зорово-слухові – театр, кіно.

У кожному різновиді мистецтва існують жанри, стилі, форми, інші атрибути, що є предметом мистецтвознавчих досліджень.

- **Мовознавство (лінгвістика від лат. *lingua* – мова)** – наука про мову в усій складності її прояву.

Як окремий науковий напрям мовознавство (лінгвістика) виник у середині 19 століття. За думкою багатьох лінгвістів лінгвістика є розділом культурології (поряд з мистецтвознавством і літературознавством) і філології (поряд з літературознавством), а також галуззю семіотики¹⁹⁴ – науки про знаки.

Лінгвістика в широкому значенні слова підрозділяється:

- теоретична лінгвістика – вивчає побудову лінгвістичних теорій;

- прикладна лінгвістика – спеціалізується на вирішенні практичних завдань, пов'язаних з вивченням мови, а також на практичному використанні лінгвістичної теорії в інших областях;

- практична лінгвістика – передбачає проведення лінгвістичних експериментів, що мають на меті підтвердження

¹⁹⁴ Семіотика, або семіологія (від грец. Σημιωτικός – такий, що має ознаки від грец. σημεῖον – знак, ознака, грец. σῆμα – знак) – наука, яка досліджує способи передачі інформації. Іншими словами, семіотика – це теорія знаків та знакових систем.

положень теоретичної лінгвістики та перевірку ефективності продуктів, що створюються прикладною лінгвістикою.

- **Літературознавство** – наука, що вивчає художню літературу як явище людської культури. Головні галузі: теорія літератури, історія літератури і літературна критика. У літературознавстві є багато напрямів, зокрема нетрадиційних – психоаналітичний – для пояснення ролі несвідомого в житті людини і психіатричний – аналіз персонажів і аналіз всього тексту з точки зору психіатрії.

До 18 століття літературознавство розвивалося як галузь філософії та естетики. Питання, які вивчає літературознавство:

- Специфіка та функції літератури як виду мистецтва.
- Зміст та форма художнього твору.
- Загальні тенденції у розвитку літературного процесу.

Традиційно виділяють основні і допоміжні літературознавчі дисципліни: теорія літератури, історія літератури, літературна критика, бібліографія, текстологія та літературознавча історіографія.

- **Етнографія** (від грец. *ἔθνος* (етнос) – плем'я, народ; *γράφω* (графо) – пишу) – наука, об'єктом дослідження якої є народи, їхня культура і побут, походження (етногенез), розселення, процеси культурно-побутових відносин на всіх етапах історії людства.

Найважливіші проблеми, які вивчає етнографія:

- вивчення етнічного складу окремих країн і всього світу;
- етногенез і етнічна історія народів;
- історична реконструкція древніх форм суспільного життя і культури з пережитків цих форм, які збереглися в сучасних відстахалих у соціально-економічному розвитку народів;
- вивчення сучасних станів етнічних традицій, оцінка їх позитивної чи негативної ролі в житті людей;
- вивчення різних аспектів сучасної перебудови побуту і культури;

- вивчення сучасних етнічних процесів, тобто змін у ході історичного розвитку окремих етнічних ознак і народів у цілому.

- **Антропологія** (грец. ανθρωπος – людина, λογος – слово, знання, вчення) – наука, що вивчає тілесну природу людини, її походження і подальший розвиток, також наука про походження й еволюцію людини, утворення людських рас і про нормальні варіації фізичної будови людини. Як самостійна наука сформувалася в середині 19 століття. Її часто відносять до біологічних наук.

Антропологія має напрями, які визначаються іноді як академічні дисципліни:

- Філософська антропологія – вчення про природу і суть людини, що розглядає людину як особливий рід буття.

- Релігійна антропологія – вчення про суть людини, що розвивається в руслі теології і розглядає природу і суть людини в контексті релігійних учень.

- Фізична антропологія, що включає палеоантропологію, судову антропологію, які розглядають людину як біологічного виду в контексті його еволюції і порівняно з його найближчими родичами – сучасними і викопними людиноподібними приматами.

- Соціальна і культурна антропологія – дисципліна, достатньо близька етнології, займається порівняльним вивченням людських суспільств.

- Візуальна антропологія – займається вивченням людини на основі фото-відеоматеріалів за допомогою таких виражальних та зображальних мистецьких засобів, як: кінематограф, фотографія, телебачення, і інших.

- **Теологія, богослов'я, богослів'я** (грец. θεος – Бог та λογος – слово, знання, вчення) – наука, предметом пізнання якої є Бог і все що з ним пов'язано, у тій мірі, в якій ці знання можуть бути доступні людям.

Християнська теологія вивчає такі основні питання:

- природу Бога;
- відношення Бога зі всесвітом;
- Боже провидіння щодо людини;

- вчення Церкви.

У галузі теологічних наукових досліджень є різні підходи щодо визначення напрямів. Але типовими напрямками теологічної науки є:

- догматична теологія – вивчає непорушні канонічні традиції церкви;
- історична теологія – вивчає історію Священного Писання, походження релігійних вчень;
- пасторальна теологія – вивчає проблеми збереження церковних надбань і піклування про церкву.

Гуманітарні науки:

- *Рідна та іноземні мови* – цикл наук, що вивчають системи спілкування людей між собою за допомогою мовлення.

У цьому контексті існує два поняття – мова і мовлення.

Мова – система звукових, графічних, візуальних та інших знаків, за допомогою яких здійснюється передача інформації або спілкування між людьми.

Мовлення – спілкування між людьми за допомогою вербального¹⁹⁵ застосування мови – використання фізіологічних можливостей і здатностей людського голосу (голосового апарату).

Слово мовлення має три різних значення:

- а) мовлення як діяльність, мовлення як процес;
- б) мовлення як продукт мовленнєвої діяльності;
- в) мовлення як ораторський жанр.

У дослідженнях основних функцій мови та мовлення найбільш поширені такі:

- Інформаційна функція полягає в тому, що мова є засобом пізнання, збирання й оформлення всіх тих знань, які накопичені людьми в процесі їх свідомої діяльності.

¹⁹⁵ Вербалізація (від лат. *verbalis* – словесний, мовленнєвий) – здатність людини виражати свої думки і почуття словами (мовленням).

Різновидами цієї функції є функція збереження інформації, контактна функція, функція оформлення культурних цінностей.

- Комунікативна функція реалізується у спілкуванні, розмовах, діалогах, полеміці. Вона створює суспільство як соціум. Комунікативна функція може виступати як самовираження особистості.

- Емотивна функція охоплює величезний діапазон у мовленнєвій поведінці людини. Ця функція мови реалізується в художній літературі, ораторському мистецтві, у дискусійному мовленні – суперечці, полеміці, пісні, опері тощо.

- Когнітивна функція. Це і спогади, роздуми у хвилини відпочинку, підготовка до усних висловлювань і формування письмового тексту, творча діяльність та ін.

- **Література** (від лат. litterae – буква, літера) – сукупність писаних і друкованих творів певного народу, епохи, людства.

Література відображає та зберігає знання й культуру народу та певного історичного періоду і є однією із форм суспільної свідомості.

Література за своїм змістом розмежовується на філософську, політичну, природничу (біологічну, математичну, географічну тощо), юридичну, філологічну, тобто наукову, та художню, призначену спеціально для задоволення пізнавальних, інтелектуальних та естетичних потреб. Сама специфіка художньої літератури є предметом літературознавства, зокрема теорії літератури.

Література як об'єкт наукового дослідження може політати на вітчизняну та зарубіжну.

- **Журналістика** – вивчає питання світогляду соціальних груп засобами підбору фактів, оцінок і коментарів, які актуальні у суспільних взаємовідносинах сьогодення.

Під журналістикою як професійною діяльністю розуміють діяльність, яка полягає у зборі, осмисленні та оприлюдненні за допомогою засобів масової інформації повідомлень про події, людей або проблеми.

Залежно від використовуваних технологій і устаткування журналістику підрозділяють на такі види:

- газетно-журнальна журналістика;
- тележурналістика;
- радіо журналістика;
- інтернет-журналістика;
- фото журналістика.

За жанровою і тематичною різноманітністю журналістика охоплює такі напрямки: Політична журналістика, міжнародна журналістика, ділова журналістика, бульварна журналістика, музична журналістика, спортивна журналістика, наукова журналістика, журналістські розслідування, нова журналістика, гонзо-журналістика, цивільна (непрофесійна) журналістика, релігійна (православна) журналістика.

- **Етика** (ст.-грец. ἦθος (етос) – вдача, звичай) – наука, що вивчає норми поведінки, сукупність моральних правил певної суспільної чи професійної групи.

Основні проблеми етики:

- Проблема критеріїв добра і зла;
- Проблема щастя;
- Проблема сенсу життя і призначення людини.

Основними категоріями етики є мораль і моральність.

Мораль – це система поглядів, уявлень, норм та оцінок, що регулюють поведінку людей у суспільстві.

Моральність – це внутрішня установка індивіда діяти згідно своїй совісті і вільній волі – на відміну від моралі, яка, разом із законом, є зовнішньою вимогою до поведінки індивіда.

- **Мистецтво (мистецькі науки)** – сукупність наук, що вивчають виконавські і образотворчі види мистецтва та інші суміжні дисципліни, предметом яких є відтворення навколишнього середовища у художніх образах та предметах ужиткового мистецтва.

До традиційних видів мистецтва (мистецьких наук) відносяться:

- Образотворчі: живопис, графіка, скульптура, фотомистецтво.
- Необразотворчі: архітектура, декоративно-прикладне мистецтво.

- Динамічні: музика, хореографія, балет, радіо мистецтво
- Статичні: театр, опера, естрада, цирк, кіномистецтво.

У кожній із цих груп художньо-творча діяльність може бути поділена на:

- зображувальну, що передбачає подібність образів з чуттєво сприйманою реальністю (живопис, скульптура, графіка; література, акторське мистецтво);
- не зображувальну, що не допускає впізнавання в образах реальних предметів, явищ, дій і звернених безпосередньо до асоціативних механізмів сприйняття (архітектурно-прикладні мистецтва, музика й танець);
- змішану, яка властива синтетичним видам творчої діяльності (синтезу архітектури, декоративно-прикладного мистецтва з образотворчим мистецтвом, або музично-пісенного з акторсько-хореографічним).

На основі вище викладеного, можна стверджувати, що **соціально-політичні науки (суспільствознавство)** – це система наук, об'єктом якої є процес державно-правового та суспільного розвитку. Ця система складається з *соціальних, суспільних і гуманітарних наук*, які охоплюють основні напрямки наукових досліджень з питань держави і права, соціального устрою та суспільних відносин.

Зміст і структура соціальних, суспільних і гуманітарних наук тісно пов'язані з рівнем суспільної практики та розвитку освітніх процесів у суспільстві.

Сутність соціальних, суспільних і гуманітарних наук, їхній зміст широко розроблені у нормативних документах органів освіти та навчальних закладів України. Їхня реалізація у навчальний процес навчальних закладів є запорукою подальшого успішного розвитку теорії та практики у галузі суспільних знань.

Структура суспільствознавства

Суспільно-політичні науки:
«Політологія», «Соціологія»

Соціальні науки:
«Соціальна психологія»,
«Право», «Політична
економія», «Історія»,
«Демографія», «Соціальна
статистика», «Соціальна
гігієна».

Гуманітарні науки:
Рідна та іноземні мови,
«Література», «Антропологія»,
«Теологія», «Журналістика»,
«Етнографія», «Етика»,
«Мистецькі науки», ін.

Суспільні науки:
«Психологія», «Педагогіка»,
«Філософія», «Мовознавство»,
«Літературознавство»,
«Релігієзнавство»,
«Мистецтвознавство»,
«Археологія», «Етнографія»,
«Краєзнавство»,
«Культурологія», «Естетика»,
«Економіка», ін.

Загально теоретичні питання
суспільствознавства вивчає
«Соціальна філософія».

Немає потреби говорити про те, що кваліфікований викладач, доцент, професор має право на самостійний вибір методики викладання свого предмету.

Розмаїття напрямків наукових досліджень у науках, які вивчають світогляд людини інколи негативно впливають на навчально-виховний процес тим, що методики, які вони пропонують не мають під собою класичних науково-педагогічних обґрунтувань, а іноді взагалі втілюються у навчальний процес закладів освіти на основі апріорних, псевдонаукових уявлень викладачів, що базуються на їхніх особистих, суб'єктивних розуміннях і уявленнях про навчання.

У наступних розділах ми розглянемо основні положення організації навчання суспільно-політичним наукам та методику викладання суспільно-політичних дисциплін, що базуються на основних положеннях класичної педагогічної науки.

Питання для обговорення

1. *Розвиток наукової думки про соціальний устрій та суспільне життя в історії народів (Стародавній Світ, Середньовіччя, Відродження, Новий час).*
2. *Становлення та класифікація соціальних, суспільних та гуманітарних наук.*
3. *Система суспільних та гуманітарних навчальних дисциплін.*

Література до вивчення розділу:

1. Білецький І.П. та ін. Філософія науки: Навч. посіб. / Харківський національний економічний ун-т. – Х. : ХНЕУ, 2005. – 128с.
2. Вільчинський Ю.М. Філософія історії: теорія взаємопроникнення часу і вічності: [лекції]. – К. : Поліграфкнига, 2009. – 360с.
3. Добронравова І.С., Сидоренко Л.І. Філософія та методологія науки : підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2008. – 223 с.
4. Кремень В.Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К.: Книга, 2005. – 528 с.
5. Курс лекцій по социологии образования: учеб. пособие для студ. вузов / Народная украинская академия / В.И. Астахова (общ.ред.). – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Х. : Издательство НУА, 2009. – 464с.
6. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти: навчальний посібник. К.: «Магістр-S», 1996. – 256 с.
7. Мозговий І.П. Неоплатонізм і патристика, або світло в приємках великої цивілізації: монографія. – Суми : ДВНЗ "УАБС НБУ", 2009. – 471с.
8. Наумкіна О.А., Цикін В.О. Соціальна філософія: Навч. посіб. / Сумський держ. педагогічний ун-т ім. А.С.Макаренка. – Суми : СумДПУ ім.А.С.Макаренка, 2002. – 148с.
9. Починок І.Б. Філософія гуманітарних наук: навч. посіб. / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2007. – 71с.

Розділ 4.

ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ТА ВИКЛАДАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

4.1. Історія розвитку теорії освіти й навчання (дидактики)

Дидактика¹⁹⁶ – це розділ педагогічної науки, який вивчає і розробляє теорію освіти і навчання. Дидактика лежить в основі всієї викладацької діяльності і стосується процесів, пов'язаних тільки з освітою та навчанням. У виховних процесах також можна виділити дидактичні особливості, але тільки у випадках, де йдеться про навчання (оволодіння) конкретної виховної якості (навички).

Можна вважати, що дидактика вперше з'явилася як теоретична вимога до навчання на початку XII ст. у трактаті французького філософа, богослова і педагога Гуго Сен-Вікторського (1096/97-1141) «Сім книг повчального навчання, або Дидаскаліон», присвячених вивченню «вільних мистецтв», зокрема, у першій книзі «Про вміння читати».

Пізніше у XVII ст. англійський філософ Френсіс Бекон (1561-1626) опублікував свій трактат «Про значення та збільшення наук», у якому перейнявся спробою класифікації наук і виділив ознаки дидактики, яку теж, як і Гуго Сен-Вікторський, розумів як «керівництво читанням».

Однак, такою остаточно вона почала вважатися у XVII ст. після виходу праць великого чеського гуманіста і педагога Яна Амоса Коменського (1592-1670)¹⁹⁷, який вважається засновником педагогічної науки і дидактики, зокрема, завдяки його провідному твору «Велика дидактика»(1632).

У цьому творі він обґрунтував основні принципи

¹⁹⁶ Від гр. διδακτικός (дидактикос) – повчальний.

¹⁹⁷ Ян Амос Коменський (чеськ. Jan Amos Komenský, лат. Comenius; 1592-1670) – чеський педагог-гуманіст, письменник, громадський діяч, єпископ Чеськобратської церкви, основоположник наукової педагогіки, винахідник класно-урочної системи.

навчання і виховання дитини, поділивши цей процес на чотири періоди (школи): дитинство, отроцтво, юність, зрілість. Кожному періоду відводиться шість років навчання і виховання, під час яких здійснюється:

- для дитинства – материнський догляд (материнська школа);
- для отроцтва – елементарна школа, або народна школа рідної мови;
- для юності – латинська школа, або гімназія;
- для зрілості – академія.

Коменський Ян Амос

Зробивши детальний опис роботи кожної школи, яка забезпечує навчання і виховання дітей, Коменський дав наукове обґрунтування класно-урочної системи організації занять, принципів навчання і виховання, методів навчально-виховної роботи, які застосовуються в освітніх системах сьогодення.

Яну Амосу Коменському належить ідея *загального навчання*, створення ступеневої системи шкіл: материнська школа (до 6-річного віку), елементарна школа (від 6 до 12 років), гімназія (від 12 до 18 років) і академія (від 18 до 24 років). Коменський створив, існуючу до цього часу, структуру класно-урочної системи організації занять у навчальних закладах, запропонував віковий розподіл дітей на класи, розподіл навчального часу – на навчальний рік, чверті з канікулами між ними.

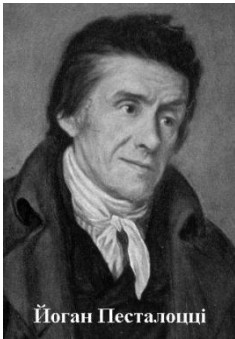
Проведення обмежених часом уроків з перервами, предметна система викладання за певними програмами та підручниками – це теж винахід Коменського.

Відмінною рисою педагогічних поглядів Коменського було й те, що він розглядав виховання як одну з найважливіших передумов установа справедливих і дружніх взаємовідносин між людьми і народами. Ця ідея проходить червоною ниткою через його іншу працю «Загальна порада про

виправлення справ людських», одну з частин якої він назвав «Пампедія», що у перекладі означає «загальне виховання».

Тут він розвиває думку про те, що виховання й освіта людини не закінчується після виходу зі школи. Виховання людини здійснюється протягом усього життя. Для цього, як стверджує Коменський, необхідно створити громадські майстерні культури (*officinis Culturae*), тобто школи (інституції) для виховання всіх членів суспільства. Такі інституції він називає ПАНСХОЛІСЮ.

Окрім цього, потрібні будуть універсальні знаряддя виховання, тобто книги й посібники, які визначали б його зміст – ПАНБІБЛІЯ. А загін універсальних викладачів, які своєю діяльністю будуть реалізовувати зміст загального виховання людей, він називає ПАНДИСКАЛІЯ. Розкриваючи сутність функціонування кожної складової процесу загального виховання, Коменський обґрунтовує необхідність створення системи постійного громадського виховання члена суспільства.

Йоган Песталоцці

У сучасних умовах вирішенням цієї проблеми займається соціальна педагогіка.

Коменському належить також концепція професійної підготовки вчителів, створення окремих методик викладання різних предметів.

Подальший розвиток дидактика знайшла у працях багатьох мислителів. Швейцарський педагог Й.Г.Песталоцці (1746–

1827) затвердив ідею *розвивального навчання*.

На межі XVIII-XIX ст., коли світська школа почала мати пріоритет перед конфесійною (церковною), в ній утворилася теорія так званої *формальної і матеріальної освіти*.

Автором теорії формальної освіти став Йоган-Фрідріх Гербарт (1776-1841)¹⁹⁸ – німецький філософ і педагог, який

¹⁹⁸ Іоганн Фрідріх Гербарт (нім. Johann Friedrich Herbart; 1776-1841) – німецький філософ, психолог, педагог. Один із засновників наукової педагогіки, зокрема, формальної освіти.

вважав, що світ складається з простих речей («реалів») та нескладних взаємозв'язків між ними. Тому обсяг свідомості людини можна формувати протягом чотирьох ступенів навчання.

На першому ступені («ясність») здійснюється первинне ознайомлення учнів з предметом пізнання, застосовується елементарна наочність.

На другому ступені («асоціація»¹⁹⁹) даються нові знання та встановлюється зв'язок нових елементів з попередніми, відомими.

На третьому ступені («система»²⁰⁰) застосовується такий виклад матеріалу, який формує його у вигляді правила чи закону.

На четвертому ступені («метод») формуються навички застосування набутих знань на практиці.

Виховною метою концепції Й.Ф.Гербарта була ідея внутрішньої свободи, яка б охоплювала прагнення дитини до вдосконалення. Засобами виховання він вважав схвалення і догану, дотримання правил поведінки, суворий розпорядок дня.

Основними предметами він вважав ті, які переважно розвивають пам'ять (старогрецька та латинська мови), решта предметів будується на запам'ятовуванні. Цю теорію пізніше було покладено в основу гімназійної освіти в Росії.

Оскільки теорія Гербарта була орієнтована на освіту інтелігенції, правлячої еліти, то виникла потреба в системі освіти для практичного прошарку – торговців, ремісників, кваліфікованих робітників.

¹⁹⁹ Від лат. associatio – з'єднання. У психології та педагогіці – зв'язок уявлень, зумовлених попереднім досвідом.

²⁰⁰ Від гр. σύνστημα (система) – ціле, складене з частин.

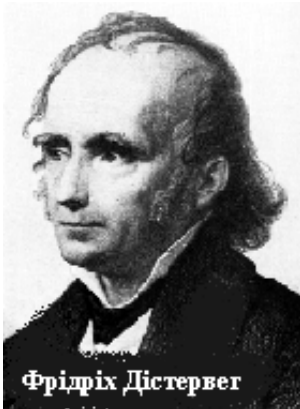

Герберт Спенсер

Таким чином, виникла теорія так званої матеріальної освіти, ідея створення якої належить англійському філософу Герберту Спенсеру (1820-1903).²⁰¹

Дидактичні основи теорії матеріальної освіти ґрунтувалися на основі п'яти видів людської діяльності – самозбереженні, здобуванні засобів до життя, вихованні нащадків, виконанні соціальних функцій і дозвіллі.

До цього, вважав Г.Спенсер, школа повинна

Фрідріх Дістервег

прищеплювати молоді навички додержання гігієни, звертати увагу на фізичний розвиток – правильне харчування, загартовування, фізичну культуру. Освіта забезпечувалася вивченням логіки, математики, психології, біології, хімії, фізики та ін. Спенсер різко виступав проти розумового перевантаження дитини, що було характерним для формальної освіти.

У другій половині XIX ст. значний вклад у розвиток дидактики

вніс німецький педагог Фрідріх Дістервег (1790-1866).²⁰² Поряд з прогресивними ідеями природовідповідності виховання й навчання, він розробив теорію розвиваючого навчання. Головне завдання в навчанні він вбачав у розвитку мислення, уваги,

²⁰¹ Герберт Спенсер (англ. Herbert Spencer; 1820-1903) – англійський філософ і соціолог, один з родоначальників еволюціонізму, ідеї якого користувалися великою популярністю в кінці XIX століття, засновник органічної школи в соціології; ідеолог лібералізму.

²⁰² Фрідріх Адольф Вільгельм Дістервег (нім. Friedrich Adolph Wilhelm Diesterweg; 1790-1866) – німецький педагог, прогресивний ліберальний політик. Виступав за секуляризацію шкіл.

пам'яті дитини. Навчальні предмети і методи навчання визначав залежно від того, наскільки вони стимулюють розумову активність учнів. Для початкового навчання Ф.А.Дістервег пропонував метод евристичної бесіди.

Ф.Дістервег є автором понад 20 підручників з математики, географії, астрономії. Серед них слід відзначити його дидактичну працю «Керівництво (посібник) для німецьких учителів» (1851), яка у 1913 р. вийшла в Росії.

Світова дидактика кінця XIX – першої половини XX ст. розвивалася на основах різних філософських течій, які відображали ідеї так званого прагматизму²⁰³, сутність якого полягає не в розмірковуванні над навколишнім світом, а у намаганні конкретно вирішувати проблеми, які створюються перед людиною у різних життєвих обставинах.

Німецький педагог Вільгельм Лай (1862-1926)²⁰⁴ започаткував «педагогіку дії», в основі якої є механічне уявлення про те, що для всіх організмів, незалежно від рівня їх розвитку, характерна однакова послідовність усіх життєвих процесів, яка складається з трьох основних ступенів – сприймання, переробка, вираз (відтворення) або дія. Останнє за В.Лаєм є головним.

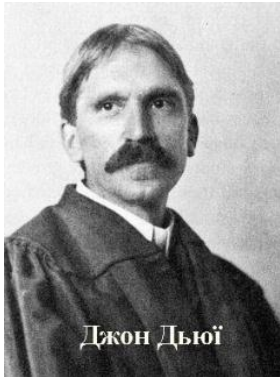
Торндайк Едуард Ли

Виходячи з цих теоретичних передумов, головна увага в його школах, які називалися «школами дії», приділялася таким видам занять, як моделювання, малювання, догляд за рослинами, тваринами тощо. Свої ідеї він виклав у працях «Експериментальна дидактика» (1903), «Експериментальна педагогіка» (1908) та «Школа дії» (1911).

²⁰³ Від гр. *πράγματος* (прагматос) – дія, практика.

²⁰⁴ Лай Вільгельм Август (нім. Lay; 1862-1926) – німецький педагог. Автор виховної концепції «школи дії».

Американський психолог і педагог Едвард Торндайк (1874-1949)²⁰⁵ – один з засновників біхевіоризму²⁰⁶ в психології і так званої «наукової педагогіки», яка передбачала виключення принципу свідомості у навчанні. За Торндайком сутність навчання полягає у розвитку та прищепленню (дресировці) бажаних реакцій учня на відповідні обставини та стимули. Про

Джон Дьюї

це він написав у працях: «Принципи навчання, ґрунтовані на психології» (1930), «Процес учіння у людини» (1935) та ін.

Джон Дьюї (1859-1952)²⁰⁷ – американський філософ, психолог і педагог, який на початку ХХ ст. заснував педагогічну течію, яка здобула назву педоцентризму. Її сутність полягала у ствердженні того, що будь-яка навчальна наука, кожна її окрема теорія є лише інструментом в руках

педагога, і впровадження її у зміст навчання зумовлюється не об'єктивною істиною, а практичною корисністю та доцільністю. Викладання предметів та методи навчання, за Дьюї, повинні бути замінені на ігрову та трудову діяльність. Він стверджував, що навчальний курс будь-якого предмету повинен будуватися навколо чотирьох основних людських інстинктів – соціального, конструювання, художнього відображення та дослідницького.

З огляду на це його можна вважати засновником діяльнісного підходу до навчання, що стало стрижнем теорій навчання «шляхом дій». *Педоцентризм* – керування практичним досвідом без навчальних програм, що передбачає широку

²⁰⁵ Едвард Лі Торндайк (англ. Edward Lee Thorndike; 1874-1949) – американський психолог і педагог. Президент Американської психологічної асоціації.

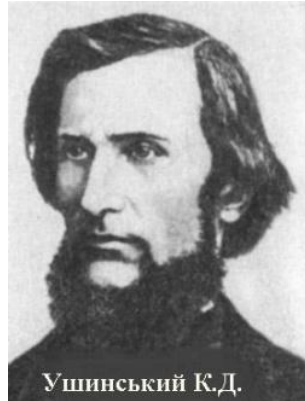
²⁰⁶ Від англ. "behavior", "behaviour" – поведінка. Теоретичний напрямок у психології, в основі якого лежить розуміння поведінки людини й тварини як сукупності рухів (реакцій), що виникають у відповідь на подразники навколишнього середовища.

²⁰⁷ Джон Дьюї (англ. John Dewey; 1859-1952) – американський філософ і педагог, представник філософського напрямку прагматизм.

учнівську та викладацьку самодіяльність. Цей підхід з одного боку протистояв догматизму й формалізму в навчанні й вихованні дітей того часу. З іншого – давав низькі показники в кінцевих результатах освіти, що негативно впливало на розвиток теорії й практики освіти в США та інших країнах.

Свої ідеї Д.Дьюї виклав у працях «Школа і дитина» (1923) та «Школа і суспільство» (1925).

Великий внесок у розвиток дидактики вніс видатний російський педагог К.Д.Ушинський (1824-1870)²⁰⁸ – один з фундаторів вітчизняної педагогічної науки. В основу педагогіки К.Д.Ушинського було покладено ідею народності (загальності).

Основою його педагогічної системи є вимога демократизації народної освіти і ідея народності виховання. Педагогічні ідеї Ушинського викладені у книгах для первинного класного читання «Дитячий світ» (1861) і «Рідне слово» (1864), фундаментальній праці «Людина як предмет виховання. Досвід педагогічної антропології» (2 т. 1868-1869) і інших педагогічних роботах, які вважаються неперевершеним досягненням світової педагогічної науки того часу.

Як і засновники класичної педагогіки він вимагав, щоб навчання проводилося з урахуванням психологічних та вікових особливостей учнів, на базі їх вивчення вчителями. «Якщо педагогіка хоче виховувати людину в усіх відношеннях, то вона повинна насамперед пізнати її також у всіх відношеннях», – стверджував він²⁰⁹.

²⁰⁸ Костянтин Дмитрович Ушинський (1824-1870) – російський педагог, основоположник наукової педагогіки в Росії.

²⁰⁹ Ушинский К.Д. Избранные педагогические произведения. – М., 1968. – С.353.

Серед українських педагогів-дидактів XIX ст. помітною є постать О.В.Духновича (1803-1865)²¹⁰. За ствердженням І.Франка він – «перший національний письменник Закарпаття»; перший український народний вчитель, теоретик «народницької педагогіки», який спрямовував свою діяльність на те, щоб «забуті русини ожили духовно».

Він автор ряду праць, які сприяли поширенню освітнього руху і створенню понад 70 початкових шкіл у Закарпатті.

Його основні твори – «Книжица читальная для начинающих» (1847), «Сокращенная грамматика письменного русского языка» (1853), «Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских» (1857) – стали першими вітчизняними педагогічними посібниками. Палкий українофіл, згодом перетворився на русофіла. Закликав до єдності з росіянами й застерігав від орієнтації на Україну в мовних та літературно-естетичних питаннях. Побойовався «периферійності» української культури та її відриву від російської. Виступав проти вживання розмовної

народної мови в літературі. В останні роки життя перейшов на «язичіє» – письмову мову, що вживалася в Галиції, Буковині і Закарпатті в кінці XIX – початку XX століть і створювалася як з'єднання місцевої народної мови з церковно-літературною, розглядалася як засіб для переходу в перспективі на літературну російську мову.

Автором ряду підручників був Б.Д.Грінченко (1863-1910)²¹¹. Незважаючи на

²¹⁰ Духнович Олександр Васильович (1803-1865) – поет, письменник, публіцист, педагог, громадський діяч, гуманіст, просвітник, гр.-кат. свящ.

²¹¹ Борис Дмитрович Грінченко (1863-1910) – український письменник, учений, перекладач, громадський і політичний діяч. Автор першого фундаментального «Словника української мови» (1907-1909, Київ), багатьох підручників. Один з організаторів товариства «Просвіта», активно боровся за

заборону, він викладав у школі українською мовою, видав 4-х томний «Словарь украинского языка» (1909), а також «Українську граматику до науки читання й писання» (1907).

Значною віхою розвитку дидактики стала діяльність російського психолога і педагога П.П.Блонського (1884-1941)²¹², який своєю працею «Трудова школа» (1919) започаткував і обґрунтував теорію трудового і політехнічного навчання. Він був одним з провідних педологів, автором книги «Педологія» (1925)²¹³. Але педологія в 1936 р. була визнана ЦК ВКП(б)²¹⁴ лженаукою і скасована як така, що в своїй сутності базується на «фаталістичній обумовленості долі дітей біологічними та соціальними факторами, впливом спадковості та незмінного середовища»²¹⁵.

Середина ХХ ст. для вітчизняної педагогічної науки була дуже складною у зв'язку з другою світовою війною та економічним подоланням її наслідків у колишньому СРСР. Але педагогічна наука все ж таки розвивалася завдяки переконанням та ідейній налаштованості вчителів і науковців на освіту й виховання народних мас.

Серед дидактів-практиків 50-60-х років ХХ ст. слід назвати В.О.Сухомлинського (1918-1970)²¹⁶, який не створив

право викладати українську мову у школах. Літературні псевдоніми: Василь Чайченко, Л. Яворенко, П. Вартовий, Б.Вильховий.

²¹² Блонський Павло Петрович (1884, Київ – 1941, Москва) – російський рад. психолог, педагог, історик філософії. Розробляв переважно питання пам'яті, мислення, мови та дитячої психології. Блонський першим виступив з критикою ідеалістичної психології і закликав до створення психології на засадах марксистської філософії.

²¹³ Педологія – (від гр. παιδός (пайдос) – дитина і λόγος (логос) – слово, наука, вчення) – дослівно – наука про дітей. Сутність її полягала в експериментальному дослідженні здібностей дітей, їхніх психологічних та фізіологічних особливостей.

²¹⁴ ЦК ВКП(б) – Центральний Комітет Всеросійської Комуністичної партії (більшовиків).

²¹⁵ Педагогический словарь в двух томах. – Т.2. – М.: Издательство АПН, 1960. – С.114.

науково-дидактичних праць, але своєю діяльністю, поширенням досвіду своєї роботи як педагога, директора школи, громадського діяча в галузі освіти й виховання подав зразки дидактичного підходу до організації педагогічної праці. Свої ідеї він виклав у публіцистичних працях «Педагогічне керівництво виробничою працею учнів», «Серце віддаю дітям», «Сто порад учителеві», «Розмова з молодим директором школи» та інших, які увійшли в 5-ти-томне видання його праць (1977).

Сухомлинський В.О.

Період 70-80-х років відзначився новими дослідженнями проблем дидактики, які здійснювалися відповідно до вимог державної політики щодо поліпшення роботи різних ланок освіти ²¹⁷.

До числа відомих теоретиків дидактики того часу відносять російських учених Д.О.Лордкіпанідзе, М.М.Скаткіна, М.О.Данилова, Ю.К.Бабанського, І.Я.Лернера, М.А.Сорокіна, М.М.Поташника, які працювали над загальними проблемами підвищення ефективності навчального процесу в середній, професійно-технічній та вищій освіті.

Окремі напрямки теорії навчання досліджували О.М.Арсеньєв (загальна теорія освіти), Б.П.Єсіпов (теорія навчального процесу), Л.В.Занков (теорія розвивального навчання) та ін.

Серед українських учених другої половини ХХ ст. слід відзначити С.Х.Чавдарова, В.І.Помагайбу, А.М.Алексюка, М.М.Грищенка, В.О.Онищука, І.Т.Федоренка, О.Р.Мазуркевича, О.П.Кондратюка, Д.Л.Сергієнка; психологів – Г.С.Костюка, П.Я.Гальперіна, К.К.Платонова, Н.Ф.Тализіну та ін, які зробили

²¹⁶ Василь Олександрович Сухомлинський (1918–1970) – український педагог, публіцист, письменник, поет.

²¹⁷ На початку 80-х років ХХ ст. вийшов ряд постанов Уряду колишнього СРСР з приводу поліпшення роботи та підвищення ефективності середніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладів.

значний внесок в обґрунтування загальних методів навчання, управління навчально-пізнавальною діяльністю.

У 1990-х роках, коли Україна стала незалежною, суверенною державою, освітні процеси стали розвиватися згідно із законодавчими актами: Конституцією України, Законом України “Про освіту” та ін.

В Україні створена Академія педагогічних наук, яка в своїй структурі має ряд науково-дослідних інститутів, що працюють над вирішенням проблем освіти й виховання. Теорія української педагогіки поповнюється новими дослідженнями.

У сучасних умовах дослідженням процесів історії та теорії української педагогіки займаються Андрущенко В.П., Євтух М.Б., Золотухіна С.Т., Зязюн І.А., Кремень В.Г., Курило В.С., Левківський М.В., Лозова В.І., Троцько А.В., Сбруєва А.А., Стельмахович М.Г., Ступарик Б.М., Сухомлинська О.В., Ярмаченко М.Д. та ін. Їхні дослідження увійшли в скарбницю загальних наукових досягнень української педагогіки.

Сучасні відомі методисти окремих дисциплін працюють над поліпшенням навчального процесу у загальноосвітній та вищій школі, використовуючи новітні технології навчання. Серед них слід назвати професорів: Чайченко Н.Н. (природничі дисципліни), Булда А.А., Пометун О.І., Баханов К.О. (історичні дисципліни), Андрусишин Б.І. (правознавчі дисципліни), Ростовський О.Я., Масол Л.М., Лобова О.В., Отич О.М. (мистецькі дисципліни), Ніколаєва С.Ю., Смелякова Л.П. (іноземні мови).

4.2. Основні категорії дидактики та методики навчання

Педагогіка – наука про виховання, освіту, навчання та розвиток особистості має практичну спрямованість і передбачає виконання таких основних завдань:

- дослідження і розробка теоретичних основ процесів освіти, навчання та виховання;
- визначення змісту освіти та виховання членів суспільства;

- розробка і впровадження в практику найбільш ефективних форм організації і методів навчання і виховання;
- вивчення суті та закономірностей розвитку і формування особистості в умовах спеціально організованого процесу навчання та виховання.

Як і інші науки, педагогіка має свій понятійно-термінологічний апарат, який лежить в основі її змісту і вивчається дослідниками. Теоретичні поняття, що його складають, прийнято називати *категоріями*.

До основних категорій педагогіки відносяться: освіта, навчання, виховання, перевиховання, самовиховання, навчально-виховний процес, закономірності, принципи, форми організації навчання й виховання, розвиток і формування особистості та інші.

Якщо прослідкувати історичний шлях розвитку педагогіки, то ми помітимо, що вона спочатку формувалася як наука про виховання, тобто передачу суспільного корисного досвіду із покоління в покоління. Цей процес мав як об'єктивний характер, зумовлений історичним розвитком суспільства, так і суб'єктивний, тобто цілеспрямований (спеціально організований) з метою досягнення певної виховної мети, зумовленої завданнями суспільного розвитку.

Таким чином, виховання слід розглядати у широкому та вузькому значенні цього слова.

Виховання у широкому загальному значенні слова – це об'єктивний історичний процес передачі та засвоєння людством суспільно-економічного досвіду із покоління в покоління. Цей процес має об'єктивний характер і зумовлений суспільно-економічним станом розвитку людської цивілізації на певному історичному етапі.

Виховання у вузькому загально педагогічному значенні слова – це спеціально організований процес передачі та засвоєння знань, умінь та навичок, спрямованих на формування особистості члена суспільства, громадянина своєї держави. Для кожного суспільства існують основні моральні засади виховання, які визначають напрями формування світогляду та моральності особистості.

У процесі розвитку суспільства виховання як у широкому, так і у вузькому значенні охоплювало різні боки життя. З'явилася необхідність виховувати дорослих, навчати людей різним ремеслам, організовувати виховний процес залежно від віку, психологічних та фізіологічних особливостей розвитку людини.

Так з'явилося розгалуження педагогічних знань. Виділилися окремі педагогічні науки: дошкільна педагогіка; педагогіка середньої школи, педагогіка вищої школи; сурдопедагогіка – для глухонімих дітей; тифлопедагогіка – для слабозорих та сліпих дітей; олігофренопедагогіка – для розумово відсталих дітей та ін.

Поряд з тим з'явилися педагогічні науки за галузями виробництва (функціональна педагогіка) – соціальна педагогіка, військова педагогіка, медична педагогіка, виробнича педагогіка, педагогіка перевиховання та ін.

Кожна з цих галузевих наук має свою специфіку. Окрім того, викладання навчальних предметів, що складають зміст підготовки фахівців має свої методичні відмінності. Тому для більш ефективної підготовки фахівців виникла необхідність створення методик викладання окремих дисциплін (предметів), які б визначали ці відмінності і підпорядковували їх виконання навчальних завдань.

Методика викладання навчальної дисципліни – це галузь педагогічної науки, яка являє собою окрему теорію навчання (приватну дидактику), обумовлену особливостями та специфікою набуття знань, умінь і навичок окремої навчальної дисципліни.

Цикл суспільних та гуманітарних дисциплін завжди складав обов'язкову частину підготовки фахівців. Від якості його викладання залежав рівень загальноосвітньої та суспільно-гуманітарної підготовки майбутніх спеціалістів, що врешті визначає світогляд і соціальну спрямованість особистості.

Тому якість методики викладання соціальних, суспільних і гуманітарних дисциплін у вищому навчальному закладі відіграє провідну роль у поліпшенні ефективності навчального процесу в цілому.

Методика викладання соціальних, суспільних і гуманітарних дисциплін має свої *категорії*, які визначаються на основі загально педагогічних понять. До головних з них належать: закономірності навчання окремого предмета; принципи навчання; викладання; учіння; методи навчання; форми організації навчання, знання, уміння, навички.

Закономірності навчання окремої навчальної дисципліни (предмета):

- залежність основної мети та завдань навчання від рівня, темпів, потреб і можливостей суспільства, рівня розвитку педагогічної науки і практики;
- залежність результативності навчання від поєднання внутрішніх (особистісних) мотивів з зовнішніми (суспільно-економічними) умовами;
- залежність рівня продуктивності навчання від матеріально-технічного та методичного забезпечення навчального процесу, оптимального застосування засобів та методів навчання, форм його організації;
- обумовлення результативності навчання інтенсивністю зворотних зв'язків, врахування результатів попередніх етапів.

Принципи навчання окремої навчальної дисципліни (предмета) – основні теоретичні вихідні положення, за якими здійснюється навчання окремого предмета. До них відносяться:

- спрямованість навчання на вирішення завдань освіти, розвитку й виховання;
- науковість навчання;
- систематичність і послідовність навчання;
- доступність навчання, врахування вікових особливостей;
- наочність навчання;
- зв'язок навчання з реальним життям;
- свідомість і активність у навчанні;
- міцність засвоєння знань, умінь та навичок.

Викладання окремої навчальної дисципліни (предмета) – діяльність викладача у процесі навчання, що спрямована на передачу знань, умінь і навичок.

Вивчення окремої навчальної дисципліни (предмета) – цілеспрямоване засвоєння особистістю знань, умінь і навичок для подальшого застосування у практичній діяльності.

Методи навчання окремої навчальної дисципліни (предмета) – взаємодії між викладачем і студентами, під час яких відбувається передача та засвоєння знань, умінь і навичок. Загально прийнятим у сучасній педагогічній науці методи навчання прийнято подіяти на чотири основні групи:

- Методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності;
- Методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності;
- Методи контролю та самоконтролю у навчанні;
- Бінарні ²¹⁸ методи навчання.

Сутність методів навчання та їхні особливості при застосуванні у практичній педагогічній діяльності ми розглянемо у наступному розділі посібника.

Форми організації навчання окремої навчальної дисципліни (предмета) – обумовлені часом окремі структури (частки) навчального процесу тісно пов'язані з його змістом. Основними формами навчання у сучасній вищій школі є: лекції; семінарські, практичні, лабораторні заняття; навчальна та виробнича практика.

Знання – результат свідомого засвоєння фактів, понять, законів, в які складають основний зміст предмета.

Уміння – здатність свідомого виконання практичних та теоретичних дій із застосуванням надбаних знань.

Навички – свідомі, базовані на знаннях дії, що виконуються в результаті багаторазового повторення окремих практичних та теоретичних завдань, передбачених програмою навчального предмета і мають автоматизований характер.

²¹⁸ Від лат. "binarius" – подвійний.

4.3. Навчальний процес

У сучасній освіті **процес навчання** (навчальний процес) являє собою цілеспрямовану взаємодію його учасників (викладачів і учнів, слухачів, студентів), під час якої відбувається передача та засвоєння знань, умінь, навичок, що передбачені метою та основними завданнями навчального плану.

Тому розглянемо його у контексті загальної педагогічної науки.

Процес навчання взагалі представляє собою логічну систему теоретичних і емпіричних взаємодій, є динамічним і тому має *рушійні сили*, здійснюється за *закономірностями*, на основі *принципів*, виконує певні *функції*, має свою *структуру* і види діяльності.

Основною **рушійною силою** будь-якого процесу навчання є подолання суперечностей (протиріч) між фактичним рівнем знань, умінь, навичок та рівнем, необхідним для вирішення нових, більш складних завдань.

До особистісних рушійних сил навчання відносяться мотиви ²¹⁹. Основні мотиви у навчанні прийнято поділяти на матеріальні, соціальні та морально-психологічні.

В основі матеріальних мотивів лежить особистісна зацікавленість учасників навчального процесу в одержанні практичних матеріальних винагород від його результатів.

Соціальні мотиви – це стан, спонукаючий до навчання, базований на прагненні зайняти певне місце в соціальній структурі суспільства, мати відповідну професійну підготовку, брати участь у суспільній та особистій розбудові.

Морально-психологічні мотиви характеризуються наявністю особистого задоволення (насолюди) від процесу передачі та засвоєння знань, умінь, навичок.

²¹⁹ Від фр. "motif", нім. "motive", лат. "moveo" – двигаю (рушаю). Стан необхідності певної дії (сукупності дій).

Процес навчання має двох учасників – тих, хто навчає, і тих, хто навчається. Тому у практичному здійсненні він має двосторонній характер і складається з викладання та учіння.

Викладання включає в себе: планування діяльності (тематичне, поурочне); організацію навчальної роботи (видів діяльності на заняттях); стимулювання активності учнів (студентів); контроль результатів та їхній аналіз.

Учіння, зі свого боку, передбачає одержання навчальної інформації; усвідомлення, засвоєння та аналіз навчального матеріалу; застосування одержаних навичок на практиці.

Двосторонній характер навчального процесу є неодмінною умовою його ефективності і передбачає обов'язковий принцип зворотного зв'язку, тобто постійний динамічний контакт викладача і учня, спрямований на створення рушійних сил навчального процесу.

Крім мети, основних завдань, дотримання закономірностей, принципів у навчанні, сучасна національна освіта передбачає необхідність поступового розвитку й формування особистості – громадянина і патріота своєї держави. Тому навчальний процес, як і інші освітні процеси виконує основні функції, що забезпечує виконання цього завдання.

Основні функції²²⁰ навчального процесу: освітня, виховна, розвивальна.

Освітня – передбачає засвоєння системи наукових знань, формування загально навчальних і спеціальних умінь і навичок, формування досвіду практичної творчої діяльності.

Виховна – передбачає формування свідомості, навичок моральної поведінки та особистісних морально-етичних якостей, ціннісних орієнтацій, поглядів, системи переконань, ідеалів, способів поведінки й діяльності.

Розвивальна – передбачає соціальний та фізіологічний розвиток: сенсорних сприймань (органів почуттів – слуху, зору та ін.), мотиваційної, емоційної, волевої, інтелектуальної сфер особистості, її фізичну досконалість.

²²⁰ Від лат. "functio" – діяльність. У нашому розумінні – обов'язкова цілеспрямована діяльність.

Необхідність взаємозв'язку і виконання цих функцій при організації навчання безперечна, бо це декларативно закріплено у законодавчих актах України про освіту. Тому у вітчизняній педагогічній думці також можна зустріти визначення **триєдиної функції** сучасного навчального процесу, що не змінює його суті і поєднує в собі зазначені вище навчання, виховання й розвиток особистості.

Ефективна реалізація триєдиної функції навчання безумовно залежить від таких чинників:

- дотримання змісту навчального матеріалу;
- оптимального добір форм організації, методів і прийомів навчання;
- забезпеченні дисципліни під час занять;
- обов'язкового використання оцінок;
- характеру особистісних якостей та поведінки викладача, його ставлення до учнів.

Логіка організації навчально-пізнавальної діяльності потребує визначення основної послідовності в діях учасників навчального процесу та характеру цих дій згідно з її теоретичними та емпіричними компонентами.

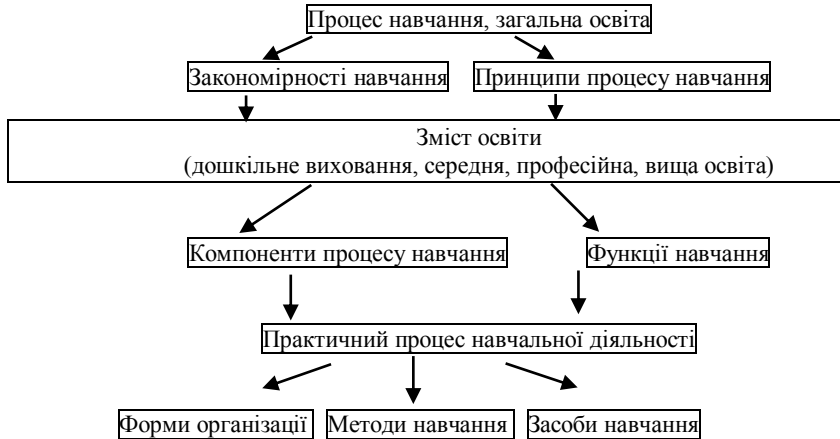
Такий підхід зумовлює визначення логічної структури навчального процесу, практична реалізація якої дозволить максимально ефективно його організувати.

Сучасні педагогічні дослідження з питань дидактики по-різному визначають структуру сучасного навчального процесу. Відмінність їхніх підходів визначається окремим виділенням або поєднанням теоретичних і практичних його компонентів.

Говорячи про логіку організації навчально-пізнавальної діяльності, слід визначити **послідовність (етапи) засвоєння навчального матеріалу**, який реалізується в структурі навчального процесу:

- сприймання навчального матеріалу;
- осмислення і розуміння;
- узагальнення та усвідомлення;
- закріплення (запам'ятовування, повторення);
- застосування на практиці;
- аналіз і самоаналіз досягнених результатів.

Логічну **структуру навчального процесу** можна визначити такою схемою:

Питання для обговорення:

1. *Визначення поняття «дидактика» в сучасному розумінні сутності навчального процесу.*
2. *Освітньо-дидактичні теорії в історії розвитку світової педагогічної думки (теорія матеріальної, формальної освіти, педоцентризму тощо).*
3. *Особливості розвитку дидактики в умовах сучасної загальноосвітньої та вищої школи.*
4. *Характеристика окремих методико-дидактичних напрямків у педагогічній науці.*
5. *Визначення основних теоретичних понять (категорій), що складають сутність педагогічної науки*
6. *Сутність процесу навчання та виховання. Їхні відмінності та спільності.*
7. *Характеристика основних теоретичних категорій навчального процесу.*

Література до вивчення розділу

1. Державна національна програма "Освіта" ("Україна XXI століття"). – К.: Райдуга, 1994. – С. 5–10.

2. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с. (основні категорії педагогіки).
3. Закон України “Про освіту” (преамбула). – К.: Генеза, 1996. – С.1.
4. Конституція України. – К.: Преса України, 1997. – Ст. 23, 52, 53.
5. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти //Інф. зб. Міносвіти України. – 1996. – №13. – С. 2–14.
6. Левківський М.В., Микитюк О.М. Історія педагогіки: Навч. посіб. – Х.: ОВС, 2002. – 240с.
7. Лекції з педагогіки вищої школи: Навчальний посібник. / Заг. ред. В.І.Лозової. – Харків: „ОВС”, 2006. – 496 с.
8. Історія педагогіки: Навч. посіб. для студ. пед. навч. закл. / Житомирський держ. педагогічний ун-т ім. Івана Франка / М.В. Левківський (ред.), О.А. Дубасенюк (ред.). – Житомир, 1999. – 336 с.
9. Ушинский К.Д. О пользе педагогической литературы //Пед. соч.: В 6 т. – М.: Педагогика, 1988. – Т.1 – С. 160–177.
10. Сластенин В.А. и др. Педагогика. – М.: Школа–Пресс, 2000. – С. 72–92.
11. Ярмаченко Н.Д. Від Я.А.Коменського та до А.С.Макаренка і В.О.Сухомлинського // Педагогіка і психологія. – 2000.–№4. – С. 5-13.
12. Педагогічний пошук /Упор. І.М. Баженова. – К.: Рад. школа, 1988. – С. 3–250.
13. Дидактика современной школы: Пособие для учителя /Под ред. В.А.Онищука – К.: Рад.школа, 1987. – С.240–329.
14. Фіцула М.М. Педагогіка. – К.: Академія, 2000. – С. 150-190.
15. Форми навчання в школі / За ред. Ю.І.Мальованого. – К., 1992. – С. 4–40.

Розділ 5.

ОСНОВИ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТА ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

Як зазначалося вище, методика ²²¹ навчання окремої навчальної дисципліни (предмета) – галузь педагогічної науки, що представляє собою окрему теорію навчання (приватну дидактику). Методику навчання окремого предмета слід розглядати як спосіб організації практичної та теоретичної діяльності учасників навчання, зумовлений закономірностями та особливостями змісту навчального предмета.

Завдання методики полягають у тому, щоб:

1. На основі вивчення явищ процесу навчання даного предмета (навчальної дисципліни) розкривати між ними закономірні зв'язки.

2. На основі виявлених закономірностей установлювати нормативні вимоги до навчальної діяльності викладача (викладання) та пізнавальної діяльності учня (вивченню).

Зміст методики навчання складає:

1. Історію навчальної дисципліни у контексті розвитку системи освіти.

2. Виявлення пізнавального значення даної навчальної дисципліни та її місця в системі освіти (підготовки фахівця).

3. Визначення завдань даної навчальної дисципліни та її змісту.

4. Визначення та застосування відповідних методів, методичних засобів, форм організації навчання для опанування змістом навчального предмета (навчальної дисципліни).

Термін методика навчання застосовується також у більш вузькому значенні – як вчення про методи навчання. Таке

²²¹ Від слова «метод» (грец. μέθοδος – «шлях через») (рос. *метод*, англ. *method*, нім. *Methode* f) – систематизована сукупність кроків, які потрібно здійснити для виконання певної задачі, досягнення мети.

вчення може бути як загальним, що стосується загальної теорії навчання (дидактики), так і таким, що стосується виключно конкретного навчального предмета.

5.1. Історія розвитку навчання суспільних наук та становлення гуманітарно-історичної освіти

Викладання суспільних наук в історії розвитку освіти та навчання тривалий час знаходилося під сильним впливом богословських традицій. Серед основних суспільних дисциплін, що згодом виокремилися у напрямки освіти, стали історія та філософія.

Історична освіта має свої глибокі історичні корені. Джерела національної школи беруть свій початок у Київській Русі, однак свідоств про спеціальну філософську та історичну освіту в межах ранньофеодальної держави ми не зустрічали.

У школах "учили книг", переважно читання, рахування та письма. Освіта такою залишалася до XVII ст. – до появи творів Яна Амоса Коменського, що поклали початок розвитку теорії навчання та виховання людини («Велика дидактика», 1632 р.).

Що стосується історичної освіти, то на межі 1670-1680 рр. у так званому творі невідомого автора "Передмова" з'являються роздуми про історію і завдання історика, про розвиток "навчання історичного"²²². Його автор фактично сформулював першу концепцію історичної освіти, складовими якої виступали такі вимоги:

- необхідно створити громадянську історію на прагматичній основі;
- історія повинна об'єктивно висвітлювати і оцінювати події (історик повинен хвалити і засуджувати по заслугах);

²²² Текст рукопису "Передмови" зберігається у «Толстовському зібранні» Державної національної бібліотеки у С-Петербурзі під № F. IV. 159. Оригінал опубліковано: Див.: Замысловский Е.Е. Царствование Фёдора Алексеевича: Ч. 1. Обзор источников. – СПб., 1871. – С. XXXV – XLII.

• чесноти не повинні замовчуватися, і «злодеяние да будет явлено», щоб нащадки могли отримати надію від добрих справ і страх від злочинів;

• достовірний історичний виклад походження московського, російського, слов'янського народів "и какия их начала" (єдина історична книга повинна включити всі події церковної і цивільної історії, військові та дипломатичні). Така книга принесе всенародну користь, бо не тільки росіяни отримують істинні знання про своїх предків і своєї історії, але й «и иным народам будет познание и ведомость». Очевидно, що основою концептуальної позиції автора було прагнення використовувати досвід історії в реальному житті.

Великі зусилля для розвитку історичної освіти докладали просвітителі Сімеон Полоцький (1629-1680)²²³ і Сімеон Агафонникович (у чернецтві Сильвестр) Медведєв (1641-1698). Їхнє концептуальне кредо: національна наука стане джерелом сили і слави держави. Успіхи у знаннях повинні відкривати молодим людям шлях «в приличные чины их разуму». Історичні знання – основа соціального розуму²²⁴.

XVIII століття привнесло в систему освіти новий склад предметів, серед яких своє місце зайняла історія. Так, у найбільшому загальноосвітньому і культурному центрі слов'янського світу – Києво-Могилянської академії, крім викладання слов'янської, грецької, латинської мов, граматики, риторики, політики, філософії, арифметики, геометрії, астрономії, музики, богослов'я, були введені німецька,

Полоцький Сімеон

²²³ Сімеон Полоцький (Самуїл Гаврилович Петровський-Ситнянович, *Samuel Piotrowski-Sitnianowicz*) (1629 — 25 серпня 1680 р.) — один із видатних діячів східнослов'янської культури XVII ст., богослов, письменник, поет, драматург.

²²⁴ Чистякова Е.В., Богданов А.П. «Да будет потомкам явлено...» Очерки о русских историках второй половины XVII века и их трудах. М.: Изд-во университета дружбы народов, 1988. – С.105-110.

єврейська і французька мови, загальна й природна історія, географія, архітектура, економіка, медицина.

Епоха від початку XVIII і фактично до кінця XIX ст. може бути названа епохою реформації освіти, стрижнем якої стала історична наука і історія як предмет і навчальна дисципліна. Ця епоха відкрилася просвітницькими реформами Петра I-го. Прагнення створити сильну світську державу не могло бути реалізовано мислячими людьми, релігійно-догматичними категоріями, тому при Петрові I-му виник новий ідеал людини, що володіє широким світоглядом, готового на подвиг заради Вітчизни. Цей виховний ідеал можливо було реалізувати лише на глибокій історичній основі, тому одне з головних місць цар-реформатор відводив історії. Тут – і зародження раціоналізму в національній історіографії, і народження самої цієї науки, і появу безлічі історичних творів, як вітчизняних, так і перекладених.

У програми традиційного «книжного научения» вводився предмет «загальна історія». У той же час Петро I-й вводив у світську школу принцип енциклопедичності, «многопредметности», де обов'язково присутній предмет – "історія".

Перша чверть XVIII ст. відзначена справжнім розквітом історичних знань. Сам цар постає як історик свого царювання. Російський історик XIX ст. П.Р.Устрялов зазначав, що у Петра "пробудилася історична ідея у всій її повноті, незнайомій його віку. Йому була властива неупередженість і правдивість, залучення великої кількості джерел і критичне ставлення до них, опис не тільки військових, але і внутрішніх справ, не тільки перемоги, але і поразок, простота викладу»²²⁵.

Історія як наука приваблювала Петра I-го можливістю виносити уроки з минулого для цього, для загального блага і "государственной пользы". По суті справи це – стрижень концептуальної позиції самого царя-реформатора. Його історична концепція надала більшого впливу на формування

²²⁵ Устрялов Н.Г. История царствования Петра Великого. – СПб., 1858. – Т. I. Предисловие. – С. XXXV-XXXVIII.

академічної історичної науки, ніж на розвиток світської школи. У ній він цінував і впроваджував у практику викладання ті предмети, які приносили безпосередню, миттєву практичну користь і прибуток державі.

Закладена Петром I-м концепція історичного знання отримала свій подальший розвиток у працях М.В.Ломоносова (1711-1765), І.І.Бецького (1704-1795)²²⁶, М.І.Новікова (1744-1818)²²⁷, які виділяли історичні знання для "загальнокорисного розповсюдження і загального благополуччя", тобто морального виховання юнацтва, що стало новою концептуальною складовою викладання та вивчення історії в школах Російської імперії. Мережа навчальних закладів у другій половині XVIII століття була вже досить великою і різноманітні за своїм складом.

Як визначає російський дослідник Єрик П.Д., з 1726 р. було введено державне навчання історії. При Петербурзькому університеті була створена перша академічна гімназія. Вона складалася з німецької школи (з терміном навчання три роки) і латинської школи (з терміном навчання два роки). Навчання починалося з 5-го (найнижчого) класу і закінчувалося у 1-му класі. Історію вивчали з 3 класу. У 3-2 класах на історію відводилося три години на тиждень. Хронологічні межі змісту охоплювали період – від створення світу до часу правління першого християнського імператора Костянтина Великого.

У 1-му (найвищому) класі на історію відводилося дві години на тиждень, впродовж яких вивчався період до 40-х років XVIII століття. Проте, відвідування цих занять було не обов'язковим. Замість історії гімназисти могли вибрати

²²⁶ Бецькой Іван Іванович (1704-1795) – російський педагог і діяч в галузі освіти другої половини XVIII ст. Був яскравим представником дворянства, яке, перебуваючи під впливом просвітительської філософії Заходу, прагнуло застосувати її в умовах кріпосницької Росії.

²²⁷ Микола Іванович Новіков рос. *Николай Иванович Новиков* (1744-1818) – російський просвітитель, письменник.

хронологію²²⁸ або геральдику²²⁹, які були введені в якості спеціальних дисципліни з 1747 р.

Учні, що готувалися до вступу в університет, повинні були вивчати історію, географію, латинську і грецьку мови. У зв'язку з цим, викладання історії було обов'язковим у закладах, призначених для виховання і освіти дворянських дітей, що готувалися до державної служби.

У першій половині XVIII ст. вивчалася тільки загальна історія, і викладання, зважаючи на відсутність учителів і підручників, велося іноземними мовами.

У підручниках із загальної історії, що використовувалися у 1740-1760-х рр. події викладалися монографічно, за середньовічною схемою чотирьох монархій. Хронологічний виклад починався від створення світу. Перераховувалися правителі і війни. Часто легенди видавалися за дійсні факти²³⁰.

У привілейованих школах XVIII ст. в якості окремих предметів вивчалися хронологія, міфологія, нумізматика, генеалогія, геральдика, стародавня географія. Матеріал у підручниках викладався у запитально-відповідальній формі і повинен був заучуватися учнями, а роль учителя зводилася до керівництва "витверджуванням напам'ять". Про це наголошувалося у Проекті духовної комісії 1722 р. про заснування "нижніх" шкіл у містах: «...и задавать чтение истории универсальной... и, сколько возможно, выбирая главнейшие эпохи, вопросами и ответами вытверживать наизусть».²³¹

Під час правління Катерини II з появою нових навчальних закладів (університетів, гімназій, приватних

²²⁸ Хронологія (від гр. χρόνος – час; λόγος – вчення) – як наукова дисципліна хронологія – відносно самостійна («допоміжна») історична дисципліна, що встановлює точні дати історичних подій і джерел.

²²⁹ Геральдика (лат. *heraldus* – оповісник) – наука, що вивчає герби, емблеми, які належать особам, родам чи спільнотам.

²³⁰ Ерик П.Д. Преподавание истории в русской школе в XVIII веке. // Преподавание истории в школе. – №4, 1960. – С.67.

²³¹ Рождественский В.С. Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII - XIX в. – СПб., 1910. – С.67.

пансіонів) історія в суспільній свідомості почала переходити з розряду державно-прикладних дисциплін в сферу знань, необхідних для освіченої людини і громадянина. У катеринський час була видана пам'ятка настанов з виховання дітей, де прямо вказувалася необхідність для молодика і панночки «знать всеобщую историю, а паче своего отечества, лучшие и приличные полу вашему российские сочинения, дабы при случае не оказать себя невеждою»²³².

Підручники, що використовувалися у навчанні базувалися на посібнику М.В.Ломоносова "Короткий російський літописець з родоводом", що був випущений у 1760 р. як посібник для академічної гімназії. Він включав конспективний огляд російської історії від Рюрика до Петра I-го і давав її періодизацію. У вигляді таблиці в підручнику наводилися відомості про російських князів і царів, аж до імператриці Катерини II-ї.

У середині 1770-х рр. на книжковий ринок починають поступати підручники А. Шлецера, І. Богдановича, Х. Безака, С. Кушелевой. Ці книги, невеликі за об'ємом, цілком можна порівняти з сучасними елементарними довідниками, але для систематичного шкільного курсу вони не годилися, бо не мали єдиної періодизації, допускали різнобій в хронології і оцінках подій.

У 1783 р. в Петербурзі засновується вчительська семінарія для підготовки викладачів народних училищ. Уперше в число предметів, що вивчаються, включається методика викладання історії як педагогічна наукова дисципліна, що досліджує процес навчання історії з метою використання його закономірностей для підвищення ефективності освіти, виховання і розвитку дітей.

Першим методичним посібником того часу стало "Керівництво учителям народних училищ" Ф.І.Янковича де Мірієво. У ньому були сформульовані основні педагогічні принципи навчання історії, вимоги і рекомендації вчителям у частині розвиваючого навчання, а також принципи педагогічної

²³² Карманная или памятная книжка для молодых девиц. – М., 1784. – С.4-5.

поведінки учителя : «Ученики должны ответствовать не «да» и не «нет», но полною речью»... «Лучше, если они ответствуют исправно своими словами, нежели теми словами, какие находятся в книге: ибо из этого видеть можно, что они дело понимают»; «При всех учениках, а особливо больших, стараться учителя должны более образованию и изощрению разума их, нежели о наполнении и упражнении памяти».

І далі: «Учитель должен все слова выговаривать громко, плавно и ясно, глаза обращать всюду и ходить около всех учеников, дабы видеть, все ли прилежно его слушают, и дело свое исправляют»²³³.

До початку XIX ст. оформилися суспільно-політичні погляди М.М.Карамзіна (1766-1826)²³⁴, в яких своє місце зайняла концепція історичного знання. Суть її полягає у визнанні повчального, морально-повчального призначення історії, освіти й виховання історією дворянських дітей, у необхідності пробудження у них духу патріотизму, дворянської гордості і честі, національного почуття.

Цьому присвячені його численні статті в видаваному їм "Віснику Європи", спеціальних роботах – "Дивак", "Про публічне викладання наук у Московському університеті" та ін.

У протилежність М.М.Карамзіну, концепція історичної освіти отримала інші орієнтири в історичних поглядах декабристів.

У відповідності зі своїми політичними переконаннями і намірами, вони шукали в історії приклади "свободи". "Преклоніння перед вічовим Новгородом стало майже загальним культом таємного суспільства", – писав Л.В.Черепнін²³⁵. Історична освіта вони поширювали на всі народи Росії без

²³³ Янкович Ф.И. Руководство учителям народных училищ. – С-Пб., 1783. – С.20-21.

²³⁴ Карамзін Миколай Михайлович (1766-1826) – російський історик, письменник, поет, почесний член Петербурзької Академії наук (1818). Написав велику історичну працю «История государства Российского» (томи 1-12, 1816-1829 рр.) – одна з перших узагальнюючих праць з історії Росії. Редактор «Московского журнала» (1791-1792) та «Вестника Европы» (1802-1803).

²³⁵ Черепнин Л.В. Образование Русского централизованного государства в XIV-XV вв. – М., 1960. – С. 34.

поділу їх за етнічних, релігійних і інших позицій. В освіті всього народу вони бачили заставу загального благоденства.

Крім теоретичних поглядів декабристів щодо історичної освіти, слід додати, що вони прагнули застосувати свої розробки на практиці. Так, у 1805 р. в підмосковному маєтку князя В.В.Ізмайлова була відкрита школа для селянських дітей, де сам князь намагався реалізувати ідеї Ж.-Ж. Руссо. Були відомі школи в садибах майбутніх декабристів – С.Г.Волконського, М.С.Луніна, І.Д.Якушкіна та ін., в яких одним з головних предметів була вітчизняна та всесвітня історія. У відкритому у 1811 р. спеціальному навчально-виховному закладі для дітей вищого дворянства – Царськосільському імператорському ліцеї – дисципліна «історія» теж входила до змісту навчання.

Однак, передовим ідеям царська влада протиставила охоронну концепцію, найбільш закінченому вигляді виражену в доповіді міністра народної освіти С.С.Уварова²³⁶, суть якої полягала у тому, що: «Народне виховання повинно здійснюватися в сполученому дусі Православ'я, Самодержавства і Народності... Без любові до віри предків, народ, як і приватні особи, повинні загинути... Самодержавство представляє головну умову політичного існування Росії в її теперішньому вигляді".²³⁷

Формула С.С. Уварова – "православ'я, самодержавство і народність" – полягла в основу народної освіти та виховання як охоронний принцип. Цей принцип, влаштовуючи реакційну частину російського суспільства, викликав неприйняття з боку прогресивної його частини.²³⁸

²³⁶ Уваров Сергій Семенович (1786-1855) – російський державний діяч, міністр народної освіти, почесний член (1811) та президент (1818–1855) Російської Академії Наук, граф (1846). Представник та ідеолог так званого російського «консервативно-аристократичного відродження».

²³⁷ О некоторых общих началах, могущих служить руководством при управлении Министерством народного просвещения. Доложено его Величеству 19 ноября 1833 г. // Река Времени. Книга истории и культуры. Кн.1. Государь. Государство. Государственная служба. – М., 1995. – С.70-72.

²³⁸ У 1834 р. «формула» С.С.Уварова була проголошена в циркулярі піклувальникам навчальних округів: «Журнал Министерства народного просвещения». – СПб., 1834. – Т.1.

Слідом за декабристами у 1840-1860-х рр. була сформульована концепція революційних демократів. Складові цієї ідеї були такі:

- виховне значення історії, що полягало у революційному вихованні молодого покоління;
- правда і об'єктивність в історії, співвідношення і взаємодія, ідеології та історії.

Вони були переконані, що дотримання цих концептуальних положень дозволить виховати нові покоління людей, здатних до справедливого устрою життя.

Концепції революційних демократів виявилися близькими історико-педагогічним поглядам передових педагогів – таких, як К.Д.Ушинський (1824-1871), істориків С.М.Соловйова (1820-1879).²³⁹

Серед українських діячів слід відзначити І.Базилевича (1742-1821)²⁴⁰, І.Орлая (1771-1829)²⁴¹, М.Лучкаю (1789 -1843)²⁴², О.Духновича (1803-1865)²⁴³, які зробили значний внесок у розвиток історичної освіти.

²³⁹ Соловйов Сергій Михайлович (1820-1879) – російський історик, професор. У 1871-1877 роках ректор Московського університету.

²⁴⁰ Іоанікій Базилевич (1742-1821) – ігумен монастиря, український церковний історик, один із перших істориків Закарпатської України.

²⁴¹ Орлай (де Кобро) Іван Семенович (1771-1829) – учений-медик, освітній діяч, педагог, письменник.

²⁴² Лучкай Михайло Михайлович (справжнє прізвище – Поп; 1789 -1843) – український закарпатський мовознавець, фольклорист та історик. Парох Ужгородського Свято-Преображенського храму.

²⁴³ Духнович Олександр Васильович (словац. *Alexander Duchnovič*) (1803-1865) – народився на Словаччині – український письменник, культурний діяч і педагог, писав язичієм.

І.Базилівич упродовж 38 років був протоігуменом православного Мукачівського Свято-Миколаївського

Базилівич Іоаннікій

монастиря. Впорядковуючи фонди монастирської бібліотеки й єпархіального архіву, зібрав багатий матеріал, що став джерельною основою написання кількох праць з історії Закарпаття. Найкращою серед них, і першою відомою на сьогодні книгою закарпатського автора є «Короткий нарис фундації Федора Коріятовича», написаний латинською мовою і виданий у двох книгах в Кошице, перша – 1799 і друга – 1804–1805. Праця Базилівича – визначна пам'ятка

української культури взагалі та історичної науки зокрема, вона поклала початок вивченню історії й духовного життя Закарпаття місцевими істориками-краєзнавцями.

Орлай Іван

І.Орлай був удостоєний звання професора нижчих класів у Надьварадській вищих наук гімназії, де і викладав давні мови, географію, історію та арифметику. Упродовж усього життя, працюючи на різних посадах у галузі медицини та освіти: доктор медицини, Дійсний статський радник, гоф-медик, академік Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії, директор Ніжинського Ліцею князя Безбородька, а потім Одеського Рішельєвського Ліцею, –

він був енергійним та високоморальним педагогом. Серед його наукових праць найвідомішими були: «Коротка історія про карпаторусів» (1804), «Про південно-західну Русію» (1826); «Мнение о преобразовании училищ в России», «О

необходимости обучаться преимущественно отечественному языку и нечто об обучении языкам иностранным» (1825).

Твором, який уславив ім'я Михайла Лучкая, стала написана латиною шеститомна «Історія карпатських русинів» (було видано тільки два томи). Для її написання ним були використані архівні матеріали Мукачівської греко-католицької єпархії, літописи та тогочасна і давня література.

У цій праці він довів автохтонний (місцевого походження) характер русинського населення Закарпаття, які заселили цей край задовго до приходу угорців. За мовою і культурою карпатські русини тотожні зі своїми братами-українцями за Карпатами. Перші чотири томи у перекладі українською мовою опубліковано у Пряшеві в «Науковому збірнику Музею української культури» у Свиднику (1983-1891 роки). Тривалий час робота зберігалася у бібліотеці Ужгородського національного університету. З 1999 р., видання «Історії...» здійснює ужгородське видавництво «Закарпаття».

Серед історичних праць О.Духновича найбільше значення має "Истинна Історія Карпато-росів" (1853). У Галичині вийшли такі основоположні праці Духновича, як «Народная педагогія в пользу училищ і учителей сельских», «Краткій землепис для угорських Русинов», «Состояніе Русинов в Угорщині»

Характерною особливістю освітньої політики держави у кінці XIX - початку XX ст. було ігнорування потреб суспільства в грамотних людях. Уряд не враховував той факт, що розвиток в Росії капіталізму створював особливе відношення суспільства до освіти; змінилися духовні цінності, які тепер бачилися в науковому розумінні світу і оволодінні практичними навичками.

У період з 1900 по 1914 рр. уряд намагався визначити політику шкільної історичної освіти, згідно якої реформування системи середньої освіти повинне було переслідувати двояку мету: по-перше, забезпечити рівень культури, якого було б достатньо для приватного життя, сім'ї і держави; по-друге, дати необхідний освітній рівень для вступу у вищий навчальний заклад.

Міністерство народної освіти бачило своє завдання в переході від феодального консерватизму до буржуазного лібералізму. Проте, позитивної програми переходу вироблено не було, а пропонувалося повернутися до старої педагогічної системи. Ці коливання супроводжувалися цілим рядом поступок, на які уряд вимушений був піти: були скасовані перевідні іспити, обов'язкова форма одягу, дозволена діяльність батьківських комітетів.

У історичній освіті це виразилося у збільшенні числа годин на вивчення предмета, приведенні змісту курсу російської історії до стану історичної науки.

Поворотним моментом в житті школи стали події 1905-1907 рр. Усі учасники освітнього процесу прийняли активну участь у політичних подіях з метою добитися демократичних перетворень для школи.

Більшість дослідників одностайні в думці, коли період 1907-1917 рр. визначають як час жорстокого режиму, здійснюваного урядом відносно усіх типів учбових закладів. Характер обраного курсу диктувався ходом ідеологічної і політичної боротьби, яка в цей час загострилася і прийняла широкий розмах. Молоде покоління втягувалося в цю боротьбу. Тому школа стала центром пильної уваги не лише уряду, але і, як відмічав В.М.Пуришкевич, революційних елементів, які "...усі свої зусилля направили на боротьбу народних мас на справу відповідного виховання ... за допомогою шкільного учителя і шкільної книги»²⁴⁴.

В якості першого кроку демократичних перетворень пропонувалося введення загальної початкової безкоштовної освіти (проект В.П.Вахтерова²⁴⁵), частково реалізований Першою Державною Думою в 1905 р. До цього ж питання поверталася Друга Дума 1907 р., яка запропонувала ряд законопроектів : проект 116 - "Пропозиція про реформу середньої школи"; проект 33 - "Про встановлення права

²⁴⁴ Пуришкевич В.М. Школьная подготовка второй русской революции. – СПб., 1913. – С.4.

²⁴⁵ Василь Порфириович Вахтеров (1853-1924) – відомий російський педагог, учений, методист початкової школи, діяч народної освіти.

поступати у вищі учбові заклади для осіб, що закінчили реальні училища, духовні семінарії, кадетські корпуси, комерційні училища і інші середні навчальні заклади.

У результаті цар звинуватив депутатів у лібералізмі, потуранні по відношенню до школи, і проекти залишилися нереалізованими. Державна політика оздоровлення школи розпочалася зі зміни міністрів освіти. Впродовж порівняно невеликого проміжку часу, з 1906 по 1914 рр., пост міністра по черзі займали Т.М.Кауфман (1906-1908), А.Н.Шварц (1908-1910), Л.А.Кассо (1910-1914).

На розвиток історичної думки і способів викладання історії зробив великий вплив Л.Н.Толстой (1828- 1910 рр.). Він був швидше прибічником філософії історії, оскільки "мету історії бачив в знанні руху людства". Його цікавив "закон, що виробляє загальний рух". Для історичних поглядів Л.Н.Толстого були характерні демократичні тенденції. Так, головну рушійну силу історії він бачив не в обраних особах, а в народі: " Історія не є історія монархів і письменників. І як би не змінювалися форми людського буття, завжди залишається один непорушний закон добра і зла»²⁴⁶

З'їзд діячів, що відбувся в 1914 р., по народній освіті повернувся до питання про історичну освіту в школі. З доповіддю виступав той, що здобув популярність своїми демократичними поглядами учитель А.В.Знаменський, який бачив головне завдання школи в тому, щоб виростити людину і громадянина. Він підкреслював, що в рішенні такої важливої задачі історія грає первинну роль, тому що саме вона вводить учнів у світ людського життя.

Після довгих обговорень проект історичної освіти представився таким чином:

- 1-й клас - елементарний курс російської і загальної історії;
- 2-й – 5-й класи - систематичний курс російської і загальної історії;

²⁴⁶ Толстой Л.Н. Полн.собр.соч.: В 90 Т. – Т.48. – М.,1952. – С87.

- у трьох старших класах передбачався повторювальний курс.

Подібна структура історичної освіти практично виключила можливість наукового підходу до вивчення історії, оскільки учбові курси були переобтяжені великою кількістю фактичного матеріалу, який повинен був просто механічно запам'ятовуватися.

Таким чином, курс російської історії складався з трьох частин: елементарний, систематичний, повторювальний з доповненнями.

На початку ХХ ст. шкільна історична освіта входить в етап практичної реалізації, внаслідок чого почався вихід перших російських підручників з історії і перших методичних розробок викладу матеріалу.

На початку ХХ ст. у Російській імперії під впливом революційно-демократичного руху відбувається переоцінка духовних цінностей. Громадськістю усвідомлюється необхідність наукового розуміння світу. Так, погляди дослідників, учених, учителів, правлячих класів звертаються до предмета історії.

Фактично перед новою епохою, що відкривалася подіями Жовтня 1917 р., стояло складне завдання теоретичного осмислення і практичного здійснення освоєння історичного знання і його шкільного вивчення.

На межі ХІХ – ХХ ст. К.Н.Вентцелем (1857-1947)²⁴⁷ і С.Т.Шацьким (1878-1934)²⁴⁸ була розроблена і сформульована концепція вільного виховання дитини, яка мала фундаментальне значення в історичній освіті.

Радянська система історичних поглядів в основі своїй спиралася на ці передові ідеї. Проте, вона внесла свої корективи в концептуальний аспект історичної освіти. Він був підпорядкований головній ідеї побудови соціалізму і комунізму,

²⁴⁷ Вентцель Костянтин Миколайович (ім'я по метричній книзі Константин Ромео Александр) (1857-1947) – російський педагог, один із засновників теорії вільного виховання.

²⁴⁸ Шацький Станіслав Теофілович (1878 -1934) – російський і радянський педагог, засновник першої дослідної станції з народної освіти.

виховання та освіти абсолютно нового покоління людей – будівельників нового суспільства. У стратегічному курсі Радянської держави, визначеному після Жовтня 1917 р. і розробленому РСДРП(б)²⁴⁹-РКП(б)²⁵⁰, школа розглядалася як важливий засіб пропаганди і поширення комуністичної ідеології. Для успішного здійснення цього курсу Раднарком²⁵¹ видав комплекс законодавчих актів і керівних документів, у яких були позначені нові цілі, завдання і програма шкільної освіти ("Звернення народного комісара по освіті" – 1917 р.; "Основні принципи Єдиної трудової школи" – 1918 р.)

Радянська шкільна система історичної освіти, пройшовши ряд етапів у своєму розвитку, створила концептуальну модель, що повністю відповідала ідеології комунізму.

5.2. Історія становлення викладання суспільних наук у вищій школі та підготовки науково-педагогічних кадрів

Вважається, що першим вищим навчальним закладом у Європі був Константинопольський університет, заснований у 425, статус університету набув у 848 році. Найстарішим у світі вважається також університет Аль-Карауїн (Марокко), заснований у 859 році. У тому ж IX столітті з'явився Університет Салерно (Італія), що проіснував до 1861 року, а також літературні школи у Велико-Преславі і Охриді, засновані болгарським царем Борисом I-м²⁵².

У XI–XIII столітті були засновані Болонський університет (Італія, 1088 р.), університет Оксфорд (Великобританія, 1096), Тулуза (Франція, 1229 р.). У цих навчальних закладах вивчали богослов'я, право та медицину.

²⁴⁹ РСДРП(б) – Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків).

²⁵⁰ РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків).

²⁵¹ Раднарком – Рада народних комісарів – Законодавчий орган на зразок сучасної Верховної ради.

²⁵² Борис I-й (у хрещенні – Михайло) (перша половина IX ст. – 907) – хан Болгарії з 852 по 889 рік, після хрещення у 864 році офіційний титул – цар. Син хана Пресіана.

Середньовічні університети розвивалися під прямим впливом Церкви, яка шукала нові філософські джерела для розуміння Божого слова.

У період Відродження більшої уваги надається гуманітарним наукам, із Просвітництвом прийшло зацікавлення природничими та практичними науками.

У XIX–XX ст. захоплення можливостями розуму та техніки відділяють релігійну складову освіти, секуляризують²⁵³ університети, що з часом призвело до цілковитого розділення науки і релігії в освіті.

Першим університетом на землях України вважають Слов'яно-греко-латинську академію в місті Острог (нині Рівненська область). Назва академія – розповсюджена назва учбового закладу, що прирівнювався до університету. Латиною всі університети називались академіями (або колегіями), бо латина була мовою науки і освіти тих часів, а також міжнародною мовою спілкування у Західній Європі.

Другим вищим навчальним закладом вважається Києво-Могилянська академія, створена у 1632 р. на Подолі внаслідок злиття Київської Братської та Лаврської шкіл. Академія зібрала найбільшу кількість освічених, найкращих на той час діячів науки та культури: це Петро Могила²⁵⁴ (опікун академії), Інокентій Гізель, Іоаникій Галятовський, Єпіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Лазар Баранович та інші.

²⁵³ Секуляризація (історія) – в історичній науці вилучення чого-небудь з церковного, духовного ведення і передача світському, цивільному веденню.

²⁵⁴ Петро Могила (рум. *Petru Movilă*; 1596-1647) – молдавський боярин, політичний, церковний і освітній діяч Речі Посполитої, архімандрит Києво-Печерського монастиря з 1627 року, Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі з 1633 року, екзарх Константинопольського патріарха. Канонізований Церквою 1996 року.

Третім став Львівський університет, який був заснований у 1660 р.

У 1724 році був створений Академічний університет у Санкт-Петербурзі, а у 1755 р. – Московський університет.

В університетах, як правило, були 4 факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний.

Зразком, на який орієнтувалися усі вищі навчальні заклади при викладанні суспільних наук був Московський університет, який на початку мав три відділення, або факультети: юридичний, медичний і філософський.

На філософському факультеті викладалися логіка, метафізика і мораль; красномовство (риторика), загальна історія та історія Росії.

Суспільні знання викладалися у межах декількох дисциплін: загальної історії та історії Росії, філософії, логіки, моралі. У курсах красномовства і риторики також приділялася деяка увага питанням суспільних наук. Традицію у цьому відношенні заклав М.В.Ломоносов у своїй книзі «Риторика», виданій у 1748 р. Особлива увага у цій книзі приділена вченню Бенедикта Спінози.

У епоху палацових переворотів відношення до історичних знань змінилося. В цілому, на відміну від «петрівських» поглядів на історичні знання, виникло інше відношення до історії. У ньому правителі не бачили того "досвіду минулого, який би можна було витягнути з нього", і хоча до середини століття історію викладали і в духовних навчальних закладах, комерційних, художніх училищах, все ж серед навчальних дисциплін вона займала другорядне місце, а в гімназіях була доповненням до філологічного курсу. Справа була у відсутності державного підходу до організації системи викладання, відсутності педагогів і підручників, а також у потужній суспільній свідомості, що віддавала перевагу "дворянським" наукам, а історію вважала як зайву розкіш.

У десятках дворянських наказів депутатам Укладеної Комісії 1767 р. історія не згадується серед "потрібних наук". У другій половині XVIII ст. в "Листі про порядок навчання наук"

вказувалося, що історія належала до числа тих предметів, які служили для прохолодження і приємного відпочинку після серйозних занять мовами, математикою, філософією. Так, у Смольному інституті повідомлялися лише початкові відомості з історії «настолько, чтобы девица не скучала, слыша о них разговоры»²⁵⁵.

У середині XIX ст., у зв'язку з поступовим прилаштуванням історії в коло гуманітарних наук, постало питання про спеціалізацію історичної освіти, поштовхом, до якого, стало неприязне відношення до суспільних наук, зокрема до філософії, як розсадника вільнодумності, що поширилося наприкінці 40-х років XIX ст.²⁵⁶. Студенти історико-філологічних факультетів здобували загальну комплексну гуманітарну освіту, вивчаючи історичні, філологічні і ряд супутніх дисциплін. За чотири роки навчання студент слухав курси грецької і римської словесностей, російської словесності та історії російської літератури, історії і літератури слов'янського мовлення, історії загальної літератури, загальної і російської історії, політичній економії і статистики.

Спеціалізація на історико-філологічному факультеті мала місце у разі, якщо випускник університету обирав для себе наукову кар'єру. Згідно з Положенням про вчені ступені 1844 р. студенти словесного відділення філософського факультету, завершуючи освіту, могли придбавати учені ступені магістра по розрядах російської і загальної історії, російської, слов'янської, грецької і римської словесності, політичної економії і статистики²⁵⁷. Причому магістерський екзамen з будь-якого з розрядів охоплював увесь спектр факультетських наук.

²⁵⁵ Ерик П.Д. Преподавание истории в русской школе в XVIII веке. // Преподавание истории в школе. – №4, 1960. – С.68.

²⁵⁶ Чесноков В.И. Пути формирования и характерные черты системы университетского исторического образования в дореволюционной России. // Российские университеты в XVIII -XX веках: Сб. ст. / Под ред. В.И. Чеснокова. Вып. 2. – Воронеж, 1992. – С.6.

²⁵⁷ Положение об ученых степенях. // Журнал Министерства народного просвещения. 1844. № 3. – С.484.

У середині XIX століття відзначається падіння престижу гуманітарної освіти як у країнах Західної Європи, так і в Росії. У Франції численність студентів словесних факультетів у 1860-70-х роках коливалася від 16 до 88 осіб у кожному²⁵⁸. У Росії за період 1835-1856 років число вступників до університетів скоротилося удвічі. При цьому особливо постраждали історико-філологічні факультети. Загальна кількість їхніх випускників за період 1853-1862 р. склала: в Петербурзькому університеті – 116 чоловік, Московському – 114, Казанському – 25, Харківському – 44, Київському – 112, Дерптському – 82²⁵⁹.

Така ситуація викликала стурбованість російських університетів. У 1856 р. почалися спільні пошуки і експерименти міністерства освіти і представників університетів у справі спеціалізації історико-філологічної освіти.

Ініціаторами постановки питання про необхідність спеціалізації на історико-філологічних факультетах виступили Харківський університет і університет св. Володимира в Києві. Початковим пунктом послужила думка про перевантаження студентів обов'язковими для вивчення загальнонауковими предметами, і, пов'язана з цим, "поверхневість їх знань"²⁶⁰.

На підставі цих міркувань в 1856 р. Київський університет представив у Міністерство народної освіти свій проект розділення історико-філологічного факультету на два відділення – філологічний і історичний. Відособлення підготовки істориків передбачалося здійснити шляхом диференціації факультетських предметів по їх належності до історії і філології, а також виключенням з числа університетського курсу деяких дисциплін. Предмети історичного відділення при цьому підрозділялися на головні і другорядні, відвідування останніх було не обов'язковим і до них пред'являлися менш суворі екзаменаційні вимоги. До перших

²⁵⁸ Журнал министерства народного просвещения. 1879. № 2. – С.175.

²⁵⁹ Журнал министерства народного просвещения. 1863. № 4. – С.215.

²⁶⁰ Чесноков В.И. Движение за «разделение историко-филологического факультета» и начало специализации университетского исторического образования в 50-х – 70-х гг. XIX ст. // Российские университеты в XIX – начале XX в.: Сб. ст. / Под ред. В.И. Чеснокова. – Воронеж, 1993. – С.72.

були віднесені загальна і російська історія, політична економія, статистика, історія загальної і російської літератури, педагогіка. Другорядні предмети склали логіка, слов'янська старовина, нові європейські мови.

У Московському Університеті був запропонований власний проект, що передбачав розділення факультету на три спеціальні відділення: давньокласичної філології та історії, слов'яно-руської філології та історії, історико-політичних наук. Викладання на цих відділеннях підрозділялося на два курси – загальний і спеціальний. До загального курсу було віднесено богослов'я, церковну історію, психологію і логіку, загальну історію, російську історію, грецьку і латинську мови. Спеціальний курс передбачався після другого року навчання (з третього курсу) і включав великий перелік предметів: слов'янський діалект (говір), «народоописання» (народознавство), нові мови, педагогіку, словесність та ін.²⁶¹

За ствердженням російського дослідника Чеснокова В.І. більш детально до питання про спеціалізацію історико-філологічної освіти віднісся Харківський університет. Тут був розроблений зразковий навчальний план історичного відділення, виходячи з того, що на думку ректора Харківського університету А.П.Рославського-Петрівського "...спеціалізація повинна не перевантажувати студента, а надавати йому більше часу для самостійних занять". Основу його складали "історична пропедевтика" і "допоміжні науки загальної історії" (по дві години на тиждень), стародавня, середня і нова історія (по 4 години), російська історія (8 годин), історія мистецтв (3 години), церковна історія (4 години)²⁶².

У цілому, до питання про розділення історико-філологічних факультетів позначилися два підходи. Перший підхід, найбільш радикальний, на якому наполягали професори Харківського і Київського університетів, передбачав виділення самостійного історичного відділення на самому початку

²⁶¹ Там само. – С.73-74.

²⁶² Там само. – С.75.

університетського курсу із залученням необхідних істориків наук.

Друга позиція, характерна для професури Московського і Казанського університетів, обстоювала спеціалізацію, починаючи з 3-4 курсу. Загальним для них було положення про необхідність загального історико-філологічного етапу навчання перед наданням безпосередньо спеціалізації.

Новий університетський статут 1863 р. орієнтував університети на продовження роботи у галузі спеціалізації підготовки студентів. Так, п.21 статуту надавав факультету право «...составлять предположения о разделении факультета на разряды...», об'єднувати кафедри, визначати які предмети навчального плану слід вважати головними, що представлялося через попечителів учбових округів на затвердження міністра²⁶³.

У 70-х рр. XIX ст. в університетах велася робота по уточненню складу предметів відділень історико-філологічного факультету. Насамперед, було визнано необхідним розділити усі факультетські предмети на загальні для усіх розрядів, спеціальні для кожного розряду і додаткові. У питанні про склад спеціальних профільюючих дисциплін намітилися три основні тенденції. Так, Харківський університет пропонував студентам вивчати всі дисципліни факультетського курсу, розділяючи їх на основні і другорядні по відношенню до обраної спеціалізації по трьох відділеннях: класичному, слов'яно-руському та історичному. Київський варіант допускав виключення деяких предметів факультетського курсу, що стоять за межами спеціальної підготовки для студентів, що обрали спеціалізацію у галузі історії. Професура Петербурзького університету виступала за спеціалізацію виключно по розрядах магістерських іспитів за профілем кафедр.

У Харківському університеті розділення факультету остаточно було дозволене Міністерством освіти в червні 1871 р. Відділення історичних наук передбачало підготовку студентів на основі усіх факультетських наук з діленням на головні і

²⁶³ Общій устав императорских Российских университетов. П. 21. – СПб, 1863. – С.11-17

допоміжні. До загальних предметів були віднесені: богослов'я (для першого курсу), логіка, мови: грецька – для студентів перших трьох курсів, латинська – для перших двох курсів; студентам історичної спеціалізації була надана можливість разом з юристами слухати курс політичної економії.

Таким чином, головними предметами історичного відділення були: 1) загальна історія (стародавня, середня і нова); 2) російська історія; 3) історія слов'янських народів; 4) церковна історія; 5) історія філософії. До додаткових предметів були віднесені історія російської літератури і історія загальної літератури. Спеціалізація на історико-філологічному факультеті починалася з третього курсу, так що слухання головних предметів доводилося в основному на перших двох курсах ²⁶⁴.

За даними уряду на 1880 р. історичні відділення існували у Московському, Харківському, Новоросійському, Київському, Петербурзькому і Варшавському університетах. А у 1881 р. вона була офіційно констатована в усіх російських університетах. Схема навчального процесу на факультетах виглядала таким чином: перших два роки вивчення загальних дисциплін, наступні два роки – спеціальних дисциплін ²⁶⁵.

Спеціалізація, що почалася, на історико-філологічних факультетах відкривала можливості для широкого впровадження в навчальний процес практичних і самостійних занять. Професори історико-філологічних факультетів університетів йшли до цієї проблеми академічним шляхом, запозичивши у германських університетах досвід організації в навчальному процесі практичних занять (вправ) із предметів історичного і філологічного циклів. В університетському лексиконі вони іменувалися, як і в Німеччині **семінаріями**.

Семінарії на історико-філологічних факультетах спочатку були введені з загальної історії. Вважається, що родоначальником цього нововведення став професор

²⁶⁴ Историко-филологический факультет Харьковского университета за сто лет его существования (1805 - 1905). / Под ред. М.Г. Халанского, Д.И. Багалія. – Харьков, 1908. – С.111.

²⁶⁵ Обзор деятельности Министерства народного просвещения в 1879-1881 гг. – СПб, 1881. – С.213.

Московського університету В.І.Гер'є²⁶⁶, а першими продовжувачами – В.В.Бауер (Петербурзький університет) і М.М.Петров (Харківський університет). Але перша пропаганда зарубіжного досвіду організації самостійних занять студентів із загальної історії належала Київському університету.

Значний внесок у розвиток семінарської форми проведення занять вніс відомий філософ і психолог М.Я.Грот²⁶⁷.

Особливість занять Грота полягала в тому, що предметом своїх занять він обирав такі питання, якими цікавився сам. Для Грота аудиторія представляла свого роду лабораторію, де він розкривав свої ідеї перед слухачами. Він проводив семінарії трьох типів.

На семінарії першого типу він пропонував слухачам критикувати прочитану ним лекцію, охоче вислуховуючи зауваження своїх молодих слухачів.

Інший тип семінарія такий, на якому слухачам пропонувалося підготувати реферати за темами, які вивчалися.

Третій тип семінарія – студенти представляли тези, які зачитувалися і обговорювалися в аудиторії.

У 1861 р. у київських "Університетських вістях" був надрукований проект організації практичних занять, складений виконуючим обов'язки екстраординарного професора²⁶⁸ магістром В.Я.Шульгиным за зразками історичного семінарія Л.Ранке (Берлін), його учня Г.Зибеля (Мюнхен) і Вищої нормальної школи (Франція). Принципова структура такого заняття представлялася авторів як синтетична: у першій

²⁶⁶ Володимир Іванович Гер'є (1837-1919) – російський історик, громадський діяч, член-кореспондент Петербургської АН (1902), професор загальної історії Московського університету (1868-1904).

²⁶⁷ Миколай Якович Грот (1852-1899) – російський філософ і психолог. Викладав психологію, логіку і історію філософії у Ніжинському історико-філологічному інституті. У 1883-1886 рр. завідував кафедрою філософії Новоросійського університету, працював на кафедрі філософії Московського університету. З 1888 був головою Психологічного товариства, у 1889 р. заснував журнал «Питання філософії та психології».

²⁶⁸ Екстраординарний професор – у дореволюційній вищій школі – професор, не маючий докторського наукового ступеня.

частині професор сам викладає методи того або іншого "розділу всесвітньої історії" і його історіографію, друга частина передбачала підготовку студентами доповідей з тематики періоду, що вивчався, їх обговорення. Згодом семінарії стали впроваджуватися і з курсу російської історії²⁶⁹.

Міністерство народної освіти, вбачаючи у практичних заняттях вірний спосіб первинного залучення студентів до науки, визначило їх як обов'язкову умову підготовки фахівців-гуманітаріїв. З метою ознайомлення російських викладачів з практикою проведення семінарських занять було організоване вивчення досвіду зарубіжних університетів і його обговорення в університетських колах. У 1870-ті роки розділ "Практичні справи" був введений у схему щорічних звітів університетів, що надавалися у Міністерство народної освіти.

У 1869 р. в "Журналі Міністерства народної освіти" з'явилася стаття професора Берлінського університету Й.Г.Дройзена "Про науково-практичні заняття студентів в германських університетах, переважно по предмету історії", написана за замовленням Д.А.Толстого і розміщена з приміткою: "думки автора, не нові для наших університетських професорів".

Влітку 1870 р. у відрядження до університетів Німеччини для вивчення питання про історичні семінарії був відряджений професор російської історії А.Г. Брикнер. У тому ж році він опублікував матеріали своїх спостережень, відмітивши особливий інтерес німецьких істориків до середньовічної історії Німеччини. У 1871 р. зі своїм досвідом проведення практичних занять по загальній історії виступив професор Казанського університету Н.О.Осокін, який популяризував диспути студентів по заданим викладачем темах.

Таким чином, з 60-х рр. XIX ст. підготовка істориків у межах історико-філологічних факультетів здійснювалася на

²⁶⁹ Чесноков В.И. Пути формирования и характерные черты системы университетского исторического образования в дореволюционной России. // Российские университеты в XVIII-XX в.: Сб. ст. / Под ред. В.И.Чеснокова. Вып. 2. – Воронеж, 1992. – С.15.

історичних відділеннях, а з кінця 1870-х до початку XX ст. поступово затверджується система спеціалізації історичної освіти.

Університети, що відкривалися, відразу включалися процес поліпшення форм організації та методів викладання суспільно-історичних дисциплін, що врешті стало початком наукового підходу до методики викладання суспільних наук.

Розвиток університетів у XIX ст. був зв'язаний з пошуками теоретичних і організаційних основ підготовки викладачів для власних потреб. Упродовж усього століття університетами і урядом вирішувалася проблема забезпечення російських університетів необхідними для заміщення університетських кафедр і організації учбового процесу професорськими кадрами. Саме поняття "кафедра"²⁷⁰, широко використовуване в університетському і міністерському лексиконі в дореволюційній Росії, фактично ототожнювалося з колективом професорів по тому або іншому фундаментальному предмету факультетської підготовки ²⁷¹. Хоча далеко не завжди спостерігалася відповідність між кількістю професорів, що були необхідні і тих, що були в наявності.

У першій чверті XIX ст. університетами і урядом почалася робота за визначенням стабільної системи вчених ступенів і порядку їх присудження. Підсумком цієї діяльності було визначення для більшості університетських наук трьох учених ступенів: кандидата, магістра і доктора. Перша, кандидатська, ступінь була в той же час і випускною для найбільш здібних і прагнучих до заняття науковою діяльністю

²⁷⁰ Кафедра (від ст.-гр. *καθέδρα* «сидище; сидіння») – місце, з якого ритори і оратори проголошували свої промови. У сучасному розумінні – базовий структурний підрозділ вищого навчального закладу (його філій, інститутів, факультетів), що проводить навчально-виховну і методичну діяльність з однієї або кількох споріднених спеціальностей, спеціалізацій чи навчальних дисциплін і здійснює наукову, науково-дослідну та науково-технічну діяльність за певним напрямом.

²⁷¹ Чесноков В.И. Пути формирования и характерные черты системы университетского исторического образования в дореволюционной России. // Российские университеты в XVIII-XX в.: Сб. ст. / Под ред. В.И.Чеснокова. Вып. 2. – Воронеж, 1992. – С.10.

студентів. У цьому плані вона здійснювала спадкоємність між університетською і після університетською науковою підготовкою молодих людей.

Перша згадка про впровадження вчених ступенів доктора, магістра і кандидата в Росії є в "Найвищому указі про облаштування училищ" від 24 листопада 1803 р., проте порядок їх здобуття не регламентувався. Детальніший опис міститься в статуті Дерптського університету від 12 вересня 1803 р., в якому встановлювалися усні і письмові випробування для отримання будь-якого ступеня. Після іспитів передбачався публічний захист дисертації на засіданні факультету²⁷².

Статут Московського університету 1804 р. і тотожні йому статuti Харківського і Казанського університетів, проголосили одним з привілеїв університетів право присвоєння ними вчених ступенів. Цьому питанню присвячувалася глава IX (п. 96 - 107) "Про випробування і впровадження в університетські гідності"²⁷³.

У 1816 р., у зв'язку з тим, що в Дерптському університеті виникла "справа" про неправильне присудження декільком особам ступінь доктора, Олександр І розпорядився "определить точнейшим образом правила производства в ученые степени и приостановить само возведение в них до издания особенного по этому предмету "Положения". Необхідна робота була виконана в 1818 році, і 20 січня 1819 р. було затверджено перше «Положение о производстве в ученые степени». Цей документ був прийнятий за проектом комісії, що очолювалася опікуном Петербурзького учбового округу С.С.Уваровим. "Положення" передбачало наявність наступних вчених ступенів : студент, який закінчив по певному факультету і отримав атестат міг претендувати на ступінь кандидата, магістра, зобов'язаний мати повне уявлення про науку, що викладається, і міг повідомити відомості по ній. Доктор повинен мати глибокі знання в науці.

²⁷² Кричевский Г.Г. Ученые степени в университетах дореволюционной России. // История СССР. 1985, № 2. – С.141-143.

²⁷³ Устав императорских Российских университетов 1804 г. Глава IX, П.96-107.
// <http://museum.guru.ru/>

У наступному «Положении о производстве в ученые степени» 1837 р. Здійснюється ділення єдиних магістерських і докторських ступенів з філософських наук на п'ять напрямків (розрядів). У тому числі був визначений напрямок історичних наук²⁷⁴.

У 1844 р. спеціальним комітетом з академіків і професорів керівництвом міністра освіти П.О.Ширинського-Шихматова²⁷⁵ було вироблене нове «Положение о производстве в ученые степени». Його укладачі виходили з того, що "...здобування вчених ступенів при діючому порядку було занадто ускладнено."²⁷⁶

Нове "Положення" полегшувало процедуру здобуття вчених ступенів. Загальний історичний розряд розділявся на два самостійних: загальної та російської історії.

Таким чином, упродовж першої половини XIX ст. у галузі присудження вчених ступенів незмінним залишався принцип іспитів для отримання будь-якого вченого ступеня. Проте, спостерігалася тенденція до спрощення процедури здобуття вчених ступенів. Намітилася диференціація окремих галузей знання. Встановлена в Росії система вчених ступенів і звань відповідала тій, яка була прийнята в інших європейських країнах, відрізняючись суворішим і послідовним порядком їх присудження і більш високими вимогами до претендентів.

Політика ізоляції Росії від Європи, що проводиться урядом Миколи Першого, зумовила скорочення можливостей університетів у справі відтворення професорсько-викладацького складу і наукових кадрів. У 1838 р. припинив своє існування Професорський інститут в Дерпті. У 1848 р. послідувала заборона на закордонні відрядження з науковою метою кращих

²⁷⁴ Таблицы испытания на ученые степени по «Положению об испытаниях на ученые степени 1837 г.». // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т.2. Отд. I. Приложения. – СПб., 1864. – С.46-47.

²⁷⁵ Платон Олександрович Ширинський-Шихматов (1790-1853) – князь, міністр народної освіти, академік Імператорської академії наук (1841), письменник.

²⁷⁶ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 2. Отд. II. Приложения. – СПб., 1864. – С.350.

випускників університетів, що обмежувало можливості їх наукового росту. У особливо складному становищі опинилися молоді учені, що обрали своєю спеціальністю загальну історію. Вони були відрізані і від джерел, і від теоретичних побудов західноєвропейської науки.

Останній канал зв'язку російських університетів із західноєвропейською історичною наукою був припинений у 1849 р., коли послідував указ про заборону отримання іноземної літератури університетами і приватними особами. Характер діяльності і функції професорів-гуманітаріїв в університетах розглядався урядом не лише як навчально-науковий, але і як ідейно-виховний, хоча це і не афішувалося в урядових постановках.

У 1852 р. університети були підведені під негласне правило: не запрошувати на кафедри іноземних учених. При цьому уряд виходив з того, що учбової роботи на потрібній ідейно-світоглядній основі можна вимагати тільки від викладача російського походження.

Обмежувальні заходи відносно російських університетів – як скасування викладання філософії, стандартизація лекційних читань – підривали престиж історико-філологічної освіти, що привело до скороченню числа студентів на факультетах, а також охочих займатися наукою.

Кінець 50-х – початок 60-х років XIX ст. стали складним періодом з точки зору забезпечення кафедр історико-філологічних факультетів в університетах Російської імперії необхідними для викладання силами. Положення ускладнювалося тим, що провідні професори-історики не мали учнів і не готували наукової зміни.

Старіння і відхід професорів 40-50-х роках XIX ст., відсутність системи в підготовці наукової зміни, небажання молодих людей займатися наукою, труднощі в отриманні вчених ступенів привели фактично до безвиходу в підготовці кадрів істориків. Крім того, самі професорські колегії дбайливо охороняли свій високий статус і без особливого бажання приймали до своїх лав молодих професорів. Багато претендентів так і залишалися доцентами, платня яких не перевищувала

гонорару учителя гімназії. У результаті приплив молодих викладачів стримувався, університетські ж кафедри не були повністю укомплектовані докторами і професорами. Стали з'являтися кафедри, вакантні впродовж декількох років²⁷⁷.

Нестача професорів змушувала університети, з відома міністра народної освіти, призначати магістрів на посади екстраординарних професорів. Це було порушенням діючого правила, яке встановлювало, що ніхто не може обіймати професорську посаду без ступеня доктора.

Заходи уряду Олександра II-го 1856-1861 років, що відновлювали закордонні відрядження, відміняли цензуру на ввезення іноземних книг в не привели до швидкого поліпшення ситуації.

У зв'язку з необхідністю збільшення числа викладацького корпусу, почалася довготривала робота по подальшому спрощенню процедури здобуття вчених ступенів. Головним об'єктом наступу стали випробування на ступінь доктора наук. Обговорювалася можливість подальшого збільшення кількості розрядів магістра для історичних наук: у проектах Вченого комітету Міністерства освіти і Петербурзького університету, зокрема, значився додатковий розряд магістра археології.

Впродовж 1862 р. Міністерство народної освіти формувало урядову програму загального поліпшення учбово-наукової діяльності університетів. Проблема підготовки університетських професорів зайняла в ній центральне місце. Серед основних заходів по усуненню дефіциту професорів в університетах Міністерством просвіти пропонувалося збільшення підготовки приват-доцентів, спрощення процедури на здобуття вчених ступенів магістра і доктора, збільшення викладацького окладу.

²⁷⁷ Чесноков В.И. Из истории замещения вакантных кафедр на историко-филологическом факультете Киевского университета в 60-е XIX в. Из истории замещения вакантных кафедр на историко-филологическом факультете Киевского университета. // Развитие исторического образования в СССР. – М., 1986. – С. 117.

Основи цієї програми закладалися в проект статуту російських університетів. Організатором і ініціатором цієї роботи став міністр народної освіти О.В.Головнин²⁷⁸. У підготовці вітчизняних учених, особливо у галузі гуманітарного знання, Міністерство освіти при О.В.Головнині орієнтувалося на пріоритети західноєвропейської науки, переважно германської. У зв'язку з цим у 1862 р. міністр виступив з пропозицією про відродження Професорського інституту в Дерпті, як центру підготовки професорів із російських учених, шляхом запрошення до нього учених з германських університетів. Проте ця ідея не отримала належного розвитку.

Статут 1863 р. вніс зміни у структуру викладацьких посад: з'являється поняття штатного і позаштатного викладача. До першої категорії належали ординарні і екстраординарні професори, доценти (до 1863 р. ад'юнкти) і лектори, що переважно викладали нові іноземні мови; до другої – приват-доценти, що призначалися на кожен навчальний рік з дозволу опікунів учбових округів. Вони отримували зарплатню зі спеціальних коштів університетів.

Отже, під впливом ліберально-буржуазних перетворень уряду Олександра II в Росії зросла потреба в кваліфікованих кадрах. Однією з перших після відміни кріпосного права була проведена університетська реформа. Статут 1863 р., що діяв більше 20 років, сприяв розвитку вітчизняної системи вищої освіти. Статут 1863 р. завершив формування в дореволюційних університетах організаційних основ викладання історії і історичної освіти в цілому. Він визначив якісні зміни у цій галузі: збільшувався об'єм викладання і передбачався подальший ріст спеціалізації історичної освіти. Розширення складу кафедр історико-філологічного факультету, що удосконалювали історичну підготовку студентів, розглядалося урядом і професорами як умова розвитку науки в університеті.

Статут 1863 р. орієнтував університети на продовження роботи в галузі спеціалізації історико-філологічної освіти.

²⁷⁸ Головнин Олександр Васильович (1821-1886) – російський державний діяч, Міністр народної освіти 1861-1870 рр.

Результатом стало створення в університетах трьох відділень спеціалізації на історико-філологічних факультетах: історії, класичної філології і слов'яно-руської філології. Ця система остаточно затвердилася у 70-х роках XIX ст. Створення спеціального історичного відділення у складі історико-філологічних факультетів було покликане надати велику професійну спрямованість у підготовці істориків.

Розвиток спеціалізації сприяв активному впровадженню в навчальний процес семінарської форми проведення занять. Крім того, отримує розповсюдження читання спеціальних курсів, як по окремих періодах російської і загальної історії, так і з інших історичних дисциплін.

Практичному здійсненню проекту розділення історико-філологічного факультету сприяло збільшення викладацького складу. У результаті реформування розширилися можливості підготовки науково-педагогічних кадрів для власних потреб. Зберігши способи забезпечення університетських кафедр викладачами, встановлені в 1835 р., укладачі статуту 1863 р. приділили основну увагу формуванню та підготовці кандидатів для роботи на кафедрах, що забезпечували викладання суспільних та історичних наук.

Спираючись на драбину вчених ступенів і правила їх здобуття, Міністерство освіти і університети виробили унікальну систему підготовки професорських кадрів. За статутом 1863 р. впровадилась система підготовки професорських стипендіатів, суть якої полягала в залишенні при університетах кращих випускників для "підготовки до професорського звання". При цьому підготовка професорів історії здійснювалася за двома напрямками: російська історія та загальна історія.

Зміни торкнулися і порядку атестації наукових кадрів. Відповідно до нового «Положением об испытаниях на звание действительного студента и ученые степени» 1864 р. вчені ступені (розряди) історичного профілю відповідали розподілу наук по університетських кафедрах. Тоді як в зарубіжній практиці вчені ступені іменувалися по факультету. До існуючих

ступенів наук з історії була додана ступінь (розряд) теорії та історії мистецтв.

Будучи яскравою ланкою в ланцюзі буржуазно-ліберальних перетворень часів Олександра II-го, Статут 1863 р. мав на меті привести у відповідність нові вимоги суспільства до суспільних і гуманітарних наук та налагодження суспільно-гуманітарної освіти.

На початку XX ст. російські університети стали приймати вихідців з непривілейованих верств населення – випускників реальних училищ. Вступ в університет вимагав від них отримання атестата зрілості шляхом складання екзаменів з програми класичної гімназії. Більшість випускників прагнули отримати гуманітарну освіту. 75 % вибирали юридичний факультет, останні йшли на історико-філологічний науки. Так, за даними за 1905-1913 рр. на історико-філологічних факультетах університетів навчалися від 0,4 до 1,5 % випускників реальних училищ²⁷⁹.

Історико-філологічні факультети університетів були самими малочисленими. Крім того, для переважної більшості молодих людей цей факультет був втіленням «ненависного» класицизму, оскільки додатково давав спеціальність викладача латині і старогрецької мови, які були ненависні багатьом студентам. Були випадки, коли, провчившись певний час на факультеті, студенти розчаровувалися і переходили на інші факультети. І тільки дуже глибокий інтерес до суспільних і історичних наук долав це упередження.

У другій половині XIX ст. на історико-філологічних факультетах університетів розширюється програма навчання, удосконалюється методика викладання історії розробляються нові підходи до розуміння завдань університетської освіти. Інтенсивно розвивається процес насичення історичної підготовки дисциплінами теоретичного характеру.

У програми історико-філологічних факультетів були включені спочатку як факультативні, а пізніше як обов'язкові

²⁷⁹ Иванов А.Е. Студенчество России: конец XIX – нач. XX вв. Социально-историческая судьба. – М., 1999. – С.53.

курси – методологія, соціологія і філософія історії, теоретичний курс історії, спеціальні курси з історії. У курсах методологічного плану розглядалися питання про предмет історичної науки, специфіку історичного пізнання, методи історичного дослідження, історіографічні традиції і ін.

Так у Петербурзькому університеті професор кафедри загальної історії М.І.Карєєв читав курс "Історична енциклопедія"; у Московському університеті І.І.Іванов читав "Філософію і методологію історії"; у Новоросійському університеті П.Н.Біцпллі "Історія історіографії"²⁸⁰.

Професор Новоросійського університету І.А.Линниченко, підводячи підсумок традиції, що практично склалася, в розумінні завдань викладання історії у вищій школі, писав: "Головне завдання вищого навчального закладу – дати студенту загальний науковий світогляд, привчити його до загального наукового мислення і повідомити йому основні риси прийомів наукових робіт у межах обраної спеціальності"²⁸¹.

У 1902 р. була заснована спеціальна Комісія з перетворення вищих навчальних закладів під головуванням керівника Міністерством народної освіти, доктора римської словесності Г.Е.Зенгера²⁸². У ході роботи Комісії проходило обговорення практичних проблем вищої освіти, таких як співвідношення методів, форм, змісту навчання, вироблялися проекти перевлаштування учбового процесу в університетах, у тому числі на історико-філологічних факультетах.

На початку ХХ століття самими викладачами робилися спроби реорганізації навчального процесу. На думку багатьох університетських професорів, введення предметної системи навчального процесу повинно було стати наступним кроком

²⁸⁰ Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной период с середины XIX в. до 1917 г. – М., 1983. – С.206.

²⁸¹ Попова Т.Н. Становление историографии как специальной исторической дисциплины. Некоторые аспекты проблемы. // Российские университеты в XIX – начале XX в.: Сб. ст. / Под ред. В.И. Чеснокова. – Воронеж, 1996. – С.42.

²⁸² Григорій Едуардович Зенгер (1853-1919) – російський філолог, член-кореспондент Санкт-Петербурзької академії наук, державний діяч, Міністр народної освіти (1902-1904).

після розділення факультету на відділення на шляху диференціації, спеціалізації і поглиблення наукової освіти²⁸³.

Університетська професура підійшла до впровадження подібної системи досить обачно, узявши на себе складання учбових планів, значною мірою однотипних в різних університетах. Для студентів були встановлені обов'язкові, незалежні від індивідуальних планів заліки, іспити, введені графіки занять.

У цілому, введення з 1906 р. предметної системи навчання, стало наступним кроком у напрямі диференціації, спеціалізації і поглиблення науковості освіти на історико-філологічному факультеті. Щось подібне існувало в германських університетах – для іспиту на ступінь доктора філософії. Окрім написання і публічного захисту дисертації, здобувач був зобов'язаний скласти екзамен з одного головного предмета і двом додатковим. Комбінації цих предметів у різних університетах встановлювалися по-різному.

Предметна система була покликана індивідуалізувати процес навчання. Мінялися форми і методи навчальної діяльності: лекції тільки орієнтували студентів на зміст дисципліни. Основна ж увага приділялася практичним заняттям студентів, що у свою чергу вимагало збільшення педагогічного складу. У зв'язку з проблемою переходу системи викладання від курсової до предметної у кінці XIX – початку XX ст., гостро ставилося питання про модернізацію методичного інструментарію, в якому абсолютну перевагу мала лекційна форма викладу матеріалу.

У той же час, багато професорів не були схильні розглядати лекцію як пасивний метод. Професор кафедри загальної історії Петербурзького університету Н.И.Карєєв вказував, що лекція вимагає сили розуму, інформаційної мобільності особи. Багато учасників дискусії ставили питання

²⁸³ Ивановский В.Н. Предметная система в наших университетах и ее применение к философским наукам. – СПб., 1907. – С.7.

про необхідність розумного використання лекційного методу, без зловживання ним²⁸⁴.

На початку ХХ ст. дискусія про доцільність використання лекцій у російських університетах не дала відчутних результатів. Лекційна форма викладу матеріалу продовжувала займати провідне місце в учбовому процесі аж до введення предметної системи. Усвідомлення "професійної планки" – нової якості професіоналізму формувало нові підходи до викладання історії і зумовило, тим самим, зміна структури і змісту лекційних курсів²⁸⁵. Проблемний метод викладу лекційного матеріалу, перетворення університетських занять на наукову лабораторію ставало реальною практикою навчальної роботи в університетах передреволюційної Росії.

Прагнення викладачів залучити студентів до більшої самостійності в оволодінні знань зумовило розвиток системи практичних і самостійних занять. При усіх відмінностях в погляді міністерства освіти і викладацького корпусу на призначення практичних занять вони були зведені в норму учбового процесу і його невід'ємну частину.

На початку 1900-х років історико-філологічні факультети університетів приступили до ретельнішої і ширшої організації практичних занять при усіх існуючих спеціальних відділеннях факультету. Так, за допомогою асигнованої Міністерством народної освіти суми в 1901 р. в Харківському університеті був влаштований особливий "кабінет для практичних занять" з бібліотекою. До участі в керівництві практичними заняттями в якості помічників професорів активно стали притягати приват-доцентів, з призначенням ним відповідної винагороди²⁸⁶.

²⁸⁴ Олесюк Е.В. О предметной системе учебного плана. // Высшее образование в России. 1996. – № 4.

²⁸⁵ Попова Т.Н. Становление историографии как специальной исторической дисциплины. Некоторые аспекты проблемы. // Российские университеты в XIX - начале XX в.: Сб. ст. / Под ред. В.И. Чеснокова. – Воронеж, 1996. С. 49.

²⁸⁶ Историико-филологический факультет Харьковского университета за сто лет его существования (1805-1905). / Под ред. М.Г. Халанского, Д.И. Багалея. – Харьков, 1998. – С.156.

На початку ХХ ст. активно обговорювалися питання розширення викладацького складу в російських університетах і реформування правил присудження вчених ступенів.

Проект статуту, складений в 1902 р. передбачав значне збільшення числа викладачів вищої кваліфікації на основних історичних кафедрах історико-філологічних факультетів. Так із загальної історії передбачалися три професори з діленням самого предмета на три частини – стародавня, середня і нова історія. З російської історії передбачалися два професори при діленні предмета на стародавню історію та нову²⁸⁷.

Такий розподіл історичних навчальних курсів в університетах зберігався аж до перетворень, які були викликані подіями 1917 р.

5.3. Характеристика та класифікація загальних методів навчання

Класифікація **загальних методів навчання** у сучасній педагогічній науці формувалася з 50-х до кінця 70-х років ХХ ст. Найбільш обґрунтоване її визначення знайшло в колективних роботах російських авторів (під керівництвом академіка Ю.К.Бабанського) і передбачає їхній розподіл на групи, що розрізняються умовно за характером дій при здійсненні навчально-педагогічної діяльності²⁸⁸.

Методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності

Цю групу методів умовно можна поділити на чотири підгрупи, які характеризуються особливостями виду діяльності.

Перша підгрупа – за джерелом передачі і сприймання навчального матеріалу:

²⁸⁷ Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX в. – М., 1991. – 112 с.

²⁸⁸ Педагогика: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Под ред. Ю.К.Бабанского. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Просвещение, 1988. – С.385-409.

Словесні методи: дії, пов'язані з мовленнєвою (вербальною) діяльністю під час заняття – розповіді, пояснення, повідомлення та інше.

Наочні методи: ілюстрації, демонстрації. Застосування таблиць, малюнків, засобів аудіо та відео, інших візуальних засобів що сприяють більш ефективному усвідомленню навчального матеріалу.

Практичні методи: дії, пов'язані з практичними видами діяльності. Виконання вправ, лабораторних робіт, творів, дослідів та ін.

Друга підгрупа – за логікою передачі та сприймання навчального матеріалу.

Індуктивні методи: засвоєння навчального матеріалу здійснюється від часткових конкретних прикладів до загальних висновків стосовно вивчаемого змісту.

Дедуктивні методи: засвоєння навчального матеріалу здійснюється навпаки – від загальних прикладів до конкретних усвідомлень певних знань.

Аналітичні методи: дії, пов'язані з розкладенням змісту навчального матеріалу на певні частини і поступовим його усвідомленням.

Синтетичні методи: дії зворотного порядку, що передбачають усвідомлення матеріалу на окремих конкретних прикладах.

Третя підгрупа – за ступенем самостійності мислення учнів (студентів) при засвоєнні знань.

Репродуктивні методи²⁸⁹: дії, пов'язані з відтворенням будь-якої інформації у різних формах. Репродуктивні методи поєднують особливості словесних, наочних і практичних видів діяльності.

Проблемно-пошукові методи: характерні для більш високого рівня організації освіти. Дії, що зумовлюють учнів (студентів) до більш самостійної, творчої роботи.

²⁸⁹ Від лат. "produco" – виробляю, створюю.

Дослідницькі методи: Застосовуються на самих високих щабелях навчання. Передбачають дії, пов'язані з виключно самостійним вирішенням завдань.

Четверта підгрупа – за ступенем керівництва навчальною роботою:

Робота під керівництвом викладача: виконання навчальних завдань у присутності та під керівництвом викладача. В музичному навчанні – це робота над музичним твором під час індивідуальних занять.

Самостійна робота: Відпрацювання та засвоєння одержаних на заняттях усних та письмових завдань поза контролем викладача.

Методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності

Цю групу методів умовно поділяють на дві підгрупи за характером спонукання до навчання:

Методи стимулювання інтересу до навчання: це дії, пов'язані зі створенням ситуації відкриття чогось нового, цікавого. Пізнавальні ігри, дискусії. В музичному навчанні – це, наприклад, створення ситуації емоційно-моральних переживань, спостерігання над віртуозним виконанням музичних творів, знайомство з літературним змістом музичних творів, його обговорення тощо.

Методи стимулювання обов'язку і відповідальності у навчанні: Це дії, пов'язані з роз'ясненням мети навчання, його необхідності. Усвідомлення вимог до вивчення предмета, заохочення та покарання в навчанні.

Методи контролю та самоконтролю у навчанні

У теорії і практиці навчання історично склалися чотири **форми організації контролю**: попередній, поточний, рубіжний (тематичний) і підсумковий. *Попередній* контроль, який передбачає визначення рівня знань студентів (учнів) до початку навчання. *Поточний* контроль – це систематична перевірка домашніх завдань, опитування на заняттях, тощо. *Рубіжний*

(тематичний) контроль передбачає з'ясування результатів вивчення та усвідомлення окремих тем, розділів, підведення підсумків за певний період навчання (семестр, рік). *Підсумковий контроль* – це визначення остаточних результатів у навчанні.

Види²⁹⁰ контролю визначаються характером навчальної діяльності під час оцінювання досягнених результатів, а саме: усний контроль, письмовий контроль, лабораторно-практичний контроль.

Методи контролю умовно поділяють на три підгрупи:

Методи усного контролю: фронтальне опитування на заняттях, колоквіуми, заліки, екзамени.

Методи письмового контролю: диктанти, письмові твори, контрольні роботи, реферати, курсові, дипломні роботи.

Методи лабораторно-практичного контролю: підсумкове самостійне виконання практичних завдань. У музичному навчанні – концертне виконання музичних творів, курсові, державні іспити.

В теорії педагогіки при розгляді навчального процесу як єдиного цілого деякі автори виділяють ще одну – четверту групу методів навчання – бінарних, коли метод і форма організації педагогічної діяльності зливаються в одне ціле²⁹¹.

*Бінарні*²⁹² *методи навчання*

Суттєво ця група методів витікає з словесних, наочних і практичних методів і поєднується з формами організації діяльності аналогічного типу.

Так словесні методи на різних рівнях набувають бінарного характеру:

- на інформаційному рівні – словесно-інформаційний;
- на пошуковому – словесно-пошуковий;
- на проблемному – словесно-проблемний.

²⁹⁰ У деяких джерелах види і форми організації контролю зведені в одне визначення або мають тотожне значення.

²⁹¹ Алексюк А.М. Загальні методи навчання в школі. – К.: Радянська школа, 1983. – С.218-234.

²⁹² Від лат. "binarius" – подвійний.

Аналогічним шляхом класифікуються ці методи і для наочних і практичних видів діяльності – наочно-інформаційний метод, наочно-проблемний, практично-пошуковий, практично-дослідницький та ін.

Крім логічно організованих дій викладачів, що зумовлюються методами навчання, в навчальному процесі використовуються різні інші засоби, за допомогою яких ефективність навчання стає більш високою.

Засобами навчання прийнято вважати матеріальні й нематеріальні атрибути²⁹³, які використовуються в навчально-пізнавальній діяльності. До них належать наочні, практичні приладдя, технічні прилади, навчальна та методична література, допоміжні інструменти тощо.

Застосування наочності та технічних засобів має вирішальне значення для результатів навчання. Важко, наприклад, уявити собі навчання роботи на комп'ютері або гри на музичному інструменті без їхньої наявності.

5.4. Методи навчання суспільно-політичних дисциплін

Для досягнення мети будь-якого навчання необхідно визначити конкретні навчальні завдання, які необхідні для підбору відповідних методів і прийомів. З їхньою допомогою визначається, якими саме знаннями, уміннями і навичками повинні оволодіти учні (студенти).

Конструктивний підхід до класифікації навчальних завдань був запропонований ще у 1980-х роках російським психологом і дидактом Д.Толлінгеровою.

Для спрощення технології проектування навчально-пізнавальних дій за допомогою виявлення діяльнісно-операційного складу навчальних завдань Д.Толлінгерова вводить так звану *таксономію*, яка упорядковує навчальні завдання²⁹⁴.

²⁹³ Від лат. "attribuo" – надаю, наділяю. Суттєва, невід'ємна властивість предмета або явища, речова ознака.

²⁹⁴ Таксономія (від грец. *taxos* – «класифікація» і грец. *νόμος* – «закон», «наука»)

Ці завдання поділяються на п'ять груп.

- 1) завдання, що вимагають відтворення знань;
- 2) завдання, що вимагають простих розумових дій (опис і систематизація фактів);
- 3) завдання на складні розумові операції (аргументація, пояснення);
- 4) завдання, що припускають породження певних дій для вираження продуктивного розумового акту (реферат, твір, оригінальний науковий текст);
- 5) завдання на продуктивне мислення (рішення).

У середині кожної групи визначаються підгрупи завдань, що конкретизують дії учня (студента). Вони нумеруються і утворюють тим самим просторову характеристику повного набору завдань. Завдяки такій таксономії, можна складати навчальні програми та вести точний облік повноти розподілу і частоти появи того або іншого типу складності завдань у навчальному курсі або розділі.

Перераховані завдання вирішуються за допомогою переважно *словесних, наочних та практичних* методів навчання.

Словесні методи займають провідну позицію серед методів викладання суспільних дисциплін. Головна перевага словесних методів полягає в тому, що вони дозволяють за короткий термін передати велику за об'ємом інформацію. Типовими словесними методами є розповідь, пояснення, бесіда, дискусія, ін. Ці методи переважно використовуються на лекціях, семінарах, під час консультацій.

Словесні методи поділяються на усні і письмові. Кожні з них мають свої переваги і недоліки. Усні методи, використовуються викладачем на лекціях, семінарах, консультаціях. При їхньому використанні застосовуються немовних засоби – міміка, жестикуляція, інтонація мови, постава, пантоміміка. Також забезпечується своєчасне отримання зворотного зв'язку від студентів про розуміння навчального матеріалу за допомогою мовних реплік, питань тощо.

Словесні методи навчання розділяються також на *монологічні і діалогічні*. Монологічний метод зазвичай

використовується на лекції. Сприйняття студентами монологу викладача викликає у них певні труднощі, особливо у тому випадку, якщо він буквально відтворює письмовий текст навчального посібника. Усне монологічне мовлення по своїй побудові відрізняється від письмового. Викладач повинен враховувати ці відмінності. При підготовці лекції треба не просто переписувати відповідний матеріал з навчального посібника, книги, статті, а дидактичний переробляти його, наближаючи його до стилістики і синтаксису усної мови.

Просте відтворення тексту книги (чи статті) на слух сприймається не досить ефективно за рахунок довгих речень і складних мовних зворотів. У процесі підготовки лекції бажана переробка початкового тексту книги таким чином:

- скорочення довжини пропозицій за рахунок опускання несуттєвих слів і фрагментів;

- поділ складних речень на прості;

- заміна термінів, які можуть викликати труднощі при розумінні на простіші слова, без втрати науковості.

Окрім мовної (мовленнєвої) дії, викладач робить також і немовний вплив на студентів. До основних засобів такого впливу відносяться:

- дистанція у спілкуванні (з точки зору просторового розташування);

- візуальний контакт;

- міміка;

- постава;

- жестикуляція;

- характеристики мовлення – темп, тон, гучність, ритм, паузи, інтонація.

Успішне використання вище перелічених засобів мовної і немовної дії підвищує ефективність монологу як усного методу навчання.

Особливості мови викладача мають велике значення для підвищення ефективності лекційного заняття. При цьому рекомендується використати такі засоби мовної дії:

- зв'язування нового матеріалу з минулими знаннями і досвідом учнів;

- запитально-відповідна форма викладу думки, що вводить в монолог;
- використання простих речень, чіткої структури складних речень;
- висловлювання особистого відношення до матеріалу, ілюстрації;
- образність, ілюстративність мови;
- варіативність формулювань з метою кращого розуміння.

Діалогічний ²⁹⁵ метод зазвичай розглядається як усний метод словесного навчання, що спирається на діалогічну взаємодію викладача і студентів або дискусію. Однак, сучасні інформаційні технології навчання за допомогою Інтернету дозволяють успішно реалізувати цей метод і при письмовому методі навчання. Діалог, евристична бесіда, групова дискусія можуть успішно реалізуватися у межах цієї віртуальної навчальної реальності.

Діалогічний метод навчання припускає велику активність студентів на занятті. Включення в лекцію елементів діалогу, евристичної бесіди підвищує ефективність лекційної форми викладання. Питання, пов'язані з нерозумінням, уточненням мають сенс тільки тоді, коли вони виникають. У кінці лекції вони можуть втратити свою актуальність.

Найбільшою мірою перевага діалогічного методу реалізується на семінарах і консультаціях, оскільки діалог і дискусія є основою цих навчальних занять. Їхня ефективність залежить від того, яким чином ставляться запитання. Це можуть бути:

- питання, що спонукають репродуктивну активність: "згадайте", "розкажіть", "опишіть", "дайте характеристику", "розкрийте", "доповніть";

²⁹⁵ Від слова «діалог» (грец. *Διάλογος* – розмова, бесіда двох людей) – двосторонній обмін інформацією (розмова, спілкування) між двома людьми, людиною та комп'ютером у вигляді питань та відповідей.

• питання, що стимулюють продуктивну активність : "порівняйте", "зіставте", "узагальніть", "зробіть висновок", "проаналізуйте", "виділіть", "пов'яжіть".

Багато що залежить також від точності і конкретності поставлених питань, від того, наскільки вони логічно пов'язані між собою.

Класичним діалогічним методом навчання є евристична бесіда. У процесі такої бесіди викладач за допомогою ретельно продуманої системи питань підводить їх до розуміння, засвоєння нових знань і формулювання висновків. У результаті такої спільної діяльності студенти оволодівають знаннями шляхом власних роздумів. Цей метод у стародавню епоху майстерно використовував Сократ у діалогах з Платоном. Саме від його імені і походить поняття "сократівська бесіда"²⁹⁶.

Іншим діалогічним методом є групова дискусія. Головна її цінність полягає в тому, що вона стимулює залучення студентів (учнів) до активного обговорення різних точок зору з певної проблеми та прагнення до розуміння позиції співрозмовника і аргументації власної думки. Для того, щоб така дискусія була ефективною, необхідно чітко сформулювати проблемні питання.

Такий метод навчання останніми роками став дуже популярним у багатьох європейських і американських університетах. Він, безумовно, сприяє розвитку творчого і критичного мислення студентів. Діалогічний метод навчання при усіх очевидних і важливих перевагах менш економічний за часом, який витрачається на передачу нової інформації.

Наочні методи навчання. Наочні методи припускають використання засобів навчання, для яких характерна образна мова викладу. Зорові, слухові, тактильні (дотикові) образи доповнюють словесний опис і, таким чином, сприяють кращому розумінню навчального матеріалу.

²⁹⁶ «Сократівська бесіда» спочатку називалася «діалектикою» (грец. *διαλεκτική* – майстерність сперечатися, розмірковувати), Сам Сократ називав її саме так. Назву «бесіди» здобула завдяки популярності діалогів між Сократом та Платоном.

Можна виділити такі основні види наочності : предметну, зображальну, словесну, художню, символічну і текстову. Ці види можуть бути окремими або використовуватися у поєднанні.

Предметна наочність – це демонстрація реальних предметів, явищ і процесів. Невипадково відома приказка свідчить: "Краще один раз побачити, ніж сто разів почути".

Зображальна наочність – це демонстрація на заняттях зображень предметів, явищ, процесів, а також теоретичних знань про них.

Художня наочність відбиває зображуваний об'єкт або ситуацію в усіх деталях. До цього виду наочності відноситься демонстрація фотографій, картин, відеоматеріалів. Це можуть бути портрети знаменитих істориків і філософів. У аналогічних ситуаціях можуть використовуватися твори живопису, малюнки. Фільми як засоби образотворчої наочності можна розділити на два типи: науково-популярні і художні.

Символічна (схематична) наочність – це зображення, що відбивають істотні ознаки, характеристики, зв'язки предметів або явищ. До цього виду наочності відноситься демонстрація хронологічних таблиць, мап, схем, діаграм, графіків тощо.

Під текстовою наочністю розуміється написання на дошці або демонстрація за допомогою інших засобів найбільш суттєвих тез лекції, імен учених, дат, термінів і іншої текстової інформації, яка погано сприймається на слух.

Словесна наочність – це опис образів в мовній (мовленнєвій) формі. Використовується вона в тих випадках, коли застосування предметної або зображальної наочності з тих або інших причин недостатнє або неможливе. У таких випадках викладач словесно описує ситуацію, наводить приклади з художніх творів, широко застосовуючи метафору та епітетну лексику.

Наочність підвищує ефективність викладання за певних умов:

- наочність має бути погоджена зі змістом матеріалу;
- наочність слід вводити на занятті поступово, у відповідний момент, за мірою необхідності;

- демонстрація має бути організована так, щоб усі студенти (учні) могли добре бачити об'єкт;
- необхідно чітко виділяти головне, істотне при показі ілюстрацій, мап, схем, діаграм;
- слід детально продумувати пояснення, що даються в ході демонстрації

Виклад інформації за допомогою наочності сприяє її успішному і безпомилковому сприйняттю. Студенти схильні записувати собі у конспект те, що бачать. Досвідчені викладачі знають: чим більше викладач пише на дошці або демонструє наочно, тим більше інформації залишається в студентських конспектах і записниках.

Практичні методи навчання. Практичні методи припускають практичну діяльність студентів (учнів), спрямовану на засвоєння знань, умінь і навичок. До цієї групи відносяться такі методи, при використанні яких студенти (учні) виконують певну практичну роботу, спрямовані на рішення навчальних завдань. До них відносяться: виконання завдань, що моделюють виробничі ситуації з археології, картографії, робота з архівними матеріалами, документами, дидактичні і ділові ігри.

До практичних методів навчання відносяться письмові роботи з книгою та друкарськими матеріалами. Основними з них є такі:

- конспектування – короткий виклад, короткий запис змісту прочитаного;
- складання плану тексту (простого або складного);
- складання тез – короткий виклад основних ідей прочитаного тексту;
- складання цитат та висловів – написання дослівних витягів з тексту;
- анотування, реферування – короткий, згорнутий виклад основного змісту прочитаного;
- рецензування – написання короткого відзиву з висловленням свого відношення до прочитаного матеріалу;
- складання формально-логічної моделі, словесно-схематичного зображення прочитаного матеріалу;

- складання тематичного тезаурусу – впорядкованого комплексу базових понять;
- складання матриці ідей – порівняльної характеристики однорідних понять, явищ у працях різних авторів.

5.5. Оптимізація навчального процесу та інноваційне навчання суспільно-історичних дисциплін.

Інноваційне (від англ. *Innovation* – нововведення) навчання²⁹⁷ передбачає застосування у навчальному процесі нових форм організації та методів, які б за найменший час сприяли досягненню найбільших результатів.

Такий спосіб організації навчання набув свого початку ще у 80-тих роках ХХ ст. Російськими вченими-педагогами на чолі з Ю.К.Бабанським²⁹⁸ була розроблена теорія оптимізації навчально-виховного процесу, яка згодом увійшла у скарбницю досягнень радянської дидактики як принцип навчання.

Сутність цієї теорії полягала у прагненні поліпшити результати навчального процесу за допомогою нових підходів до планування та вибору методів діяльності вчителя.

За думкою Ю.К.Бабанського до основних способів діяльності вчителів, які одночасно ведуть до підвищення ефективності навчання і попереджають перевищення норм витрат часу і зусиль педагогів, належать:

1. Комплексний підхід до підбору і рішення завдань навчання, до побудови його змісту, методів, засобів і форм діяльності.

2. Конкретизація завдань, змісту, методів, засобів, форм діяльності вчителя з урахуванням наявних умов і можливостей.

3. Виділення головного, істотного при плануванні завдань, змісту, форм, методів діяльності.

²⁹⁷ Інновація (англ. *innovation*) – втілена новизна, що забезпечує якісне зростання ефективності процесів або продукції, що потребує ринку.

²⁹⁸ Бабанський Юрій Константинович дійсний член АПН СРСР, доктор педагогічних наук, професор, віце-президент АПН СРСР, Москва

4. Порівняльна оцінка різних варіантів методів, засобів, форм навчання з метою вибору найкращого з них за відповідними критеріями.

5. Диференційований підхід до вибору завдань, змісту, методів, форм навчання з урахуванням особливостей окремих груп учнів.

6. Створення необхідних умов для навчання.

7. Оперативне коригування навчання з урахуванням умов, що міняються, і можливостей.

8. Орієнтація на заощадження часу, зусиль, засобів у процесі навчання.

У скороченому формулюванні загальними способами оптимізації навчання можна назвати комплексне планування завдань, конкретизацію, генералізацію, порівняльну оцінку і вибір варіантів, диференціацію, оперативну корекцію, економізацію усіх компонентів навчального процесу²⁹⁹.

Поняття «інноваційне навчання» увійшло у практику освітньої діяльності дещо пізніше, коли замість поняття науково-технічного прогресу у виробництві, яке існувало за радянські часи, почали застосовувати поняття «інновація» та «інноваційні технології».

У зв'язку з цим, у освітній діяльності виникають нові поняття: креативна педагогіка, педагогіка співробітництва, порівняльна педагогіка, педагогічна інноватика, дидактична евристика, які з різних позицій організації навчання та практичної діяльності викладачів вивчають і впроваджують у навчальний процес нові ефективні методи навчання.

У навчанні суспільно-історичних дисциплін інноваційне навчання передбачає формування таких основних навичок наукового сприйняття матеріалу:

1. Розуміння того, як минуле інтерпретується сучасниками.

²⁹⁹ Бабанский Ю.К. Система способов оптимизации обучения // Тридцатилетний ресурс журнала «Вопросы психологии» 1980-2009. – <http://www.voppsy.ru/issues/1982/825/825012.htm>

2. Аналітичного сприймання матеріалів, що надходять з різних джерел, і критичного їхнього використання.

3. Уміння вибирати поміж різними версіями або тлумаченнями минулого кілька точок зору і давати їм оцінку.

4. Уміння відрізнити факт від вигадки, упередженості, необ'єктивності.

5. Здатності робити незалежні та виважені оцінки на підставі аналізу об'єктивних фактів.

Інноваційне навчання передбачає використання таких форм організації і методів, які спрямовані на творчу імпровізацію вчителя, на його можливість відкривати, розробляти і застосовувати творчі пізнавальні завдання.

Інноваційне навчання суспільно-політичних дисциплін реалізується у таких основних видах:

1. Навчання у співробітництві

Навчання у співробітництві або педагогіка співробітництва – система навчання яка ґрунтується на спільній діяльності вчителя та учнів, взаєморозумінні і гуманізмі, єдності інтересів і прагнень всіх учасників навчального процесу і має за мету особистісний розвиток школярів.

Одним із характерних прикладів у цьому є дидактична система, яку ще у другій половині ХХ ст. запропонував французький педагог, викладач історичних дисциплін С.Френе³⁰⁰.

У своїй книжці «Педагогічні інваріанти»³⁰¹ він висунув такі педагогічні установки:

1. Максимальний розвиток особистості дитини в розумно організованому суспільстві.

2. Школа завтрашнього буде орієнтована на дитину-члена суспільства.

3. Дитина сама будує свою особу, а ми в цьому йому допомагаємо.

³⁰⁰ Френе Селестен (франц. Freinet; 1896–1966) – французький педагог.

³⁰¹ <http://citizen.novadoba.org.ua/content.php?dep=4&id=103>

4. Праця стане основною рушійною силою і філософією народної школи. Світла голова і умілі руки кращі, ніж розум, переобтяжений непотрібними знаннями.

5. Дисципліна – запорука результату організованої праці.

Мета навчання, за С.Френе, полягає у максимальному розвитку особистості школяра.

У зв'язку з цим, головним завданням вивчення суспільно-історичних дисциплін є не заучування матеріалу, а, насамперед:

- розвиток творчих здібностей дитини, її прагнення до самореалізації;
- створення сприятливого середовища, яке спонукає учня до активної пізнавальної діяльності.

Зміст навчання суспільно-історичних дисциплін французький педагог вбачав в організації творчої, дослідницької діяльності.

Цю ідею у той же час перехопили в американській педагогіці, хоча вона ще раніше здобула розвиток у філософії Д.Дьюї³⁰² – американського філософа, психолога і педагога, який на початку XX ст. заснував педагогічну течію «педагогіка дії», яка згодом здобула назву «педоцентризму».

Під навчанням у співробітництві вони передбачили навчання учнів у невеликих групах. Така організація навчання базувалася на трьох основних принципах:

- принцип заохочення – отримання однієї на всю групу оцінки;
- принцип індивідуалізації – виконання кожним учнем своєї частки групового завдання;
- принцип рівних можливостей – привнесення кожним членом групи у спільний результат своєї частки.

Зазначені принципи реалізувалися у трьох варіантах:

Перший варіант – навчання в команді. Учні класу поділяються на групи (по 4 учні). Вчитель спочатку пояснює

³⁰² Джон Дьюї (англ. *John Dewey*; 1859-1952) – американський філософ і педагог, представник філософського напрямку прагматизм. Автор праць "Школа і дитина" (1923) та "Школа і суспільство" (1925).

матеріал, а потім учні в групах його обговорюють і закріплюють.

Другий варіант. Учні поділяються на групи (4-6 учнів в групі) і працюють самостійно над матеріалом, який задає їм вчитель. По завершенню роботи учні оприлюднюють результати своєї роботи.

У вітчизняній педагогіці засновником педагогіки співробітництва слід назвати Соловейчика С.Л.³⁰³ та педагогів-новаторів Амонашвілі Ш.О.³⁰⁴, Шаталова В.Ф.³⁰⁵, Лисенкову С.М.³⁰⁶

Їхній досвід у 80-х роках ХХ століття широко впроваджувався у навчальний процес загальноосвітніх шкіл і висвітлений у популярному багатотисячному виданні на різних національних мовах республік колишнього СРСР «Педагогічний пошук»³⁰⁷.

2. Проектна система навчання.

Проектна система (метод проектів, метод цільових завдань) – організація навчання за якої учні набувають знання, уміння і навички у процесі планування і виконання практичних завдань-проектів. Ця система впроваджувалася у навчання на початку ХХ ст.

³⁰³ Симон Львович Соловейчик (1930-1996) – російський публіцист, педагог и філософ.

³⁰⁴ Амонашвілі, Шалва Олександрович (1931, Тбілісі, Грузія) – педагог, доктор психологічних наук, академік Російської Академії освіти, розробник концепції гуманістичної освіти.

³⁰⁵ Шаталов Віктор Федорович (1927) – вчитель-новатор, народний учитель СРСР (1990 р.), заслужений учитель України (1987 р.), лауреат премії імені К.Д. Ушинського, імені Н.К. Крупської, Автор системи навчання із використанням опорних сигналів. Професор Донецького інституту соціальної освіти.

³⁰⁶ Лисенкова Софія Миколаївна(1924) – учитель початкових класів, педагог-новатор, народний учитель СРСР (1990 р.), автор методики випереджаючого навчання.

³⁰⁷ Педагогічний пошук / Упор. І.М. Баженова. – К.: Рад. школа, 1988. – 451 с.

Автор проектної системи навчання американський педагог У.Кілпатрик³⁰⁸ вважав, що вивчення історії має бути зосереджене на поєднанні соціальних проблем людства в минулому і сучасному.

Основні принципи проектів:

1. Надання максимальної свободи учням у питаннях змісту, форм роботи.
2. Пріоритет дослідницької діяльності.
3. Використання досвіду вивчення попереднього матеріалу і загальножиттєвого досвіду учнів.
4. Використання у навчанні у форм запитань-відповідей.
5. Поєднання раціонального та інтуїтивного у оволодінні матеріалу.

Теми проектів представляються в ігрових (рольових) варіантах: “нотатки мандрівника” (“листи”, “щоденник”), які пишуться від імені історичної особи або від першої особи – учасника подорожі.

Це може бути мандрівка по Спарті чи Афінах, коли учень повинен зіграти роль певного історичного персонажа і, відповідно до власних переживань, прийняти рішення.

Кожен проект має індивідуальний сценарій, який визначається темами індивідуальних проектів та орієнтовними запитаннями до них.

Проектне навчання може використовуватись у процесі самонавчання учнів, як підготовчий етап для основних (ключових) питань теми уроку.

3. Інтегрована (комплексна) система навчання

Комплексна система навчання – це система, за якою навчальний матеріал вивчається в школі за певними темами-комплексами. Організаційні форми навчання за цією моделлю в цілому мало чим відрізняються від традиційного уроку. Але навчання будується на проблемній основі і діалогічних методах.

³⁰⁸ Уільям Херд Кілпатрик (англ. *William Heard Kilpatrick*; 1871–1965) – американський педагог, основоположник методу проектів.

Найбільш яскраво інтегрована система навчання представлена в “школі діалогу культур”. Зазначена модель навчання ґрунтується на інтеграції змісту гуманітарних предметів на культурологічних засадах, розуміння учнями людини певної історичної епохи через роботу з історичними текстами даної епохи.

Навчання за моделлю “діалогу культур” будується на принципах: культурологічності, історичності, діалогічності, циклічності, проблемності.

Організація навчання за моделлю “діалогу культур” може здійснюватися в межах інтегрованого курсу “Історія культури”, який поєднує в собі матеріал історії, літератури, образотворчого мистецтва та інтегроване викладання історії та літератури.

За думкою українського дослідника Баханова К.О. протягом останнього десятиріччя ХХ та початку ХХІ ст. у змісті шкільної історичної освіти відбулися докорінні зміни, які проходили у три етапи: 1) 1989 – 1992 рр.; 2) 1992 – 1996 рр.; 3) 1996 – 2005 рр.

На першому етапі стало відокремлення історії України в самостійний курс. Хоча компонування матеріалу відбувалося за старими радянськими схемами, автори підручників ще відштовхувалися від тез, які не пройшли випробувань часом, разом з тим з’явилися нові підходи до висвітлення та визначення сутності окремих періодів, особливо радянського суспільства, посилилася увага до ролі особистості в історії, порушувалося питання про альтернативність в історії та необхідність орієнтації на діалог з учнем.

На другому етапі було проголошено відхід від старих штампів і стереотипів, пов’язаних із формаційним підходом (хоча багато в чому ще зберігся його відбиток); національну історію подано як складний процес державотворення; зроблено наголоси на цивілізаційному розвитку людства; посилено культурологічну спрямованість змісту; особливу увагу приділено національно-визвольному рухові; висвітлено раніше замовчувані сторінки національної історії; введено дослідницько-пошукові вміння.

На третьому етапі курс історії України було побудовано за загальновизнаними історичними періодами на основі схеми М.Грушевського, подано нові оцінки подій та їх хронологічні межі, включено нові сюжети, чітко визначено позиції щодо комуністичного режиму, підкреслено основні віхи руху України до своєї незалежності.

Програму зі всесвітньої історії було відокремлено від програми з історії України. У ній проголошувалися цивілізаційний, культурологічний та стадіально-регіональний підходи щодо формування матеріалу; у доборі змісту простежувалася лінія державотворення й реформування суспільства, вплив релігій на суспільне життя; менше уваги приділялося соціальним рухам, революціям.

У своєму докторському дослідженні Баханов К.О. відзначає, що у сучасному викладанні історії у школі можна виокремити дві групи інноваційних технологій:

- технології, що спрямовані переважно на формування в учнів знань, умінь, навичок та часткове формування способів розумових дій, саморозвиток та розвиток творчих здібностей (технологія повного засвоєння);
- технології, що зорієнтовані на розвиток учнів (формування способів розумових дій, самокерованих механізмів особистості, творчих здібностей) і паралельне оволодіння знаннями, вміннями й навичками (технологія розвивального навчання).

У межах визначених груп технології розрізняються за основним шляхом реалізації визначеної мети. У технологіях повного засвоєння навчального матеріалу такими шляхами є інтенсифікація навчання на основі схемно-знакових моделей, удосконалення системи контролю й рейтингової оцінки знань (наприклад, технологія В.Шаталова та її модифікації), модульна організація навчання, внутрішньопредметна диференціація (технологія М.Гузика) тощо. У технологіях розвивального навчання – проблемні методи, алгоритмізація навчання,

індивідуальна самостійна робота учнів, модульна організація навчання³⁰⁹.

5.6. Контроль і оцінка навчальних та наукових досягнень

Контроль якості навчання й оцінювання знань явище історичне. Початок його був покладений ще у XVIII столітті і використаний у вищих школах Німеччини, де було введено ранжування студентів. Там почали вивішувати списки з прізвищами студентів проти яких ставились крапки: «...» – найвищий рівень; «..» – другий рівень; «.» – найнижчий рівень. В подальшому другий рівень був поділений на три рівні, а з часом їхня кількість була доведена до дванадцяти.

У царській Росії були екзамени як форма контролю знань, їх було багато, але вони не мали ефективності, бо не завжди свідчили про реальний рівень знань – оцінка ставилася за знання питань одного білета.

Першу спробу оцінити знання учнів цифрами зробив наприкінці XIX ст. начальник Київського навчального округу Ф.Бродке. Для кожного предмета і класу він встановив свої найвищі оцінки в балах. Наприклад, з Закону Божого для перших чотирьох класів найвища оцінка була 7, а для трьох наступних – 4; з російської мови в перших трьох класах – 10; трьох наступних – 9; в сьомому останньому класі – 7.

Після 1917 р. при введенні так званої комплексної системи освіти застосовувалась усна, письмова, тестова перевірка. Заводились індивідуальні книжки, кругові зошити, проводилися виставки робіт. Вчителі вимушені були вести складні записи всіх видів роботи учнів, писати характеристики, що звичайно не могли замінити щоденних балів та оцінку на екзамені в кінці року.

З 1933 року була застосована стара система перевірки знань, були введені екзамени з виставленням оцінок

³⁰⁹ Баханов К.О. Теоретико-методичні засади трансформації сучасної шкільної історичної освіти: Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.02 [Електронний ресурс] / К.О. Баханов; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2007. – 43 с.

балами(цифрами), а з 1935 року цифрові оцінки доповнювалися словесними: «відмінно», «добре», «задовільно», «погано», «дуже погано». З 1944 року знання стали оцінювати цифрами за п'ятибальною системою – від одиниці до п'яти.

У 90-х роках ХХ ст. все частіше висловлювались думки про подальше вдосконалення традиційної системи контролю знань і вмінь студентів.

У практиці роботи сучасної школи контроль проявляється в різних видах і формах. До основних видів контролю відносяться: попередній (вхідний), поточний, рубіжний і підсумковий. Визначені форми організації контролю: усний, письмовий, програмований, змішаний, самоконтроль. Розглянемо класифікацію та особливості контролю за метою, яка ставиться.

Попередній контроль (діагностика вхідного рівня знань студентів) застосовується, як передумова для успішного планування і керівництва навчальним процесом. Він дає змогу визначити наявний рівень знань для використання їх викладачем як орієнтира у складності матеріалу. Формою попереднього контролю є: вхідний контроль знань. Він проводиться на першому курсі, щоб оцінити реальність оцінок, отриманих на вступних іспитах з певного предмета. Попередній контроль у вигляді перевірки і оцінки залишкових знань проводять також через деякий час після підсумкового іспиту з певної дисципліни як з метою оцінки міцності знань, так і з метою встановлення рівня знань для визначення можливості сприйняття нових навчальних дисциплін.

Поточний контроль знань є органічною частиною всього педагогічного процесу і слугує засобом виявлення ступеня сприйняття (засвоєння) навчального матеріалу. Управління навчальним процесом можливе тільки на підставі даних поточного контролю. Головне його завдання – допомогти студентам організувати свою роботу, навчитись самостійно, відповідально і систематично вивчати усі навчальні предмети. Поточний контроль широко застосовується при проведенні різних типів навчальних занять, зокрема:

Контроль на лекції може проводитись як вибіркове усне опитування студентів або із застосуванням тестів за раніше викладеним матеріалом, особливо за розділами курсу, які необхідні для розуміння теми лекції, що читається, або ж для встановлення ступеня засвоєння матеріалу прочитаної лекції (проводиться зазвичай в кінці першої або на початку другої години лекції).

Поточний контроль на лекції покликаний привчити студентів до систематичного опрацювання пройденого матеріалу і підготовки до майбутньої лекції, встановити ступінь засвоєння теорії, виявити найважчі для сприйняття студентів розділи з наступним поясненням їх. Контроль на лекції не має забирати багато часу.

За витратами часу на контроль усне опитування поступається контролю, програмованому за картками.

Контроль на практичних, семінарських і лабораторних заняттях проводиться з метою з'ясування готовності студентів до занять такими методами:

- вибіркове усне опитування перед початком занять;
- фронтальне стандартизоване опитування за картками, тестами;
- фронтальна перевірка виконання домашніх завдань;
- виклик до дошки окремих студентів для самостійного розв'язування задач, письмові відповіді на окремі запитання, задані на лабораторному занятті;
- оцінка активності студента у процесі занять, внесених пропозицій, оригінальних рішень, уточнень, визначень, доповнень попередніх відповідей тощо;
- письмова контрольна робота;
- колоквіум по самостійних розділах теоретичного курсу (темах або модулях).

Контроль у поза навчальний час:

Перевірка виконання самостійної роботи, науково-дослідних і контрольних робіт. Оцінюється якість і акуратність оформлення, точність і оригінальність рішень, використання спеціальної літератури, наявність елементів дослідження,

виконання завдання у встановленому обсязі відповідно до заданих термінів.

Перевірка конспектів лекцій і рекомендованої літератури.

Перевірка і оцінка рефератів в частині лекційного курсу, який самостійно проробляється.

Індивідуальна співбесіда із студентом на консультаціях.

Проведення навчальних конкурсів і олімпіад на кращого знавця предмета, кращого із спеціальності, краще виконання лабораторних, особливо навчально-дослідних робіт.

Рубіжний (тематичний, модульний, блоковий) контроль знань є показником якості вивчення окремих розділів, тем і пов'язаних з цим пізнавальних, методичних, психологічних і організаційних якостей студентів. Його завдання – сигналізувати про стан процесу навчання студентів для вжиття педагогічних заходів щодо оптимального його регулювання.

Рубіжний контроль може проводитись усно і письмово, у вигляді контрольної роботи, індивідуально або в групі.

Однією з форм рубіжного контролю є колоквіум. Він має за мету мобілізувати студентів на поглиблене вивчення дисципліни. При проведенні колоквіумів бесіда зі студентом більш невимушена, ніж на заліках та іспитах, що, природно, дає змогу виявити інтереси і нахили студентів, їхню дійсну підготовку.

Підсумковий контроль проводиться для оцінки знань і навичок студентів відповідно до моделі фахівця та вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики. Він здійснюється за допомогою таких форм контролю, як заліки, семестрові, курсові та державні іспити (державна атестація). Основна мета іспитів – встановлення дійсного змісту знань студентів за обсягом, якістю, глибиною і вмінням застосовувати їх у практичній діяльності.

В умовах професійної та вищої освіти існує соборальна система оцінки результатів навчання, яка відповідає європейським стандартам вищої освіти. Це пов'язано з впровадженням КМСОНП (Кредитно-модульної системи організації навчального процесу), передбаченої Болонською

декларацією системи академічних кредитів, що аналогічна ECTS (Європейській кредитно-трансферній системі)³¹⁰.

У сучасній вищій школі оцінювання навчальних досягнень студентів здійснюється як за національною (чотирьохбальною) шкалою, так і за стобальною.

Шкала оцінювання навчальних досягнень студентів:

Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за національною шкалою	Оцінка у балах
A	„Відмінно”	90-100
B,C	„Добре”	75-89
D,E	„Задовільно”	60-74
F,X	„Незадовільно” з можливістю повторного складання	35-50
F	„Незадовільно” з обов’язковим повторним курсом	1-34

Питання для обговорення

1. *Поняття про метод та прийом навчання.*
2. *Характеристика окремих груп методів навчання.*
3. *Форми організації та методи контролю за навчальними досягненнями студентів.*

Література до вивчення розділу

1. Артемчук Г.І., Курило В.М., Кочерган М.П. Методика організації науково-дослідної роботи. – К.: Форум, 2000. – 271 с.
2. Автомонов П.П., Автомонова О.О. Оптимальна технологія навчання. – К., 1996. – 72 с.
3. Алексюк А.М. Загальні методи навчання в школі. – №21. – 2-е вид. – К.: Рад.школа, 1981. – 206 с.

³¹⁰ 18-19 серпня 1999 р. у м.Болонія відбулася конференція, на якій була прийнята спільна заява міністрів освіти 32 країн Європи про створення Зони європейської освіти, що передбачає двоступеневу вищу освіту (бакалавр, магістр) та впровадження єдиної кредитно-модульної системи навчання (ECTS).

4. Ващенко Григорій. Загальні методи навчання. – К., 1997.
5. Выбор методов обучения в средней школе / Под ред. Ю.К. Бабанского. – М.: Педагогика, 1981. – С. 35–36.
6. Бабанский Ю.К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований. – М.: Педагогика, 1982. – С. 69–106.
7. Лекції з педагогіки вищої школи: Навчальний посібник. / Заг. ред. В.І.Лозової. – Харків: „ОВС”, 2006. – 496 с.
8. Лозова В.І., Троцько Г.В. Теоретичні основи виховання і навчання: Навч. посібник для студентів педагогічних навчальних закладів. – Харків, 1997. – С. 160–201.
9. Практикум з педагогіки / За ред. О.А.Дубасенюк та А.В.Іванченка. – К., 1996. – С. 26–42.
10. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи. – К.: Абрис, 1997. – С.137–148.
11. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка. – Вінниця, 1998. – С. 73–84.
12. Педагогика / Под ред. Ю.К. Бабанского. – М.: Просвещение, 1988. – С. 71–90.
13. Нові технології навчання: Наук.-метод. збірник. – К., 1993. – Вип. 10.
14. Освітні технології: Навч.-метод. посіб. / За заг. ред. О.М.Пехоти. – К.: А.С.К., 2001. – 256 с.
15. Педагогічний пошук / Упор. І.М. Баженова. – К.: Рад. школа, 1988. – С. 3–89, 127–250.

Розділ 6.

ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ВИДИ НАВЧАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

6.1. Історія розвитку форм організації навчання та його видів

Під формою ³¹¹ організації навчання розуміють обумовлену часом окрему структуру (частку) навчального процесу тісно пов'язану з його змістом. В практиці навчання – це зовнішній вияв узгодженої діяльності викладачів та учнів (студентів) відповідно до встановленого порядку і режиму.

Ми вже звертали увагу вище на те, що в історії розвитку педагогіки визначилися принаймні чотири види (типи) ³¹² навчання, тобто – організації діяльності тих, хто вчить, і тих, хто навчає: догматичний, пояснювально-ілюстративний, проблемний і програмований.

Догматичний ³¹³ вид навчання – характерний для ранніх епох, які характеризувалися суворою релігійністю та деспотичністю соціального-економічного устрою суспільства. В ранні часи до кінця середньовіччя цей вид навчання в різних прошарках передбачав канонічне ³¹⁴ засвоєння певного змісту, який стверджував існуючий правопорядок та його поширення на різні верстви населення.

У навчальних закладах учні вивчали догми (зміст) положень та вчень без їхнього аналізу та усвідомлення. Джерелом таких вчень були догмати – посібники, які впродовж століть створювалися релігійними та владними деспотичними верхами.

³¹¹ Від лат. "forma" – зовнішній вид, зовнішнє окреслення.

³¹² В деяких джерелах так визначаються типи навчання. В нашому випадку це формулювання є тотожним оскільки вживається у значенні "різновиду".

³¹³ Від гр. "догма" – положення, яке повинно сприйматися на віру, без аналітичних розмірковувань та критичного ставлення.

³¹⁴ Від гр. "канон" – правило, сукупність правил, пануючих у певну історичну епоху. В музиці – інше значення.

Епоха Відродження в історії розвитку людства стала переломним періодом. Як ми зазначали раніше, в цей період відбуваються зміни у свідомості людей, які характеризуються новим підходом до осмислення людського буття та ролі людини в ньому.

Для цього періоду в розвитку освітніх процесів характерне виникнення пояснювально-ілюстративного виду навчання. Його виникнення безпосередньо пов'язане з діяльністю Яна Амоса Коменського, з виходом його педагогічних творів, зокрема «Великої дидактики»(1632).

Пояснювально-ілюстративний вид характерний і для сучасних форм організації навчання. Без пояснень, ілюстрацій, демонстрацій, сприймання, усвідомлення важко уявити сучасний навчально-виховний процес.

Проте застосування на різних рівнях освітньої підготовки та у різних галузях науки новітніх технологій навчання, що поєднують у собі сучасні теоретичні та емпіричні підходи до вивчення навколишнього світу, дають підстави для визначення нового історично обумовленого виду навчання, який у сучасній педагогічній науці прийнято називати проблемним.

Проблемний вид навчання у тісному поєднанні з пояснювально-ілюстративним створює у сучасному навчальному процесі на будь-якому рівні певні перспективи його ефективності та поліпшення.

Програмований вид навчання передбачає передачу та засвоєння навчального матеріалу певними частками (алгоритмами), які мають завершений характер. Після опанування цієї частки здійснюється контроль до тих пір, поки не з'ясується, що матеріал повністю засвоєний. Тільки після цього вивчається наступна тема.

У музичному навчанні програмований вид відбивається на циклічному (алгоритмічному) характері змісту семестрової програми кожного учня (студента) зі спеціальності.

Сучасні форми організації навчання існують в межах так званої **класно-урочної системи** навчання, яка була започаткована з часів Яна Амоса Коменського (про це йшлося вище).

Проте в історії розвитку педагогіки були спроби її підмінити.

Однією з таких спроб стала белл-ланкастерська система³¹⁵, яка на початку XIX ст. набула поширення в школах Англії.

Вона являла собою систему занять в початковій школі з великою кількістю учнів, при якій старші найбільш здібні учні – *монітори* – навчали молодших, керуючись вказівками викладача. Хоча якість навчання за такою системою була низькою, вона все ж давала можливість охопити навчанням грамоти велику кількість учнів.

Інший альтернативний класно-урочній системі прояв набув назви – бригадно-лабораторний метод, який у 20-х роках XX ст. широко почав застосовуватися в школах колишнього СРСР. Суть його полягала в тому, що учні об'єднувалися в невеликі групи (бригади) і під керівництвом викладача опрацьовували матеріал. А згодом один з них здавав його викладачеві від усієї бригади. Цей метод поєднувався з типовим для американської школи «методом проектів», коли завдання («проекти») таким чином виконувалися по черзі.

Ця зовні демократична форма насправді прикривала можливість безвідповідального ставлення учнів (студентів) до вивчення матеріалу.

Іншою альтернативою класно-урочній системі, що набула поширення на початку 20-х років XX ст. в американських школах, став так званий далтон-план³¹⁶ – одна з форм організації навчального процесу, яка реалізувала ідею індивідуального навчання.

При далтон-плані навчальні класи школи замінюються предметними лабораторіями на чолі з викладачами-консультантами. Урочна система скасовується. Учні самі планують навчальну роботу. Виконання тижневих або місячних

³¹⁵ Названа за іменами її винахідників – англійців – священика А.Белля і педагога Дж.Ланкастера.

³¹⁶ Назва від американського міста Далтон, де почала його застосовувати вчителька Еллен Паркхерст.

завдань відмічається у «робочій книзі», яка і є засобом контролю за виконаною роботою учнів.

Позитивність цієї системи в індивідуалізації навчання та відсутності домашніх завдань. Але активізація і результативність навчання були слабкими.

У сучасних умовах елементи такої організації навчання можуть застосовуватися на вищих щаблях освіти.

Заслуговує уваги ще один підхід до організації навчання, який увійшов в історію педагогіки під назвою комплексна система навчання (комплексний метод)³¹⁷, який на початку ХХ ст. широко використовувався в європейських країнах – Швейцарії, Бельгії, Німеччині, ін. Ця система як експеримент набула поширення наприкінці 20-х років ХХ ст. у колишньому СРСР.

Її сутність полягала в застосуванні у школах комплексних програм – «Праця», «Природа», «Суспільство». Вони заміняли конкретні навчальні дисципліни.

Вважалося, що природі дітей не властиво розділяти життєві явища на окремі системи, що представлені в навчальних предметах. Доцільніше вивчати складові частини взяті з практичного життя, що й представлялося в комплексних програмах. Тому, наприклад, у програмі «Праця» могли вивчатися одночасно і особливості організації виробництва, і якесь конкретне ремесло (слюсарська справа), і трудове законодавство тощо.

Вивчення математики та мов теж будувалося на основі комплексних тем, пов'язаних з життям. Тому навички писемності та рахунку давалися учням побіжно.

Ці експерименти себе не виправдали і на початку 30-х років припинилися. Було відновлено класно-урочну систему організації навчання, яка існує і дотепер.

У відповідності Закону України «Про вищу освіту» навчальний процес у вищих навчальних закладах здійснюється

³¹⁷ Від лат. "complexus" – зв'язок, об'єднання. Комплексний метод означав об'єднання навчального матеріалу навколо тем-комплексів. Авторами його були педагоги О.Шульц (Німеччина), А.Фер'єр (Швейцарія) та О.Декролі (Бельгія).

у таких формах: *навчальні заняття; самостійна робота; практична підготовка; контрольні заходи.*

Навчальні заняття – обмежена часом діяльність (взаємодія) учасників навчального процесу, під час якої викладаються основи науки, що вивчається та вирішуються завдання, які передбачені робочою програмою навчального курсу. Навчальні заняття проводяться за розкладом відповідно графіка навчального процесу, який встановлюється та затверджується керівництвом вищого навчального закладу.

Тривалість навчальних занять у відповідності до типового Положення про організацію навчального процесу у вищому навчальному закладі становить не більше шести академічних годин на день. Академічна година складається з 45 хвилин.

Як правило одне заняття триває дві академічні години з перервою між ними 5-10 хвилин. За рішенням органів самоврядування вищого навчального закладу допускається проведення занять протягом 80 хвилин, але без перерви.

Самостійна робота – навчальна діяльність студентів поза розкладом занять, що спрямована на самостійне опрацювання та закріплення основного змісту питань, що розглядалися під час навчальних занять.

Самостійна робота може здійснюватися як під керівництвом викладача, так і без нього.

Як правило, самостійна робота під керівництвом викладачів проводиться тоді, коли її зміст передбачає виконання складних лабораторних або розрахункових завдань та застосування спеціальних пристроїв і обладнання. Самостійна робота студентів з вивчення суспільних дисциплін здійснюється без присутності викладача.

Обсяг годин, що виділяються для самостійної роботи передбачається робочим навчальним планом і може становити до двох третин загального часу, виділеного на вивчення дисципліни.

Практична підготовка – навчальна діяльність, під час якої студенти практично відпрацьовують уміння й навички, що базуються на знаннях, які вони одержали та засвоїли в

результаті навчальних занять та самостійної роботи по вивченню відповідної дисципліни або циклу дисциплін.

Практична підготовка проводиться за графіком навчального процесу в умовах, які наближені до реальної професійної діяльності або безпосередньо на виробництві. Для майбутнього викладача – в умовах загальноосвітньої або вищої школи.

Практична підготовка (практика) майбутніх викладачів буває *навчальною*, яка передбачає аналітичне спостереження за організацією та проведенню навчального процесу закладу освіти та *виробничою*, що здійснюється під час безпосереднього виконання професійних функцій – викладання предмета, виконання посадових обов'язків тощо.

Практична підготовка проходить під керівництвом найбільш досвідчених викладачів, що мають, як правило, вчене звання, науковий ступінь та досвід практичної педагогічної діяльності.

Контрольні заходи – діяльність викладачів, у процесі якої здійснюється визначення навчальних досягнень студентів. До основних контрольних заходів відносяться: *міжсеместровий контроль, семестрові заліки та екзамени*.

Міжсеместровий контроль, як правило проводиться у вигляді атестацій по кожному предмету і спрямований на визначення результатів засвоєння студентами окремих розділів курсу (модулів) дисциплін, що вивчаються. Кількість атестацій визначається керівництвом факультету вищого навчального закладу впродовж навчального семестру, і має на меті здійснення контролю за сумлінністю виконання студентами навчального плану та графіка навчального процесу.

У відповідності до Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах України семестровий залік – це форма підсумкового контролю, що полягає в оцінці засвоєння студентом навчального матеріалу виключно на підставі результатів виконання ним певних видів робіт на практичних, семінарських або лабораторних заняттях. Семестровий залік планується при відсутності модульного

контролю та екзамену і не передбачає обов'язкову присутність студента.

Із деяких навчальних дисциплін (предметів) застосовується диференційований залік з виставленням оцінок. Він планується лише тоді, коли за навчальним планом та робочою програмою передбачено виконання індивідуальних завдань (курсіві роботи, навчальна та виробнича практика тощо). З лекційного курсу або окремих його частин, які не супроводжуються лабораторними або практичними заняттями, викладач може проводити співбесіди або колоквиум, пропонувати усні або письмові запитання.

Своєчасне і добре виконання лабораторно-практичних занять, відсутність пропусків занять, добра дисципліна дають підставу поставити оцінку «зараховано» без додаткового опитування. Як правило заліки виставляються на останньому за розкладом семінарському, практичному або лабораторному занятті.

Диференційовані заліки виставляються при виконанні індивідуального завдання. При цьому студент подає записи, розрахунки, схеми, плани або креслення. Викладач відмічає виконання кожної роботи у журналі обліку, а після завершення програми може виставити залік після захисту звіту про результати виконання усіх завдань.

Курсові роботи потребують тривалої самостійної роботи студента. Вони включають елементи наукового дослідження. Захист курсової роботи – це особлива форма заліку в комісії з двох-трьох викладачів.

Перед захистом курсової роботи керівник перевіряє її і пише рецензію, у якій зазначає позитивні і негативні сторони роботи і вказує, як потрібно усунути всі недоробки.

Заліки з виробничої (педагогічної) практики виставляються на основі поданого звіту і характеристики керівників практики.

Іспити – це форма підсумкового контролю, що полягає в оцінці засвоєння студентом вивчення усієї дисципліни або її частини, вони мають за мету перевірку знань студентів з теорії і виявлення навичок застосування отриманих знань при

вирішенні практичних завдань, а також навичок самостійної роботи з навчальною і науковою літературою.

Іспит дає можливість кожному студенту у порівняно короткий проміжок часу осмислити весь пройдений курс в цілому, сконцентрувати увагу на вузлових питаннях, закріпити у пам'яті основний зміст.

6.2. Види навчання у вищій школі

Види навчання розрізняються за основними способами передачі та засвоєння змісту навчання. У своєму комплексному вигляді вони щільно поєднуються з словесними, наочними та практичними методами навчання.

Основними видами навчання у сучасній вищій школі є: *лекції, семінарські, практичні, лабораторні, індивідуальні заняття, консультації*. На одному занятті може бути застосовано поєднання видів навчання, яке можна умовно назвати *змішаним* видом. Цей різновид частіше застосовується при викладанні гуманітарних дисциплін.

Підготовка до викладання навчального курсу передбачає складання робочої навчальної програми курсу, в якій відображені значення навчальної дисципліни в професійній підготовці фахівця, її загальний зміст та вимоги до знань, умінь і навичок, основні види навчальних занять.

Навчальна програма нормативної дисципліни є складовою державного стандарту освіти і розробляється фахівцями кафедри. Для кожної навчальної дисципліни, яка входить до освітньо-професійної програми фахівця (ОПП) на підставі навчального плану провідними викладачами кафедр складається робоча програма дисципліни, яка є нормативним документом вищого навчального закладу. Основою для її складання є анотація – система змістових модулів, що наведена у відповідних ОПП галузевих стандартів вищої освіти України.

Складові програми

Робоча навчальна програма розробляється за такою структурою:

1. Пояснювальна записка.

2. Зміст дисципліни;
3. Тематичний план;
4. Зміст лекційного курсу (відповідно до структуривання);
5. Зміст практичних (семінарських) занять;
6. Зміст індивідуальної роботи;
7. Зміст самостійної роботи студентів;
8. Система контролю знань, умінь, навичок;
9. Завдання модульного контролю; Індивідуальні навчально-дослідні завдання; Тематика письмових самостійних робіт; Теоретичні питання до підсумкового контролю;
10. Розподіл балів за модулями та видами навчальної діяльності.
11. Рекомендована література (основна і додаткова).

Зміст розділів програми

У **пояснювальній записці** необхідно сформулювати мету, завдання та предмет дисципліни відповідно до її змісту; чітко визначити знання та уміння, якими студент повинен оволодіти після вивчення даного курсу; вказати структурно-логічне місце дисципліни у навчальному процесі підготовки фахівців.

У змісті дисципліни вказується структура залікових кредитів. Навчальний матеріал поділяється на змістові модулі, кожний із яких є логічно завершеною частиною теоретичного та практичного матеріалу дисципліни. Рекомендована кількість змістових модулів дисципліни в одному навчальному семестрі. Розробляється структура залікових кредитів дисципліни. У таблицю вносяться ті види навчальної роботи, які передбачені робочою програмою згідно з навчальним планом. Якщо дисципліна вивчається більше одного семестру, то структуривання виконується для кожного семестру окремо з обов'язковим підсумком навчального навантаження з усіх запланованих видів робіт.

Зміст лекційного матеріалу. Наводяться теми лекцій, їх короткий зміст (анотація) з обов'язковим посиланням на літературні джерела.

Зміст практичних (семінарських) занять наводиться із зазначенням часу, що відведений на кожне заняття. Якщо дисципліна вивчається більше одного семестру, то підрахунок кількості годин з усіх видів навчального навантаження необхідно здійснювати окремо для кожного семестру та з дисципліни в цілому.

Самостійна робота студента є невід'ємною складовою процесу вивчення конкретної дисципліни, зміст якої визначається робочою навчальною програмою, методичними матеріалами, завданнями та вказівками викладача. Самостійна робота студента забезпечується системою навчально-методичних засобів, передбачених для конкретної навчальної дисципліни – навчальні та методичні посібники, конспект лекцій, практикум, методичні вказівки. У методичних матеріалах для самостійної роботи необхідно передбачати можливість проведення самоконтролю з боку студентів. Навчальний матеріал навчальної дисципліни, передбачений навчальним планом для засвоєння студентом у процесі самостійної роботи, виноситься на підсумковий контроль поряд з навчальним матеріалом, який опрацьовувався при проведенні навчальних занять.

Самостійна робота над навчальною дисципліною для студентів містить:

- опрацювання теоретичних основ прослуханого лекційного матеріалу;
- вивчення окремих тем або питань, що передбачені для самостійного опрацювання;
- підготовка до виступу на семінарському занятті;
- переклад іноземних текстів встановлених обсягів;
- підготовка конспектів навчальних чи наукових текстів;
- підготовка до проведення контрольних заходів (здача змістових модулів, іспитів) тощо.

Індивідуальна навчально-дослідна робота студентів під керівництвом викладача виконується, якщо у робочому навчальному плані спеціальності передбачений такий вид роботи. Індивідуальні завдання виконуються самостійно і не

входять у тижневе аудиторне навантаження студента. Викладач контролює виконання індивідуального завдання на консультаціях, графік яких розробляється кафедрою і затверджується деканом на початку семестру.

До індивідуальних навчально-дослідних завдань відноситься написання рефератів, есе, виконання розрахункових, графічних робіт, оформлення звітів, аналіз практичних, проблемних ситуацій, підготовка власних досліджень до виступу на конференції, участі в олімпіадах тощо. Особливим видом індивідуальних завдань є виконання курсових і дипломних робіт, яке здійснюється відповідно до робочого навчального плану та існуючих вимог щодо їх змісту.

Система поточного та підсумкового контролю.

Поточний контроль здійснюється під час проведення практичних, лабораторних, семінарських занять та контролю самостійної роботи і має на меті перевірку рівня підготовленості студента до виконання конкретної роботи. Форма проведення поточного, модульного контролю під час навчальних занять визначається відповідною кафедрою і відображається у робочому плані дисципліни.

Підсумковий (включаючи семестровий) контроль проводиться з метою оцінювання результатів навчання на певному освітньо-кваліфікаційному рівні або на окремих його завершальних етапах. При організації навчального процесу за вимогами кредитно-модульної системи підсумковий контроль проводиться після закінчення логічно завершеної частини лекційних та практичних занять дисципліни.

Форма проведення підсумкового (модульного) контролю може бути різною – письмова контрольна робота, тестовий контроль тощо, що затверджується кафедрою і відображається у робочій програмі.

При використанні модульного контролю іспити можуть не проводитися. З окремих дисциплін, які є базовими для даної спеціальності, за рішенням випускної кафедри іспити можуть проводитися обов'язково у письмовій або усній формі.

Перелік питань для підсумкового контролю (самоконтролю). що охоплюють зміст дисципліни та виносяться

на самоконтроль або підсумковий контроль, наводиться в кінці розділу програми. Для забезпечення контрольних заходів до програми можуть вноситися наступні матеріали:

- завдання для поточного контролю знань і умінь студентів;
- тематика контрольних робіт та методичні вказівки до її виконання;
- приклади типових завдань (задач), що виносяться на самостійне вивчення;
- форми поточного і підсумкового оцінювання знань дисципліни, критерії оцінювання;
- зразок екзаменаційного білета тощо.

Рекомендована література, що пропонується при вивченні дисципліни, складається з основної і додаткової. До літератури, як правило, включають нормативні документи, базові вітчизняні, найкращі зарубіжні підручники та навчальні посібники з урахуванням їх наявності у бібліотеці університету.

До списку додаткової літератури включаються різні довідникові, періодичні видання, наукові монографії, методичні рекомендації, посилання на Internet тощо.

Поточні зміни до робочої навчальної програми, що стосуються уточнень системи контролю та оцінювання знань, планів семінарських (практичних, лабораторних) занять, тематики рефератів та курсових робіт, переліку основної і додаткової літератури, при необхідності, можуть вноситися щорічно до початку нового навчального року (травень-червень) і схвалюватись на засіданні кафедри (як додаток до затвердженої робочої програми).

6.3. Лекція у вищому навчальному закладі

Лекція ³¹⁸ вперше стала застосовуватися ще в середньовічних університетах у формі читання та коментування викладачем тексту будь-якої книги. Методом викладу навчального курсу (видом навчання) вона стала лише у ХУІІІ

³¹⁸ Від лат. “lectio” – читання.

ст., що пов'язано з ім'ям великого російського вченого М.В.Ломоносова, який одним з перших свої наукові виступи перед студентами та колегами називав саме так.

Лекція у вищому навчальному закладі є основним видом і методом навчання, за допомогою якого послідовно викладається основний зміст науки, що вивчається.

У загальноосвітніх навчальних закладах лекції можуть застосовуватися лише у старших класах.

Різновиди лекцій. Вид лекції визначається основною метою, яку ставить викладач при плануванні змісту лекційного курсу, а також основними видами діяльності, які передбачаються під час проведення лекції.

Оскільки лекція з одного боку відноситься до словесного методу навчання, а з іншого – до форми організації, слід визначитися, яка з цих належностей домінує.

У вищому навчальному закладі лекція – це основний вид організації навчання. Однак у процесуальному (практичному) втіленні вона складається з сукупності окремих методів навчання, які слід визначати за джерелом передачі і сприймання навчального матеріалу та за ступенем самостійності мислення студентів при засвоєнні його змісту.

До першого випадку (за джерелом передачі і сприймання навчального матеріалу) відносяться:

Словесні методи – дії, пов'язані з вербальною ³¹⁹ (мовленнєвою) діяльністю під час заняття – розповіді, пояснення, повідомлення та інше.

Наочні методи – ілюстрації, демонстрації. Застосування таблиць, малюнків, засобів аудіо та відео, інших візуальних засобів що сприяють більш ефективному усвідомленню навчального матеріалу.

До другого (за ступенем самостійності мислення студентів при засвоєнні знань):

³¹⁹ Вербалізація (від лат. verbalis – словесний, мовленнєвий) – здатність людини виражати свої думки і почуття словами (мовленням).

Репродуктивні³²⁰ методи – дії, пов’язані з відтворенням будь-якої інформації у різних формах, що поєднують особливості словесних, наочних і практичних видів діяльності.

Проблемно-пошукові методи – дії, що зумовлюють студентів до більш самостійної, творчої роботи.

При порівнянні цих двох випадків домінує друга група, яка більш узагальнює і поєднує головну мету лекції з відповідними методами її досягнення, хоча не можна виключити того, що в кожній лекції необхідний елемент пояснення та ілюстрації.

За такими ознаками можна виділити три основних **різновиди лекцій**, які умовно ми називаємо: **репродуктивно-інформаційні, пояснювально-ілюстративні та проблемні**.

Репродуктивно-інформаційний різновид лекції передбачає виклад максимальної кількості теоретичного матеріалу і не передбачає повного та остаточного його осмислення студентами саме під час лекції. В практиці роботи комплекс таких лекцій називають іноді „начиткою”, коли студентам на початку навчального семестру викладається основний зміст навчальної дисципліни, даються основні завдання для вивчення курсу, перелік теоретичних джерел та завдання для самостійної роботи.

Репродуктивний різновид лекцій займає основне місце в циклі суспільно-гуманітарних дисциплін навчального плану вищого навчального закладу.

Пояснювально-ілюстративний різновид лекції передбачає під час викладення теоретичного матеріалу застосування ілюстрацій та демонстрацій окремих прикладів, які підтверджують об’єктивність і достовірність інформації, роблять її більш цікавою і сприятливішою.

Проблемний різновид лекції має на меті створити умови для осмисленого сприймання студентами змісту лекції, усвідомлення та аналітичного засвоєння пропонованого матеріалу саме під час лекції. Тому прийоми, які застосовує викладач можуть відзначатися індивідуальними особливостями.

³²⁰ Від лат. "produco" – виробляю, створюю.

Під час лекції викладач може ставити студентам проблемні запитання і частково їх обговорювати, вирішуючи таким чином поставлену проблему. Викликати до подіуму або дошки студентів для рішення окремих прикладів і доведення гіпотез, тощо.

Проблемний різновид лекцій застосовується в основному на вищих щаблях освіти, при читанні спецкурсів і вимагає від викладача досвідченості та високої професійної майстерності.

Вимоги до лекції. Виходячи з основних функцій та завдань організації навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі, вимоги до лекції поділяються на *дидактичні (навчальні), виховні, розвивальні, психологічні та гігієнічні*.

Дидактичні (навчальні) вимоги до лекції полягають у:

- визначенні освітньої мети та навчальних завдань;
- додержанні принципів навчання;
- раціональному використанні наочних засобів навчання;
- використанні індивідуальних і групових видів навчальної діяльності;
- Забезпеченні зворотного зв'язку та контролю.

Виховні вимоги до лекції:

- визначення та використання виховних можливостей навчального матеріалу у світоглядному, морально-правовому, художньо-естетичному та екологічному напрямках;
- формування у студентів життєво необхідних якостей старанності, відповідальності, ретельності, охайності, уважності, доброзичливості та чесності.

Розвивальні вимоги до лекції:

- забезпечення ситуації виникнення у студентів позитивних мотивів навчально-пізнавальної діяльності, творчої ініціативи й активності;
- стимулювання нових якісних змін у розумовому та фізичному розвитку особистості

Психологічні вимоги до лекції:

- урахування індивідуальних та вікових особливостей студентів;
- самовладання та самоконтроль у процесі проведення лекції;
- створення позитивної емоційно-психологічної атмосфери.

Гігієнічні вимоги до лекції:

- додержання температурного режиму;
- забезпечення відповідного санітарного стану приміщення, освітлення, провітрювання;
- попередження та профілактика розумової перевтоми студентів.

Техніка викладу лекції. Визначаючи основні особливості викладу лекції, слід відзначити якими педагогічними засобами користується викладач.

У педагогіці, зокрема, в теорії педагогічної майстерності існує поняття педагогічної техніки, яка складається із зовнішніх та внутрішніх компонентів:

Зовнішня педагогічна техніка – це особистісні засоби аудіовізуального та іншого відчуттєвого впливу викладача на аудиторію. До них належать: *зовнішній вигляд* викладача, його *хода, постава, погляд, рухи, жести, міміка, пантоміміка*, якості, пов'язані з мовленням – *артикуляція, дикція, інтонація, орфоєпія* та ін.

Внутрішня педагогічна техніка – це комплекс розумово-психологічних якостей, які визначають рівень та ефективність професійної компетентності викладача в його практичній педагогічній діяльності. До цього комплексу належать: *професійні* якості, *комунікативні та перцептивні* якості, *особистісні* моральні якості, *креативні(творчі)* якості.

Говорячи про елементи зовнішньої педагогічної техніки, слід згадати старе прислів'я: «зустрічають по одязі, проводжають по розуму». Це говорить про те, що зовнішність викладача, його манери спілкування, особливо на перших етапах знайомства зі студентами, спричиняють враження, яке

значною частиною визначає результативність навчально-виховного впливу викладача на студентів у подальшій роботі.

Вимоги до викладача в цьому можна висловити дуже просто: викладач повинен мати академічний (зразковий) зовнішній вигляд; своїм спілкуванням викладач повинен призводити позитивне враження на студентів.

Але це не означає, що викладач повинен вдаватися до загравання зі студентами реченнями банального змісту, „панібратства” тощо.

Внутрішня педагогічна техніка включає більш складні якості, які формуються і розвиваються в процесі набуття педагогічної освіти та практичної педагогічної діяльності.

До них відносяться:

Професійні якості передбачають знання предмета, методики його викладання, загальних психолого-педагогічних засад викладацької роботи.

Комунікативні та перцептивні ³²¹ якості – здатність особистості, що характеризується потребою організувати багатосторонній процес спілкування на рівні повного взаєморозуміння.

Особистісні моральні якості – показники рівня сформованості моральної свідомості та навичок суспільної поведінки.

Креативні³²² (художньо-творчі) якості – здатність творчого підходу до організації навчально-виховного процесу.

Поступово комплекс цих якостей з набуттям досвіду педагогічної діяльності переростає в педагогічну культуру особистості викладача.

Успіх та результативність лекційної роботи викладача залежить від органічного доцільного поєднання компонентів зовнішньої та внутрішньої педагогічної техніки.

³²¹ Перцепція (від лат. percipio – сприймання, пізнання) – чуттєве сприймання зовнішніх предметів.

³²² Креативність (від лат. creatura – створення) – у педагогіці – творчий підхід до навчально-виховної діяльності.

Підготовка до проведення лекції. При підготовці до лекції викладач усвідомлює тему, основні питання та мету лекційного заняття. На основі цього визначає тип лекції (репродуктивний, пояснювально-ілюстративний, проблемний) і у відповідності до цього готує матеріал.

Для початкуючих викладачів основною вимогою в підготовці до лекційного заняття є наявність конспекту лекції. Він готується у відповідності до плану лекції, що передбачається робочою програмою навчальної дисципліни.

Конспект лекції складається особисто викладачем і як правило містить у собі:

- план питань, що будуть викладені у лекції;
- основний зміст лекції по кожному питанню, що розглядаються;
- перелік основних та додаткових першоджерел, на яких базується зміст питань, що розглядаються в лекції;
- перелік ілюстративних та демонстраційних засобів, що використовуються в лекції;
- Перелік основних питань, що виносяться на самостійне опрацювання студентами.

Кожна навчальна дисципліна у вищому навчальному закладі як правило має відповідне навчально-методичне забезпечення. Це – навчальні посібники, підручники, методичні матеріали (рекомендації, вказівки) до вивчення курсу, засоби наочності тощо.

При підготовці до лекційного заняття викладач повинен враховувати наявність цих матеріалів і орієнтувати студентів на їхнє використання при самостійній роботі по вивченню предмета. Не слід давати перелік першоджерел, яких немає в бібліотеці університету або в кабінеті відповідної кафедри.

Окрім підготовки конспекту викладач має продумати можливість виконання основних вимог до лекційного заняття – дидактичних, розвивальних, виховуючих, гігієнічних. Можливість виконання цих вимог нотуються викладачем у формі мети або завдань і вносяться як правило в передмову до конспекту лекції.

Якщо зміст лекції передбачає виклад фундаментальних теоретичних положень, які належать до незаперечних наукових визначень, то лектор повинен мати відповідні приклади у вигляді цитат або наочних зразків, посиляючись на оригінальні першоджерела. Ці зразки бажано готувати у вигляді фотокопій, які можна демонструвати під час лекції.

Останнім часом для поліпшення якості проведення лекцій з теоретичних проблем застосовується метод структурних схем. Для цього викладач по кожному питанню готує структурно-логічну схему основних теоретичних понять, а потім поступово розкриває їхню сутність.

Виклад лекції.

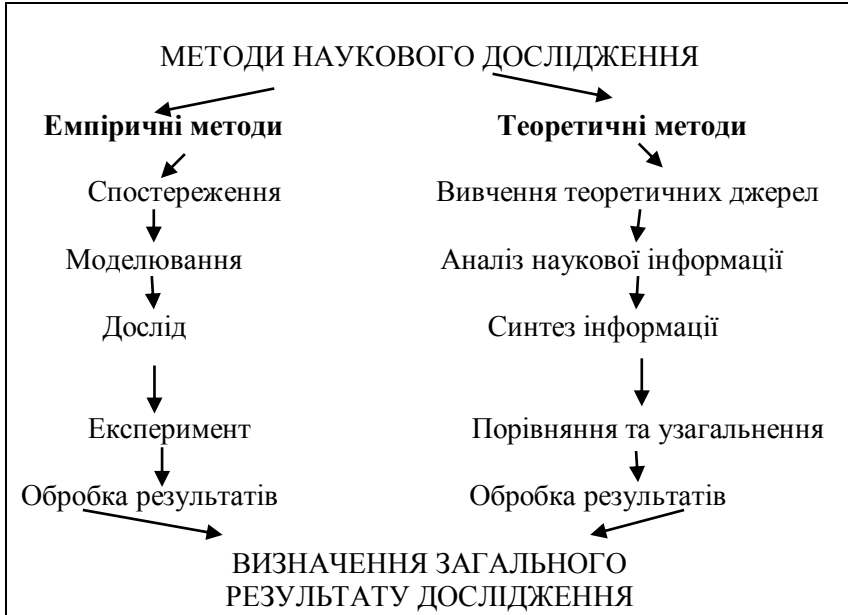
Будь-який змістовно оповідний процес можна порівняти з грою актора. Він повинен мати як мінімум тричасну форму, бо доносить до слухача певний зміст і має логіку початку й завершення. Тому, спираючись на розміркування російського театрального класика К.С.Станіславського, назовемо цей процес умовно – зав'язка, кульмінація й розв'язка.

Наприклад, розглядаючи питання методів наукових досліджень, можна підготувати таку схему: див. схему нижче.

У викладанні навчального предмету, зокрема, лекційного курсу така послідовність є основним логічним правилом. Це пояснюється тим, що процес навчання передбачає постановку завдання, реалізацію його змісту та визначення результату.

Лекція у вищому навчальному закладі – це індивідуальна робота викладача, що базується на комплексі виключно суб'єктивних якостей. Тому вона не може мати чітко визначеного шаблону проведення. Але загальні основи, що склалися в процесі розвитку практики роботи вищої школи і узагальнення досвіду провідних професорів та дослідників методики викладання, все ж існують.

Тому виклад лекції як частки цього процесу можна умовно поділити на **три основні частини**: вступна частина; основна частина; заключна частина.

Вступна частина.

Як правило, лекція починається з оголошення назви теми й викладу плану. Іноді, перш ніж назвати нову тему й дати план, лектор намагається встановити зв'язок з минулою лекцією й тим самим довести логічність побудови курсу. Але самим головним на початку лекції викладач повинен звернути на себе увагу і призвести позитивне враження на студентів.

Одним з основних прийомів досягнення цього може бути так званий миттєвий адекватно³²³ змістовний та психологічно емоційний вплив на студентів. Це може бути коротке зауваження за прикладом: „Я дуже радий, що Ви прийшли на лекцію, не дивлячись на те, що це вже третя пара, а на вулиці така гарна погода”; „Я Вас дуже розумію, сам хотів би відпочити, але робота є робота. Я буду намагатися (подбаю про те), щоб Вам було цікаво, і цей час швидко і не помітно пролетів”.

³²³ Від лат. „adaequatus” – відповідний, тотожний.

Доцільним може бути початок лекції, коли лекторові вдається з перших хвилин подати матеріал, що глибоко хвилює слухачів, у тих або інших межах відомий і цікавий для них.

Іноді лекцію можна почати з якого-небудь епізоду, випадку, що описується в класичній художній або науковій літературі, спостереження, зробленого в процесі перегляду телепередачі, якщо студенти самі спостерігали цю подію або чули про неї.

Існує звичай після повідомлення плану лекції диктувати список літератури по темі. Інші вважають, що літературу краще давати наприкінці лекції. Це не так суттєво. Списки літератури даються в методичному забезпеченні курсу, а саме – в програмі курсу й у планах семінарських занять, що повинна мати кафедра в методичному кабінеті перед початком навчального року і в необхідній до контингенту студентів кількості примірників. Тому список літератури можна давати і можна не давати.

Але досвід свідчить, що студент дуже уважно ставиться до різного роду коментарям літератури, які даються в лекції по ходу викладу матеріалу. Тому викладач перед початком лекції може звернути увагу студентів на ті першоджерела, які мають найбільше відношення до теми лекції і потребують більш детального вивчення під час підготовки до практичних або семінарських занять.

Основна частина.

Після оголошення плану й налаштування студентів на продуктивну роботу лектор переходить до викладу основних питань, передбачених планом. Як свідчить досвід, найдоцільнішим і результативнішим логіка послідовності викладу матеріалу повинна мати індуктивно-дедуктивний ³²⁴ характер. А саме:

³²⁴ *Індукція* (від лат. „inductio” – виведення) – операційно-діяльнісний метод визначення загального висновку на основі синтезу (поєднання) окремих конкретних фактів. *Дедукція* (від лат. „deductio” – наведення) – операційно-діяльнісний метод визначення окремих конкретних фактів на основі аналізу (розчленування) загального висновку.

- від загального до конкретного;
- від конкретного до загального.

У першому випадку лектор висловлює певну загальну характеристику процесу чи явища, потім послідовно висвітлює різні сторони, які розкривають і підтверджують їхню сутність.

У другому випадку все проходить навпаки. Спочатку йдеться про окремі сторони процесу чи явища, а потім приводиться та визначається їхня загальна характеристика.

Високим показником ефективності роботи лектора є доцільне поєднання та по чергове використання індуктивного та дедуктивного характеру викладу матеріалу, що в цілому робить лекцію більш різноманітною у формах сприймання.

Заклучна частина.

Заклучна частина лекції має як правило узагальнюючий та підсумковий характер. Лектор стисло звертається до основних положень по викладеним питанням, робить загальний логічний висновок.

Тут же відзначає питання, на які треба звернути найбільшу увагу при самопідготовці. Нагадує першочергові літературні джерела, які треба опрацювати при підготовці до семінарських та практичних занять.

Якщо в змісті лекції були ключові поняття або слова, викладач повторює їх, підкреслюючи їхнє значення.

При використанні по ходу лекції принципу зворотного зв'язку, що виражалося у частому залученні слухачів до практичної участі в лекції – відповідей на запитання, миттєвих розміркувань, погоджень тощо, викладач відзначає поіменно і дякує тим студентам, які допомагали йому.

Мова лектора

Характер мови лектора повинен відповідати одному з найвагоміших принципів навчання – *доступності*.

Мова відноситься до компонентів як зовнішньої так і внутрішньої педагогічної техніки.

Якщо розглядати мову як мовлення (фізіологічний процес вираження своїх думок словами за допомогою

голосового апарату), то вона складає зовнішній компонент педагогічних якостей викладача. Це – інтонація, дикція, артикуляція, гучність, орфоепія, ін. Рівень розвитку цих якостей має відповідні вимоги, які ми розглядали вище. Вони визначаються здатністю викладача фізіологічно донести до слухачів зміст лекційного матеріалу. Цими якостями безумовно повинен володіти навіть студент.

Головним же в цьому виступають внутрішні елементи педагогічної техніки, що складають комплекс особистісних *професійних, комунікативних та креативних* якостей.

Перше стосується глибокого знання викладачем свого предмету, повного розуміння і володіння темою лекції, пов'язаною з нею відповідною історичною та сучасною літературою.

Друге – здатності викладача бути повністю сприйнятим і зрозумілим.

Третє – створення лектором творчої ситуації, яка спонукала б слухачів до вивчення предмету та прагнення до подальшого продуктивного навчання.

Аналізуючи загальні мовні та мовленнєві засоби лектора можна умовно поділити їх на так звані **зображальні та виражальні** компоненти:

До перших можна віднести зовнішні мовленнєві якості голосового апарату – дикція, артикуляція, інтонація, гучність, орфоепія тощо.

До других – сукупність навичок володіння риторичними якостями, професійною лексикою, логікою мислення, знаннями методики та психолого-педагогічних особливостей викладання дисципліни.

До **зображальних компонентів мови лектора** відносяться:

*Дикція*³²⁵ – якість вимови слів і звуків в розмові, співі та декламації³²⁶ за допомогою голосового апарату.

*Артикуляція*³²⁷ – якість членороздільної вимови слів.

³²⁵ Від лат. „dictio” – вимова, вимовляння.

³²⁶ Від лат. „declamatio” – малозмістовна красномовна промова.

*Інтонація*³²⁸ – тон вимови, почерговість ритміко-мелодичності та звуковисотності мовлення.

Гучність – сила голосу при мовленні.

*Орфоенія*³²⁹ – зразкова літературна вимова.

Говорячи про **виражальні компоненти мови лектора**, слід звернутися до праці відомої української дослідниці особливостей сучасного ораторського мистецтва, професора Сагач Г.М. У своїй книзі „Риторика” вона обґрунтовує закони ораторського мистецтва, зокрема – „мовленнєвий закон”. Цей закон передбачає вираження думки в дієвій словесній формі, що становить систему комунікативних якостей мовлення – правильність, виразність, якість, точність, стислість, доцільність³³⁰.

Правильність – це володіння навичками літературного мовлення, передбаченого орфоепічними, орфографічними, граматичними та лексичними нормами.

Виразність – комунікативна якість, за допомогою якої створюється емоційно-образна ситуація, що здійснює вплив на емоції та почуття слухачів. До засобів виразності слід віднести цитати, епітети³³¹, метафори³³², приказки, прислів'я, афоризми, а також не літературні, сленгові³³³ лексичні форми, що притаманні студентам у побутовому спілкуванні.

Але слід відзначити, що вживання ненормативної лексики недопустимо.

³²⁷ Від лат „articulatio” – членороздільна вимова.

³²⁸ Від лат „intonare”, дослівно – голосно вимовляти.

³²⁹ Від гр. слів: „орфос” – прямий, правильний та „епос” – мова.

³³⁰ Сагач Г.М. Риторика: Навч. посібник для студентів вищ. навчальних закладів. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Київ: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2000. – С.108-111.

³³¹ Від гр. ”епітетон” – додаток. Словесне визначення, що яскраво підкреслює характерну особливість предмета чи явища.

³³² Від гр. „метафора” – перенесення. Образний вислів, у якому ознаки одного предмета чи явища переносяться на інший. Наприклад: „болить моя душа”, „...край неба палає”.

³³³ Від англ. „slang” – слова чи вирази, характерні для осіб певних соціальних прошарків, професій. Іноді сленг називають *жаргоном* або *арго*.

Ясність – комунікативна якість, яка забезпечує адекватне розуміння сказаного, не вимагаючи від слухачів особливих зусиль при сприйнятті його змісту.

Основними причинами, що спричиняють неясність мовлення є порушення лектором норм літературної мови та перенасиченість мовлення спеціальними термінами, іноземними словами, складними метафорами.

Точність – комунікативна якість мовлення, що передбачає використання слів у повній відповідності з їхнім значенням. Не слід вживати слова та терміни, у значенні яких лектор не впевнений.

Стислість – комунікативна якість, яка передбачає застосування мінімальності мовленнєвих засобів для вираження головної думки, головного змісту.

Доцільність – особлива організація мовних засобів, яка зумовлює відповідність мовлення основній меті.

Особливості поліпшення ефективності якості лекції

Під *особливостями* будь-якого процесу або явища розуміють позитивні або негативні характеристики впливу на їхню якість. У навчанні особливостями прийнято вважати ті характеристики компонентів та засобів навчання, які поліпшують або погіршують його ефективність. Самими поширеними засобами, що визначають особливості лекцій можуть бути: стиль викладу лекції, артистизм та ораторські уміння, вживання іноземних слів; застосування образного мовлення (епітетів, метафор); вживання так званих „слів-паразитів” та не літературної мови; відзначення (підкреслення) певних місць у лекції, штучне привернення (залучення) уваги аудиторії.

Стиль викладу лекції.

Російський філософ і педагог Гессен С.І. відзначав, що головна мета університетського курсу – формувати "науковий метод пізнання", а не просто "викладати факти". "Справжня університетська лекція ніколи не викладає просто результати

дослідження; ні, вона показує, як вчений лектор прийшов до цих результатів... Хороші лекції і науково поставлені заняття доповнюють один одного. Завдання тих і інших – спонукати учнів до самостійного дослідження предмета, залучити їх у дослідницьку роботу наукової думки; якщо на лекціях професор, розвиваючи свій погляд, викликає учня на критику, то на семінарських заняттях він, у свою чергу, виступає в ролі критика дослідження, яке здійснили учні" ³³⁴.

Головним недоліком і найнижчим показником майстерності викладача суспільних дисциплін є простий переказ змісту підручника або навчального посібника. В університетській практиці це не припустимо. Однак, цей показник не відноситься до того, хто переказує зміст посібника, автором якого є він сам і у якому здійснений оригінальний підхід до навчального предмета.

Артистизм і ораторські уміння.

Від викладачів часто чекають "цікавого" і навіть "артистичного" викладу матеріалу по учбовому курсу. "Ораторське мистецтво професора полягає не в легкості і обробленій стилі його мови, але у здатності його мислити під час мови, відкривати на лекції нові докази і відтінки думки, що розвивається ним. Тому зовнішня жорсткість мови, оскільки вона є вираження боротьби думки із словом, складає часто справжню привабливість наукової мови... Звичайно, деякий мінімум виразних засобів потрібний для викладача наукового курсу." Однак, "...характерно, що надмірна красивість мови є недоліком наукової лекції, оскільки відволікає увагу слухачів від суті лекції" ³³⁵.

При цьому не можна заперечувати факт впливу особливостей мови викладача на ефективність навчання. Уміння ставити логічні наголоси, робити необхідні і доречні паузи,

³³⁴ Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / Отв. ред. и сост. П. В. Алексеев. – М.: Школа-Пресс, 1995. – С.318-319.

³³⁵ Селье Г. От мечты к открытию. Как стать ученым. – М.: Сов. педагогика, 1987. – С.349.

чітка і ясна дикція важливі для педагогічної діяльності. Такі недоліки мови викладача, як занадто висока швидкість викладу, недбалість у вимові сприяють формуванню зневажливого, а іноді і негативного ставлення студентів до навчального предмета і особисто до викладача. Ці недоліки можуть бути виправлені викладачем шляхом самостійних систематичних вправ.

Вживання іноземних слів.

Майже в кожному посібнику можна знайти вказівку на те, що необхідно намагатися менше вживати іноземні слова, коли можна обійтися рідною мовою.

В іншому випадку допускається їхнє вживання, коли мова йде про так звані «крилаті» слова і висловлювання. Зрозуміло, що лекція дуже виграє, коли мова лектора образна. Різні крилаті слова й висловлювання не тільки роблять лекцію цікавою. Вони сприяють розумінню й запам'ятовуванню матеріалу завдяки створенню свіжості психологічного сприймання.

Це, насамперед, стосується іншомовних класичних висловлювань, які мають широке філософське значення.

Застосування образного мовлення

(метафор, епітетів приказок та прислів'їв).

Безумовно, якщо мова лектора насичена образними порівняннями, це придає лекції яскравого емоційного забарвлення.

Але вживання образного мовлення повинно бути локанічним. Епітети та метафори повинні лише підкреслювати, а не відтворювати основний зміст.

Користуватися приказками й прислів'ями треба лише якісними, тобто тими, що є дійсно втіленням народної мудрості, а не плодом творчості укладача збірника приказок. На жаль, у багатьох збірниках можна зустріти чимало таких висловів, які навіть прочитати важко, а то, щоб вимовити.

Прислів'я, що вживаються в лекції, мають бути легкими для вимови й добре сприйматися на слух. Вони повинні

обов'язково підкреслювати значення відповідного факту і мати безпосереднє відношення до нього.

Наприклад, говорячи про значення спадковості у розвитку і вихованні людини можна застосовувати приказку: „Яблуко від яблуні не далеко падає”. А відзначаючи роль оточуючого середовища у цьому процесі – „З вовками жити – по вовчачому вити”.

Не слід зловживати кількістю прислів'їв і приказок. Це одна з розповсюджених помилок починаючого лектора. Слухач як правило відразу розуміє, що лектор штучно нанизує приказку за приказкою аби „заробити бали” своєю успішності.

Вживання „слів-паразитів”

Існують слова та вирази, що засмічують мову. Вони є майже у кожного. До них відносяться: „так сказати”, „скажімо”, „скажімо так”, „не важко зрозуміти”, „немає нічого простіше”, „принаймні”, „само собою зрозуміло” тощо.

Початкуючому викладачеві важко позбавитися цієї якості. Ефективним методом виправлення цього недоліку є магнітофонний запис та прослуховування лекції при підготовці до неї.

Способи відзначення (підкреслення) певних місць у лекції.

У письмовій мові, тобто в книгах, статтях, є багато типографських способів виділення певних місць, висновків, визначень і т.д. Це курсив, розрядка, підкреслення, жирний шрифт, збільшений розмір букв, ін.

У промовах, одним з найкращих способів підкреслення визначень і висновків є **повторення**. Повторюється тільки те, що варто запам'ятати. Кожне повторення, як правило, записується слухачами і повинно мати концептуальне або узагальнююче значення.

Зустрічаються випадки, коли лектор повторює кінці майже кожної фрази. Це не повторення як методичний прийом. Це те ж саме, що „слова-паразити”, тобто негативна звичка.

Якщо в лекції вживаються посилання на імена, дати, власні назви, то вони пишуться на дошці. Для лектора вони

можуть здаватися надзвичайно простими, але студент чує їх уперше й може помилитися в написанні. Записуються на дошці також важкі слова й спеціальні наукові терміни.

Одним із ефективних засобів логічного підкреслення певних місць є **пауза**.

Початкуючі лектори, як правило, майже не користуються паузою, навпаки, вони уникають цього прийому, тому що бояться, як би слухачі не подумали, що лектор не знає, про що йому говорити далі. Існує практика створити видимість безперервної мови тим, що тягнуть букву «еєє» та інше аби створити проміжки між фразами. А тим часом ці проміжки під час промови необхідні.

Якщо звернутися до друкованого тексту, він обов'язково розділений на абзаци. Такі абзаци в усному мовленні можна виділити тільки паузами.

Паузи застосовуються, як правило, у двох випадках. Перший – коли дається визначення або робиться висновок, після чого пауза як би закінчує думку й у той же час дає студентові можливість зробити запис. Другий випадок – коли лектор лише назвав проблему або поставив питання й робить більшу паузу для того, щоб підкреслити значимість того, що буде слідом за цим сказане.

Способи привернення (залучення) уваги аудиторії.

Ніколи не слід забувати, що увага будь-якої аудиторії навіть при дуже гарній лекції має межу. До кінця лекції увага неминуче слабшає, розсіюється, слухачі відволікаються від лектора. От чому виникає необхідність привернути увагу студентів, допомогти їм зосередитися.

Зазначеній меті можуть служити найпростіші прийоми. Наприклад, лектор вийшов із-за кафедри і став поруч із нею або підійшов ближче до слухачів. Така зміна місця вже привертає увагу слухачів до лектора. Іноді цієї ж мети досягають різні дії, наприклад, перестановка стільця, закривання вікна тощо.

Ефективним засобом привернення уваги є така зміна місця, при якій лектор підходить до якоїсь групи слухачів, що відволіклися від лекції.

Для привернення уваги не слід вживати різного роду грюкотіння по кафедрі, погроз, частого звернення до всієї аудиторії з закликами бути більш уважними.

Конспектування матеріалу лекції студентами.

Вважається, що студенти повинні не лише слухати лекцію, але також конспектувати її зміст. Тому у викладачів іноді виникає недовірливе відношення до тих студентів, які нічого не пишуть на занятті, хоча уважно слухають лектора. Чи обов'язково писати конспект – питання спірне. Звичайно, конспектування допомагає краще зберегти інформацію для майбутнього використання і може сприяти її активній переробці, особливо у тому випадку, коли лекція викладача не є простим переказом підручника.

У будь-якому випадку лектор повинен управляти процесом конспектування своєї лекції. Веденню конспекту заважають занадто швидкий темп викладу матеріалу, відсутність пауз, які студенти могли б використати для записів. Навчання конспектуванню на перших заняттях – важливе завдання викладача. Основні поняття корисно писати на дошці або демонструвати з використанням проєкційних засобів. Цей прийом допоможе уникнути неправильного написання термінів. Ключові визначення необхідно записувати під диктування.

6.4. Семінарські заняття

Семінарське заняття – це вид навчального заняття, при якому викладач організує дискусію навколо попередньо визначених тем, до котрих студенти готують тези виступів на підставі індивідуально виконаних завдань (рефератів).

Семінарські заняття як форма навчання мають дуже давню історію, своїм корінням сягають античності. Слово “семінар” латинського походження, “seminarium” – розсадник і

пов'язане з функцією “посіву” знань від учителя до учнів та “проростанням” їх у свідомості учнів, спроможних самостійно мислити і відтворювати знання на практиці.

Семінари проводились у стародавніх грецьких та римських школах як поєднання диспутів, повідомлень учнів, коментарів і висновків вчителя.

Як зазначалося вище, з XVII століття семінарські заняття (семінарії) застосовуються у Західній Європі, а з XIX – у російських університетах. Цей вид занять (навчання) постійно розвивався, все більше реагуючи на завдання вищої школи.

Семінарські заняття проводяться в аудиторіях або в навчальних кабінетах з однією академічною групою. Перелік тем семінарських занять визначається робочою навчальною програмою дисципліни.

На кожному семінарському занятті викладач оцінює підготовлені студентами реферати, їхні виступи, активність у дискусії, уміння формулювати свою позицію тощо. Підсумкові оцінки за кожне семінарське заняття вносяться у відповідний журнал.

Отримані студентом оцінки за окремі семінарські заняття враховуються при виставленні підсумкової оцінки з даної навчальної дисципліни.

Семінарське заняття з суспільних дисциплін як правило має на меті:

- сприяти розвитку навичок самостійного осмислення, усвідомлення та узагальнення навчального матеріалу (теми);
- поліпшення уміння логічного та послідовного вербального (мовленнєвого) викладу засвоєних теоретичних знань;
- сприяти розвитку пізнавальної мотивації;
- формувати навички оперування поняттями, формулюваннями, визначеннями;
- формувати уміння ставити та вирішувати інтелектуальні проблеми і завдання, спростувати, відстоювати свою точку зору.

Такий підхід зумовлює диференціацію видів навчальної діяльності на семінарських заняттях.

При реалізації першої мети передбачається організація обговорення питання, що вивчається, створення ситуації дискусії, плюралістичного³³⁶ ставлення до проблеми.

Друга мета передбачає організацію виступів студентів з науковими повідомленнями, що сприяє розвитку та закріпленню навичок застосування здобутих теоретичних знань у практичній ораторській діяльності, умінь логічно висловлювати свої судження, думки тощо.

Викладач у ході семінарського заняття може вирішувати такі завдання:

- повторення і закріплення знань;
- контроль знань;
- педагогічне спілкування, безпосередній контакт зі студентами, взаєморозуміння та творча співпраця;
- узагальнення і оцінювання знань студентів.

На основі цього можна виділити два основні *різновиди* семінарських занять, які умовно можна назвати – навчально-дискусійні та навчально-риторичні.

Навчально-дискусійні види занять застосовуються на початку та протягом вивчення основної частини розділів теоретичних курсів. Основні види діяльності на таких заняттях пов'язані з застосуванням методу широкого обговорення питань та усвідомлення проблем і висновків за допомогою діалогу.

Навчально-риторичні як правило при завершенні вивчення теоретичних курсів та підведенні підсумків. На них застосовуються методи публічних промов (рефератів), які студенти готують на основі вивченого та засвоєного матеріалу, демонструючи знання, уміння та навички з даної дисципліни.

³³⁶ Від лат. „pluralis” – множинний. Філософська концепція, за якою існує декілька або безліч основ пізнання.

Підготовка до проведення семінарського заняття

Загально відомо, що підготовка до семінарського заняття складається з двох етапів – теоретичного та методичного.

Теоретичний етап підготовки передбачає підбір теоретичних першоджерел, наочності, ілюстраційного та демонстраційного матеріалу.

Як правило на семінарському занятті викладач повинен мати примірники навчальної літератури, що є в наявності в бібліотеці навчального закладу (посібники, підручники, словники, методичні рекомендації тощо), і які рекомендувалися студентам для використання при підготовці до семінарського заняття.

Етап методичної підготовки складається з методичної розробки заняття, яка включає можливу логіку його проведення:

- визначення основних теоретичних положень та їхнього тлумачення;
- підбір прикладів для порівнянь;
- визначення найбільш складних завдань та варіантів їхнього вирішення;
- розподіл часу на розгляд питань.

Основою підготовки викладача до заняття є методичні рекомендації (вказівки) для студентів до вивчення дисципліни. Вони розробляються провідними викладачами кафедри і затверджуються щорічно перед початком навчального року.

У них, як правило, окрім винесених на розгляд тем і запитань повинні бути проблемні завдання, запропонований перелік рефератів та виступів, пропозиції щодо організації дискусії, “круглих столів”, сценарій конференцій, ділової гри. Кожна тема, враховуючи її особливості, потребує диференційованого підходу до вибору форм і конкретних рекомендацій.

Методичні рекомендації, щодо проведення семінарських занять розробляються викладачами на підставі робочої програми з урахуванням мети, цілей та завдань вивчення дисципліни при підготовці фахівців конкретної спеціальності.

У них визначаються:

- мета та завдання семінару;
- розгорнутий план його проведення;
- перелік питань для обговорення і дискусії;
- перелік літератури для використання під час підготовки та проведення семінару.

Також подається перелік роздавального матеріалу для семінару (таблиці, схеми, слайди тощо), картки індивідуальних завдань, експрес-опитування. Головним чинником ефективності семінарського заняття повинна бути творча співпраця студентів і викладача, яка ґрунтується на високому професіоналізмі та взаємній зацікавленості в досягненні результату навчання.

Мета семінарів на перших курсах – ознайомлення студентів з особливостями самостійної роботи з літературою, першоджерелами та методикою роботи з ними, з підготовкою до написання рефератів, читання та обговорення їх.

Хід заняття

Організаційний момент передбачає:

- взаємне привітання викладача і студентів;
- нагадування основних вимог, правил на занятті;

Вступна частина

Викладач нагадує студентам мету і завдання, вводить їх у тему, визначає про форми роботи на семінарі, розраховує час на проведення окремих видів роботи. Тобто, налаштовує студентів на роботу, надає заняттю конструктивно-прагматичного характеру, зацікавлює аудиторію.

Врахувавши, що на підведення підсумків заняття потрібно 3–5 хвилин, викладач може завчасно спланувати час на розгляд окремих питань, проблемних завдань, вправ, ситуацій. Звичайно, кожне заняття – це живий організм, і обмежити його рамками часу дуже складно, але орієнтуватись у регламенті потрібно, це дисциплінує і студентів, і самого викладача, привчає до економії часу, взаємної поваги в ході дискусії чи обговорення, а також дає можливість розглянути передбачену проблему в цілому, а не за окремими питаннями.

Відсутність регламенту руйнує схему семінару, призводить до втрати логіки і взаємозв'язків.

При всій відносності порівнянь тут доцільно звернутись до одного з цікавих висновків так званої теорії хаосу, яка формулюється так: якщо не можна передбачити поведінку системи на тривалий час, то цілком можливо передбачити загальні тенденції, відпрацювати головну політику, залишаючи деталі на самоорганізацію.

Це можна застосувати і до семінарського заняття. Основні проблеми повинні бути розглянуті й відпрацьовані на занятті.

Під час підготовки семінару викладач повинен передбачати зміну форм роботи студентів у ході заняття. Бажано мати 2–3 можливі моделі з застосуванням різних форм роботи. Це можуть бути “прес-конференція”, “круглий стіл”, “дебати” тощо.

Добре, якщо семінар поділяється на окремі блоки.

Завдяки цьому можна розв'язати одночасно декілька завдань:

- підводити короткі підсумки під час проведення семінару;
- корегувати хід семінару;
- дисциплінувати студентів, тримаючи їх у робочій формі;
- ефективно використовувати технічні засоби навчання, індивідуальні завдання тощо.

Але це не знімає питання обов'язкового підведення викладачем підсумку дискусії, орієнтації студентів на подальшу самостійну роботу, глибоке та ґрунтовне вивчення теми.

Види навчальної діяльності на семінарському занятті

Найбільш поширеними видами навчальної діяльності на семінарському занятті у вищому навчальному закладі є дискусії, конференції, реферати.

Дискусія³³⁷ є однією з найпоширеніших видом діяльності на семінарському занятті – це слово латинського походження, що означає “дослідження, колективне обговорення спірного питання, обмін думками, ідеями між кількома учасниками”. Суть даного методу полягає в обміні поглядами з конкретної проблеми. Мета дискусії – виявити відмінності в розумінні питання і в товариській суперечці встановити істину, прийти до спільної точки зору.

Дискусії можуть бути вільними і керованими. Вони є доцільною і ефективною тоді, коли виникає на базі знань учасників з теми, яка розглядалась. За допомогою дискусії студенти отримують нові знання, зміцнюються у власній думці, вчать її відстоювати. Головна функція навчальної дискусії – стимулювання пізнавального інтересу з певної проблеми. Однією з найважливіших умов її ефективності є попередня і ґрунтовна підготовка студентів як у змістовному, так і в формальному відношенні. Змістова підготовка – це накопичення необхідних знань з теми, передбаченої дискусією, а формальна – у виборі форми відтворення викладу цих знань.

Дискусія збагачує зміст уже відомого студентам матеріалу, допомагає його впорядкувати і закріпити.

Викладач же отримує належну інформацію про глибину і систему знань, особливості мислення студентів, корегує свою подальшу роботу з ними.

Умови успіху дискусії:

- участь у дискусії усієї групи. Можна розподілити ролі – ведучого, опонента, рецензента, логіста, експерта тощо, залежно від теми дискусії;
- кожен її учасник повинен мати чіткі тези своєї позиції, а не великий реферат, думки висловлювати коротко, зважаючи слова, контролюючи свої емоції;
- дискусія має бути спрямована на з'ясування проблеми, а не на “змагання” її учасників;
- протилежні точки зору не повинні нівелюватись – саме їх наявність просуває дискусію уперед;

³³⁷ Від лат „discussio” – дослідження, розбір.

- дискусійні зауваження повинні бути зрозумілими, коректними;

- під час дискусії керівник повинен утримуватись від власного виступу, він повинен знати проблему, вміти керувати дискусією, слухати виступаючих, робити висновки, мати авторитет і бути тактовним. Надзвичайно важливо навчити студентів деяким правилам “технології” дискусії.

- Цьому можуть сприяти такі прийоми:
- опитування експертів, ознайомлення з їх поглядами на те чи інше питання;

- прийом “поєднання ідей”;
- прийом “оживлення” великих рефератів, доповідей за допомогою питань або вільної дискусії, якою ніхто не керує (обговорюється вузьке коло питань);

- прийом дискусій з розподіленими поглядами;
- прийом дискусій у малих групах.
- Робота з малими групами як форма семінарського заняття може використовуватись під час обговорення проблем з будь-якої дисципліни.

- В основі – традиційний поділ навчальної групи на міні-групи (по 4–5 осіб у кожній) і постановка завдань, які повинні вирішувати студенти кожної міні-групи.

- При цьому необхідно звернути увагу на такі вимоги:

- аудиторія повинна бути невеликою з відповідним розміщенням меблів, щоб не робити перестановок на занятті;

- в кожній мікрогрупі бажано мати лідера, спроможного сформулювати думки і повести за собою товаришів;

- не зводити в одну міні-групу 2–3 лідерів, це знизить ефективність роботи;

- час на виконання роботи чітко регламентувати;
- завдання повинні бути конкретні, передбачати спільне обговорення, дискусії;

Для роботи малими групами, можливі різні завдання.

Протягом півгодини малі групи обговорюють свої компетенції, після цього лідери презентують перед академічною

групою бачення проблеми під кутом зору своєї групи, відповідають на запитання, роз'яснюючи свою позицію і отримуючи консультативну допомогу викладача, спільно формулюють узагальнене бачення шляхів вирішення проблеми, формулюють загальні висновки.

Конференції³³⁸ застосовуються, як правило, в тому випадку, коли на семінарському занятті розглядаються складні теоретичні проблеми, категорії та формування.

Особливості ходу такого виду діяльності:

- група складає запитання до проблеми, автори найбільшої кількості питань потрапляють у групу учасників конференції;

- автори найбільш цікавих запитань займають місця за столом учасників і задають запитання групі.

- Реферат³³⁹ – форма роботи поліваріантна. Її використання потребує значної попередньої роботи як студентів, так і викладачів. До того ж в ході самого заняття важливо створити умови, які б стримували процес творчості, дискусії. Реферати, при заслуховуванні яких 1–2 студенти працюють, а інші відпочивають – недоцільні.

- Вимоги до написання реферату:
- реферат передбачає підготовку варіанта виступу;
- під час підготовки використовується література, що покладена в основу повідомлення;

- сам виступ повинен бути цікавим, містити нову інформацію, знайомити з різними позиціями з того чи іншого питання;

- використання роздавального матеріалу;
- студенти повинні бути зорієнтовані на конспектування цінних повідомлень, нової інформації, щоб використати її в подальшому обговоренні питання;

- реферат повинен бути обмежений у часі;
- можливе рецензування рефератів студентами завчасно в письмовій формі, або в усній – на занятті, проведення

³³⁸ Від лат. „coferentia” – збирати в одне місце.

³³⁹ Від лат. „referre” – доповідати, повідомляти.

експрес-роботи з теми рефератів і визначення його коефіцієнта корисної дії.

- Для того, щоб реферати мали навчальну роль, потрібно на занятті дотримуватись таких вимог:
- попередня робота студента з обов'язковою консультацією викладача;
- створення таких обставин на семінарському занятті, коли до процесу заслуховування, обговорення та аналізу буде залучена вся група;

Основні вимоги до роботи викладача при підготовці та проведенні семінарського заняття

Успіх семінарського заняття великою мірою залежить від викладача, його ролі в організації самостійної роботи студентів, вимогливості в процесі обговорення теми, підготовленості до семінару, уміння володіти аудиторією, індивідуального підходу до кожного студента групи.

Все це вимагає копіткої роботи, вдумливої і цілеспрямованої підготовки до семінару, а саме:

- Викладач повинен бути активним керівником семінарського заняття активізувати пасивних студентів, ставити додаткові питання, тримати аудиторію в робочому стані, не давати окремим студентам відвертатися від ходу занять.
- Викладач повинен спрямовувати роботу семінару, уміло поєднувати розвиток активності студентів з чітким виконанням плану проведення заняття.
- Необхідне уміле поєднання добровільних виступів студентів з виступами за викликом викладача.
- На семінарі викладачу слід завжди бути спокійним і зосередженим.
- Виступи студентів викладач оцінює з позиції об'єктивності, поваги до студентів, уміння створювати на семінарі обстановку колективного обговорювання поставлених питань.
- Керівник семінару повинен реагувати на прояви низької культури студентів – засміченості мови, порушення

поведінки, не допускати виступів по чужому конспекту, використання шпаргалок.

6.5. Практичні, лабораторні, індивідуальні заняття, консультації

Практичні заняття – вид навчального заняття, при якому викладач організує детальний розгляд студентами окремих теоретичних положень навчальної дисципліни та формує вміння і навички їх практичного застосування шляхом індивідуального виконання студентом відповідно сформульованих завдань.

На відміну від семінарських, практичні заняття ставлять на меті формування суто практичних умінь і навичок, передбачених вивченням відповідної дисципліни. Тому види діяльності на практичному занятті мають свої особливості, які характеризуються дослідницькими і творчими діями студентів.

У залежності від переваг відповідних дій, практичні заняття можна умовно поділити на навчально-діяльнісні та навчально-дослідницькі.

На навчально-діяльнісних заняттях студенти самостійно або за участю викладача виконують завдання, відпрацьовуючи та засвоюючи практичні навички. До цього можна віднести – робота з книгою, документами, картами, посібниками, словниками тощо, метою якої є реферування, вивчення фактичного матеріалу навчальної дисципліни.

Навчально-дослідницькі заняття відзначаються застосуванням методів роботи, пов'язаних з проведенням пошукових та дослідницьких дій. Це може бути аналіз теоретичних концепцій, архівних матеріалів, визначення особливостей та порівняння різних точок зору на одну проблему, що висвітлена у наукових джерелах, ін.

Практичні заняття проводяться в аудиторіях або в навчальних лабораторіях, оснащених необхідними технічними засобами навчання, обчислювальною технікою. Практичне заняття проводиться з студентами, кількість яких не перевищує половини академічної групи.

Перелік тем практичних занять визначається робочою навчальною програмою дисципліни. Проведення практичного заняття ґрунтується на попередньо підготовленому методичному матеріалі.

Вказані методичні засоби готуються викладачем, якому доручено проведення практичних занять, за погодженням з лектором даної навчальної дисципліни.

Практичне заняття включає проведення попереднього контролю знань, умінь і навичок студентів, постановку загальної проблеми викладачем та її обговоренням за участю студентів, розв'язуванням контрольних завдань, їх перевірку, оцінювання.

Оцінки, отримані студентом за виконання окремих практичних завдань, враховуються при виставленні підсумкової оцінки з даної навчальної дисципліни.

Лабораторне заняття – вид навчального заняття, при якому студент під керівництвом викладача особисто проводить натурні або імітаційні експерименти чи досліди з метою практичного підтвердження окремих теоретичних положень даної навчальної дисципліни, набуває практичних навичок роботи з лабораторним устаткуванням, обладнанням, обчислювальною технікою, вимірювальною апаратурою, методикою експериментальних досліджень у конкретній предметній галузі.

Лабораторні заняття проводяться у спеціально обладнаних навчальних лабораторіях з використанням устаткування пристосованого до умов навчального процесу. В окремих випадках лабораторні заняття можуть проводитися в умовах реального професійного середовища.

Перелік тем лабораторних занять визначається робочою навчальною програмою дисципліни.

Виконання лабораторної роботи оцінюється викладачем. Підсумкова оцінка виставляється в журналі обліку виконання лабораторних робіт. Підсумкові оцінки, отримані студентом за виконання лабораторних робіт враховуються при виставленні семестрової підсумкової оцінки з даної навчальної дисципліни.

Індивідуальне заняття як правило проводиться з окремими студентами, які навчаються за індивідуальною

формою навчання з метою підвищення рівня їхньої підготовки та розкриття індивідуальних творчих здібностей.

Індивідуальні навчальні заняття організуються за окремим графіком з урахуванням індивідуального навчального плану студента і можуть охоплювати частину або повний обсяг занять з однієї або декількох навчальних дисциплін, а в окремих випадках – повний обсяг навчальних занять для конкретного освітнього або кваліфікаційного рівня.

Види індивідуальних навчальних занять, їхній обсяг, форми та методи проведення, форми та методи поточного і підсумкового контролю (крім державної атестації) визначаються індивідуальним навчальним планом студента.

Консультація – вид навчального заняття, при якій студент отримує відповіді від викладача на конкретні запитання або пояснення певних теоретичних положень чи аспектів їхнього практичного застосування.

Консультація може бути індивідуальною або проводитися для групи студентів, залежно від того, чи викладач консультує студентів з питань, пов'язаних із виконанням індивідуальних завдань, чи з теоретичних питань навчальної дисципліни.

Обсяг часу, відведений викладачу для проведення консультацій з конкретної дисципліни, визначається навчальним планом.

Консультація є однією з форм роботи викладача з відстаючими студентами і однією з форм організації їхньої самостійної роботи.

Консультація використовується не лише для допомоги студентам, але й для контролю за їхньою роботою.

6.6. Позанавчальні форми організації

Навчання у вищій школі

До позанавчальних форм організації навчання відносяться різні практики.

Як правило, у вищому навчальному закладі до обов'язкових видів практики відносяться – *навчальна* та *виробнича* практики.

У вищих навчальних закладах, де обов'язковими є підготовка та захист дипломних проектів, тематика яких пов'язана з виробництвом, передбачається *переддипломна* практика.

Навчальна практика проводиться на молодших та середніх курсах навчання. Її зміст та основні завдання передбачають знайомство з виробництвом, закріплення теоретичних знань, одержаних під час навчальних занять шляхом порівняння та наочного переконання.

Для студентів соціально-гуманітарних спеціальностей навчальна практика проводиться в умовах їхньої майбутньої професійної діяльності. Для майбутніх педагогічних працівників – у середніх та вищих навчальних закладах. Для науковців – в науково-дослідних установах та організаціях, архівах, бібліотеках тощо.

Завдання навчальної практики передбачають:

- знайомство з напрямками та основним змістом діяльності установи чи закладу;
- вивчення основної нормативної документації;
- вивчення досвіду роботи кращих працівників;
- практичне виконання елементарних виробничих завдань – складання документів, виконання фрагментів робіт(проведення занять);
- проведення науково-дослідної роботи для підготовки курсових робіт та закріплення теоретичних знань.

Виробнича практика проводиться на старших курсах навчання. Її зміст та основні завдання передбачають роботу студента у якості працівника майбутньої спеціальності з виконанням відповідних посадових обов'язків.

Для майбутніх викладачів – це робота у закладах освіти у якості викладача, куратора. Для науковців – робота у відповідних установах у якості наукових співробітників і прирівняних до них працівників.

Усі види практики повинні мати відповідне методичне забезпечення — основні завдання, відповідну методичну документацію.

Виробнича практика є складовою частиною навчального процесу в яка пов'язує теоретичне навчання у магістратурі і самостійну викладацьку роботу у вищому навчальному закладі, дає можливість одержати навички науково-педагогічної діяльності викладача вищого навчального закладу.

Основними завданнями виробничої (педагогічної) практики студентів-магістрантів є:

- ознайомлення з основними напрямками навчально-виховної і наукової роботи вищого навчального закладу;
- детальне вивчення робочих програм історичних дисциплін певної спеціальності (або групи спеціальностей) вищого навчального закладу;
- набуття досвіду написання конспектів лекцій і практичних занять з історичних дисциплін;
- формування первинних навичок читання лекцій та проведення практичних занять з історичних дисциплін вищому навчальному закладі;
- оволодіння різними методами і засобами поточного і підсумкового контролю рівня знань студентів;
- формування первинних навичок організації і проведення консультацій студентам, засідань наукових гуртків і проблемних груп;
- формування первинних навичок встановлення міжпредметних зв'язків історичних дисциплін і дисциплін спеціальності, що використовують математичні методи дослідження та обробки результатів;
- формування навичок використання сучасних психолого-педагогічних основ навчання та виховання студентів;
- набуття досвіду розробки нових технологій навчання студентів;
- ознайомлення з формами і методами

організаційно-управлінської роботи вищого навчального закладу;

- формування особистості майбутнього магістра, виховання культури поведінки і здатності працювати у викладацькому колективі.

Перед початком виробничої (педагогічної) практики проводиться настановна конференція за участю керівника відділу практики університету, працівників деканату, завідувача кафедри, методистів та магістрантів. На конференції оголошуються місця проходження практики, цілі і конкретні завдання практики, обов'язки і права керівників практики і практикантів, порядок звітності за роботу під час практики.

Для успішного проходження практики магістранти під керівництвом методистів повинні:

- взяти участь у зустрічі з керівниками факультету, кафедри, викладачами за місцем проходження практики;
- ознайомитись з навчальними планами і програмами історичних курсів тих академічних груп, в яких проходитиме практика;
- розробити індивідуальний план практики;
- відвідати, як правило, не менше 5 лекцій і 5 практичних занять викладачів-наставників;
- підготувати деталізовані конспекти лекцій і практичних занять, що будуть проводитись самостійно, узгодити тексти з викладачами і методистом;
- провести самостійно, як правило, не менше 2 лекцій і 5 практичних занять;
- провести не менше 2 консультацій студентам з предметів, що викладалися магістрантом;
- ознайомитись з роботою студентського наукового гуртка або проблемної групи і провести самостійно не менше 1 засідання гуртка (проблемної групи);
- відвідувати і приймати участь в обговоренні занять своїх товаришів;
- незалежно від наявності своїх занять практикант перебуває на кафедрі вищого навчального закладу щодня (крім вихідних) не менше 6 годин;

- під час практики магістранти продовжують виконання своїх кваліфікаційних магістерських робіт;
- на останньому тижні практики магістранти готують необхідну документацію до звіту про педпрактику.

Контроль за роботою магістрантів-практикантів здійснюють груповий методист, завідувач відповідної кафедри, деканат, керівник відділу практики університету, ректорат.

Контроль за практикою здійснюється під час відвідування занять практикантів, при обговоренні проведених занять.

Робота практикантів оцінюється кафедрою, на якій проводилась практика, та методистами за системою КМСОНП (Кредитно-модульної системи організації навчального процесу): „відмінно” (90-100 балів), „добре” (75-29 балів), „задовільно” (60-74 балів), „незадовільно” (менше 60 балів). При виставленні загальної оцінки за виробничу (педагогічну) практику груповий методист і кафедра враховують оцінки за проведені заняття, організованість, дисципліну та педагогічний хист практиканта, активність при виготовленні та використанні засобів навчання та діагностики знань студентів, оцінки за завдання кафедр психології та педагогіки.

По закінченню практики студент-практикант складає звіт, де відображений основний зміст проведеної ним роботи.

Звіт, як правило, завіряється керівником установи, де студент проходив практику.

6.7. Форми організації та види навчання у загальноосвітній школі

У загальноосвітній школі використовується класно-урочна система організації навчання, яка має основні ознаки:

- постійний склад учнів приблизно однакового віку і рівня підготовки;
- кожен клас працює відповідно до свого річного плану (планування навчання);
- навчальний процес здійснюється у вигляді окремих взаємопов'язаних елементів (уроків);

- кожен урок присвячується тільки одному предмету (монізм);
- уроки мають постійну черговість (розклад);
- керівна роль належить учителеві (педагогічне управління);
- застосовуються різні види і форми пізнавальної діяльності учнів (варіативність навчання).

Основною формою організації навчання у загальноосвітній школі є урок – основна організаційна форма; проводиться з постійним складом учнів, у межах точно певного часу, за встановленим розкладом і з чітко визначеним змістом навчання.

Кожен урок має мету, яка реалізуються через: зміст уроку; методи навчання; вплив особистості вчителя; атмосферу спілкування; різні форми співпраці.

Основні вимоги до уроку.

Загальні:

- побудова уроку на основі закономірностей навчально-виховного процесу;
- оптимальне поєднання і реалізація на уроці дидактичних принципів і правил;
- забезпечення умов для продуктивної пізнавальної діяльності учнів з урахуванням їх інтересів, схильностей і потреб;
- встановлення міжпредметних зв'язків, усвідомлення їх учнями;
- зв'язок з раніше засвоєними знаннями і уміннями, опора на досягнутий рівень розвитку школярів;
- стимулювання і активізація усіх сторін особи;
- логічність і емоційність етапів учбово-пізнавальної діяльності;
- ефективне використання педагогічних засобів;
- зв'язок з життям, особистим досвідом учнів;
- формування практично необхідних знань, навичок, раціональних прийомів мислення і діяльності;

- формування уміння вчитися, потреби в постійному поповненні своїх знань;

- діагностика, прогнозування, проектування, планування кожного уроку.

Дидактичні:

- чітке визначення освітніх завдань кожного уроку;
- оптимізація змісту уроку з урахуванням соціальних і особових потреб;

- раціональне поєднання різних форм і методів навчання;
- поєднання різних форм колективної діяльності з самостійною роботою школярів;

- забезпечення оперативного зворотного зв'язку, дієвого контролю і управління.

Виховні:

- визначення виховних можливостей учбового матеріалу, діяльності на уроці, формулювання реальних виховних цілей;

- формування у учнів життєво необхідних якостей: старанності, відповідальності, ретельності, акуратності, уважності, обов'язковості і чесності;

- формування світоглядної, моральної, правової, політичної, художньо-естетичної, економічної, екологічної культури.

Розвивальні:

- формування і розвиток у позитивних мотивів учбово-пізнавальної діяльності, творчої ініціативи і активності, що вчать;

- вивчення і облік рівня розвитку і психологічних особливостей учнів, проектування "зони найближчого розвитку";

- стимулювання нових якісних змін в розвитку особистості.

Психологічні:

- вивчення і облік індивідуальних особливостей учнів;

- самовладання і самоконтроль учителя;

- вимогливість учителя у поєднанні з повагою до учнів;

- педагогічний такт.

Гігієнічні:

- температурний режим;
- освітлення;
- провітрювання;
- попередження розумової перевтоми учнів.

Типи уроків. У сучасній дидактиці є декілька підходів до класифікації уроків, кожен з яких відрізняється певною ознакою. Найбільш узагальнений та спільний у визначеннях є підхід, при якому класифікація уроків здійснюється за метою навчання, що обумовлюється змістом навчання та рівнем підготовленості учнів. Відповідно цьому підходу, виділяються п'ять типів уроків.

- урок засвоєння нових знань;
- урок формування навичок і умінь;
- урок застосування знань, умінь, навичок;
- комбінований урок;
- контрольний урок;

Для досягнення більш ефективного результату у навчанні за допомогою нових інтерактивних технологій можуть застосовуватися так звані «нестандартні уроки»: уроки-ділові ігри, уроки-рольові ігри, уроки-консультації, комп'ютерні уроки, уроки-конференції, уроки-творчі звіти, уроки-змагання, уроки, які ведуть учні тощо.

Найбільш поширеним у шкільній практиці при викладанні суспільних дисциплін є комбінований урок, коли поєднуються різні види діяльності, передбачені, різними цілями: одержання нових знань, формування умінь і навичок, застосування знань тощо.

При плануванні комбінованого уроку необхідно чітко встановити, які типи уроків і їх структурні елементи комбінуються. При цьому одні з видів діяльності можуть випадати із структури комбінованого уроку, інші – застосовуватися.

Наприклад, комбінований урок, який ставить за мету перевірку раніше засвоєного матеріалу і засвоєння нових знань може мати таку структуру:

- перевірка виконання учнями домашнього завдання;

- перевірка раніше засвоєних знань;
- виклад нового матеріалу.
- обговорення або дискусія.
- підведення підсумків уроку і повідомлення домашнього завдання.

У загальноосвітньому закладі можуть застосовуватися допоміжні форми організації навчальної діяльності: семінари, практикуми, лекції, навчальні екскурсії, предметні гуртки, факультативні заняття, індивідуальні співбесіди, тестування, індивідуальні та групові консультації. Але ці форми застосовуються переважно у старших класах.

До форм організації навчання у загальноосвітній школі належать виконання домашніх завдань (домашня робота).

Домашнє завдання передбачає:

- закріплення, поглиблення і розширення знань, умінь і навичок учнів;
- підготовка учнів до активного сприйняття нового матеріалу;
- формування умінь і навичок самостійної роботи у школярів

Орієнтовні норми часу на виконання учнями домашньої навчальної роботи:

Клас		2-3	4-5	6-7	8	9-11
Кількість годин		1,5	2	2,5	3	4

Підготовка вчителя до уроку може бути попередньою та безпосередньою.

Попередня підготовка передбачає:

- вивчення учбових програм, підручників, посібників;
- вивчення спеціальної педагогічної і методичної літератури;
- вивчення досвіду інших учителів.
- Складання календарно-тематичного плану: розподіл тим (встановлення термінів їх вивчення); визначення типів уроків; визначення об'єму матеріалу; вибір наочності, ТЗН.

Безпосередня підготовка передбачає:

- Складання плану-конспекту уроку: конкретизація мети і завдань уроку; визначення об'єму і змісту учбового матеріалу; вибір форм організації навчання; вибір оптимальних методів і прийомів навчання; вибір наочно-технічного оснащення уроку; визначення змісту і методики виконання домашнього завдання.

Оцінка навчальних досягнень учнів

У загальноосвітній школі існує чотириохрівнева шкала оцінки знань за 12-бальним оцінюванням.

Початковий рівень (1-3): Відповідь учня фрагментарна, характеризується початковими уявленнями про предмет вивчення.

Середній рівень (4-6): Учень відтворює основний учбовий матеріал, здатний виконувати завдання за зразком; володіє елементарними умінями учбової діяльності

Достатній рівень (7-10): Учень знає істотні ознаки понять, явищ, зв'язку між ними, вміє пояснити основні закономірності; самостійно застосовує знання в стандартних ситуаціях; володіє розумовими операціями (аналіз, абстрагування і т. д.); уміє робити висновки;

виправляє допущені помилки; відповідь повна, правильна, логічна, обґрунтована, хоча бракує власного розсуду;

Високий рівень (11-12): Знання учня глибокі, міцні, узагальнені, системні. Учень може застосовувати їх для виконань творчих завдань, Уміє самостійно оцінювати різноманітні ситуації та обстоювати власну позицію.

Сучасна школа потребує постійного удосконалення форм організації та методів навчання, що зумовлює застосування інноваційних технологій організації навчання.

Питання для обговорення:

1. *Поняття про форми організації та види навчання. Їх історичний розвиток, сучасний стан.*

2. *Основні напрямки вдосконалення форм навчання в сучасній вищій та загальноосвітній школі України.*

Література до вивчення розділу

1. Закон України «Про вищу освіту» – http://www.mon.gov.ua/laws/ZU_2984.doc
2. Про національну доктрину розвитку освіти: Указ Президента України.
http://www.mon.gov.ua/laws/Ukaz_Pr_347.doc
3. Баханов К.О. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти. – Донецьк: ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2005. – 384 с.
4. Болюбаш Я.Я. Організація навчального процесу у вищих закладах освіти: Навч. посібник для слухачів закладів підвищення кваліфікації системи вищої освіти. – К. : ВПП «Компас», 1997. – 63 с.
5. Андрусишин Б.І., Гуз А.М. Методика викладання шкільного курсу «Основи правознавства»: підручник. – К.: Знання, 2008. – 301с.
6. Булда А. А. Практична підготовка вчителів історії в педагогічних навчальних закладах України (етапи і особливості) – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2006. – 498 с.
7. Лекції з педагогіки вищої школи: Навчальний посібник. / Заг. ред. В.І.Лозової. – Харків: „ОВС”, 2006. – 496 с.
8. Михайличенко О.В. Методика викладання суспільних дисциплін у вищій школі: Навчальний посібник. / Вид. друге. Доп. та перероблене. – Суми, СумДПУ, 2009. – 122 с.
9. Нормативно-правові документи з питань вищої освіти / Я.Болюбаш (ред.), Т.Дудник (уклад.). – Б.м., 2004. – 304 с.
10. Разин В.И. Общая методика преподавания философии в вузах. – М.: Высшая школа, 1977. – 184 с.
11. Пометун О. І., Пироженко Л. В., Коберник Г. І., Роєнко Л. М., Баліцька Н. Г. Інтерактивні технології навчання / Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини. – К. : Науковий світ, 2004. – 86 с.
12. Пометун О. І., Комар О. А. Підготовка вчителів початкових класів: інтерактивні технології у ВНЗ: навч. посібник / Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини. – Умань : РВЦ «Софія», 2007. – 66 с.

13. Пометун О.І., Фрейман Г.О. Методика навчання історії в школі. – К. : Генеза, 2006. – 328 с.
14. Проблемы философской подготовки молодых научных кадров. – М.: Наука, 1985. – 273 с.
15. Сагач Г.М. Риторика: Навч. посібник для студентів вищ. навчальних закладів. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Київ: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2000. – С.108-111.

Розділ 7.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ СТУДЕНТСЬКИХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

7.1. Система організації науково-дослідної роботи студентів та види наукових студентських робіт.

Навчальними програмами психолого-педагогічних дисциплін у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації передбачається, що студенти у процесі їх вивчення мають опанувати як зміст цих наук, так і засвоїти основні шляхи процесу наукового пізнання. Це означає, що творча складова професійно-педагогічної підготовки майбутніх вчителів з університетською освітою, повинна бути достатньо вагомою. Така організація процесу навчання дає можливість запобігти догматичному накопиченню певного обсягу інформації та сприяє формуванню креативного мислення студентів.

Організація підготовки творчої особистості майбутнього вчителя передбачає залучення студентів до наукової роботи протягом усього періоду навчання в університеті. Звичайно, зміст дослідницької роботи студентів поступово ускладнюється, стає більш глибоким від курсу до курсу.

На молодших курсах студенти ознайомляться з науковими напрямками роботи кафедр, пишуть реферати, виступають з доповідями і повідомленнями на семінарських та практичних заняттях, беруть участь у роботі наукових студентських гуртків, наукових студентських конференцій. Ці

перші етапи набуття наукового досвіду передбачають ознайомлення майбутніх педагогів з окремими прийомами, методами, видами наукового дослідження, основними поняттями наукового апарату, правилами підбору потрібної інформації та підготовки доповідей, рефератів тощо. У процесі цієї діяльності у студентів починають формуватися вміння працювати в науковій бібліотеці, користуватися каталогами, конспектувати, готувати анотації, виписки, цитувати літературні джерела.

Уже на третьому курсі наукові знання студентів значно поглиблюються. У процесі вивчення нормативного курсу педагогіки з кожного її модуля (загальні основи педагогіки, дидактика, теорія виховання, школознавство) передбачено проведення колоквіумів, підсумкових науково-практичних конференцій тощо. Крім того, під час підготовки до семінарсько-практичних занять кожен студент має виконати низку самостійних практичних завдань творчого, пошукового характеру. Важливо також і те, що саме на III курсі студенти виконують свою першу курсову роботу.

Якісно новим етапом у творчій підготовці майбутнього вчителя є IV курс, де студенти під час виробничої (педагогічної) практики виконують систему завдань науково-дослідницького характеру. Ці завдання мають різну спрямованість: вивчення особистості учня за допомогою комплексу психолого-педагогічних методик і написання його розгорнутої психолого-педагогічної характеристики, підготовка повідомлень на наукові семінари, участь у дискусіях на засіданнях семінарів, виконання експериментального індивідуального психолого-педагогічного завдання та підготовка відповідного письмового звіту. Виконання комплексу цих завдань дозволяє студенту підійти до свідомого вибору теми майбутньої дипломної чи магістерської роботи, яку відповідна фахова кафедра має розглянути і затвердити наприкінці навчання студента на IV курсі.

На останньому курсі завершується професійно-педагогічна підготовка майбутніх фахівців. Кращі студенти виконують і захищають дипломні або магістерські роботи, які є підсумком їх науково-дослідної роботи в університеті. Нерідко

наукові проблеми, що досліджуються студентами в межах дипломних чи магістерських робіт, стають пріоритетним напрямом їх подальшого наукового та професійного зростання.

Протягом навчання у вищому навчальному закладі студенти виконують різні за своїм характером, рівнем складності та змістом наукові роботи.

Залучення студента до дослідницької діяльності, як правило, починається з написання реферату.

Реферат – це короткий виклад у письмовій чи усній формі основного змісту наукової праці чи ряду праць, що вивчалися студентом, з аналізом запропонованих шляхів вирішення певної проблеми, а також висловленням власних міркувань автора щодо цієї проблеми. Якщо реферат цих ознак не має, то він є лише конспектом опрацьованих публікацій.

Підготовлений реферат може бути використаний для виголошення доповіді, підготовки наукового звіту, написання статті, а також накопичення інформації для подальшої дослідницької роботи.

Робота над рефератом зорієнтована на:

- розвиток мислення студентів (вміння аналізувати, зіставляти та узагальнювати різні точки зору, вміння характеризувати конкретний матеріал, формулювати висновки);
- розширення світоглядної парадигми у студентів та поглиблення їхніх фахових знань з навчальної дисципліни;
- формування вмінь реферування;
- розвиток базисних умінь наукової роботи (вміння самостійно знаходити необхідний науковий матеріал, користуватися довідковою літературою, складати список використаної літератури, формулювати висновки);
- оволодіння основами наукового писемного мовлення;
- формування гностичних умінь, необхідних для оволодіння певною дисципліною;
- розвиток умінь установлювати зв'язки даної науки з іншими науками та визначати характер цих зв'язків;
- розвиток умінь самостійно знаходити й вивчати

наукову літературу, використовуючи цей матеріал для підготовки огляду наукової літератури, пов'язаної з історією вивчення певних теоретичних питань.

Основні вимоги до написання реферату:

- обсяг реферату – 10-15 сторінок набраного на комп'ютері тексту;
- реферат має бути виконаний за відповідною структурою з виділенням абзаців, нумерацією сторінок, правильним оформленням посилань, виносков, цитат, висновків, списку використаної літератури (не менше 10 джерел);
- оформлення реферату має відповідати естетичним і орфографічним нормам.

Структура реферату

1. Титульна сторінка.
2. План.
3. Вступ (обґрунтовується актуальність обраної теми, характеризується її практичне значення, формулюється мета реферування матеріалу з обраної проблеми, визначаються конкретні завдання роботи).
4. Основна частина (складається з декількох розділів, кожний розділ нумерується і має свою назву; подається виклад існуючих точок зору з обраної теми, представлених у сучасній науковій літературі, а також самостійний аналіз опрацьованого матеріалу; пропонується авторський варіант вирішення даної проблеми).
5. Висновки (стисло характеризуються основні результати виконаної роботи, формулюються узагальнюючі тези відповідно до завдань, визначених у вступі).
6. Список використаної літератури, або бібліографія (включаються всі літературні джерела, подані в алфавітному порядку і оформлені з урахуванням усіх сучасних вимог до бібліографічного опису).

У процесі роботи над рефератом студент має продемонструвати вміння аналізувати використану літературу, розкривати своє ставлення до прочитаного, робити обґрунтовані висновки на основі опрацювання теоретичних положень.

У професійній підготовці майбутнього фахівця значну роль відіграють курсова, дипломна та магістерська роботи.

Курсова робота – самостійна робота дослідницького характеру, спрямована на вивчення конкретної проблеми дисципліни, що вивчається.

Курсові роботи виконуються з метою закріплення, поглиблення і узагальнення знань, одержаних студентами за час навчання та їх застосування до комплексного вирішення конкретного фахового завдання.

Тематика курсових проєктів (робіт) повинна відповідати завданням навчальної дисципліни і тісно пов'язуватися з практичними потребами конкретного фаху.

Порядок затвердження тематики курсових робіт і їх виконання визначається вищим навчальним закладом.

Керівництво курсовими проєктами (роботами) здійснюється, як правило, найбільш кваліфікованими викладачами.

Захист курсової роботи проводиться перед комісією у складі двох-трьох викладачів кафедри (предметної або циклової комісії) за участю керівника курсової роботи.

Метою курсової роботи є:

- поглиблення знань студентів з актуальних проблем педагогіки;
- подальший розвиток умінь самостійного критичного опрацювання наукових джерел;
- формування дослідницьких умінь та навичок студентів;
- стимулювання студентів до самостійного наукового пошуку;
- розвиток умінь аналізувати передовий досвід;
- формування вмінь самостійної обробки навчально-методичних матеріалів та їх практичної реалізації.

Курсова робота дає можливість виявити здатність студента самостійно осмислити проблему, творчо, критично її дослідити, вміння збирати, аналізувати і систематизувати літературні джерела; здатність застосовувати отримані знання

при вирішенні практичних завдань; формулювати висновки, пропозиції, рекомендації з предмета дослідження.

Матеріали курсової роботи можуть бути використані для подальшої дослідницької роботи – написання, дипломної або магістерської роботи.

Вимоги до написання курсової роботи:

- обсяг курсової роботи – 20-25 сторінок набраного на комп'ютері тексту;
- курсова робота повинна мати чітку структуру з виділенням окремих частин роботи, абзаців, нумерацією сторінок, правильним оформленням посилань, виносок, цитат, висновків і списку використаної сучасної літератури (20-25 джерел, переважно останніх років).

Обов'язковими компонентами курсової роботи мають бути: визначення актуальності дослідницького завдання та розробка навчально-методичних матеріалів.

Курсова робота має бути зброшурована, акуратно і грамотно оформлена.

Студентам надається право обирати тему курсової роботи з числа визначених кафедрою або запропонувати свою тему з обґрунтуванням актуальності її розробки.

Структура курсової роботи:

1. Титульна сторінка.
2. План.
3. Вступ (обґрунтовується актуальність теми, її значення для теорії та практики певної науки, мета, завдання, об'єкт, предмет та методи дослідження).
4. Основна частина (поділяється на теоретичний та практичний розділи). Теоретичний розділ включає аналіз опрацьованої наукової літератури відповідно до завдань дослідження; певні авторські висновки із визначенням перспектив подальших дослідницьких пошуків. Практичний розділ містить опис виконаного дослідницького завдання та розробку навчально-методичних матеріалів, використаних студентом під час навчальної практики).
5. Висновки.
6. Резюме українською, російською та англійською

іноземною мовою.

7. Список використаної літератури (бібліографія). На більшість наукових джерел, що представлені в бібліографії, повинні бути посилання в тексті курсової роботи.

8. Додатки (з потреби).

Бакалаврська робота – самостійне оригінальне наукове дослідження студента з актуальних проблем фахової дисципліни. Метою дипломної роботи є:

- розширення й поглиблення теоретичних знань студентів з обраної проблеми, систематизація й аналіз сучасних наукових підходів до розв'язання теоретичних та практичних завдань;
- поглиблення знань студентів із суміжних наук;
- удосконалення вмінь та навичок студентів самостійно вести наукові дослідження, користуватися сучасною методикою їх проведення;
- набуття навичок організаційної роботи в процесі постановки і проведення експерименту;
- розвиток умінь студентів застосовувати одержані знання при вирішенні конкретних наукових завдань;
- удосконалення навичок самостійної роботи студентів із науковою літературою;
- формування готовності й здатності студентів до самоосвіти й саморозвитку, самостійної дослідницької роботи в майбутній професійній діяльності.

Теми дипломних робіт обираються студентами на IV курсі на основі розробленого і затвердженого кафедрою педагогіки переліку орієнтовних тем дипломних робіт, а також з урахуванням власних наукових інтересів.

Студент може також сам запропонувати тему дипломної роботи, достатньо аргументовано обґрунтувавши доцільність її розробки.

Матеріали дипломної роботи можуть бути використані для виголошення доповіді на загально університетській науково-практичній конференції, написання статті, а також накопичення фактичного матеріалу для подальшої дослідницької роботи.

Вимоги до написання дипломної роботи:

1. Тема дипломної роботи затверджується на засіданні кафедри і схвалюється вченою радою факультету (інституту) університету.

2. У вступі обґрунтовується вибір теми, її актуальність; визначаються об'єкт, предмет, мета і конкретні завдання, гіпотеза дослідження, методи дослідження; його наукова новизна та теоретична і практична значущість одержаних результатів; описується структура дипломної роботи.

3. Автор дипломної роботи повинен продемонструвати вміння методологічно грамотно проводити дослідження, інтерпретувати, систематизувати і класифікувати одержані результати.

4. У роботі необхідно розкрити сутність дослідницької проблеми з урахуванням нових наукових підходів.

5. Дипломна робота має містити чітко сформульовані висновки, в яких подаються основні результати дослідницької діяльності студента, рекомендації щодо їхнього практичного використання.

6. Обсяг дипломної роботи – 40-50 сторінок тексту, набраного на комп'ютері.

7. Дипломна робота має бути чітко структурованою із виділенням окремих її частин, абзаців, нумерацією сторінок, правильним оформленням посилань, виносок, цитат, списку використаної сучасної літератури (не менше 50 джерел, переважно останніх років).

Структура дипломної роботи

1. Титульна сторінка.
2. План.
3. Вступ.
4. Основна частина (складається з двох-трьох розділів).
5. Висновки.
6. Резюме (українською, російською або виучуваною іноземною мовою).
7. Список використаної літератури (бібліографія).
8. Додатки (з потреби).

Магістерська робота – наукова робота теоретичного, теоретико-експериментального чи теоретико-прикладного характеру, спрямована на самостійне розв’язання складних дослідницьких завдань, пов’язаних з певною науковою або науково-практичною проблематикою кафедри.

Магістерська робота зорієнтована на:

- розширення теоретичних знань студентів з фахової гуманітарної підготовки;
- систематизацію та самостійний аналіз сучасних підходів до розв’язання складних питань, пов’язаних із новітньою інтерпретацією певних наукових проблем, що є об’єктом даного магістерського дослідження;
- поглиблення знань студентів із суміжних наук;
- подальше удосконалення умінь та навичок самостійної роботи студентів із науковою літературою, виявлення тенденцій і закономірностей досліджуваних процесів;
- формування умінь самостійно визначати об’єкти та етапи магістерського дослідження, обґрунтувати систему заходів, необхідних для розв’язання теоретичних та прикладних завдань;
- розвиток умінь самостійно формулювати найбільш вагомі узагальнення основних результатів, розробляти науково-практичні рекомендації щодо удосконалення навчально-виховної роботи в сучасній школі.

Магістерські роботи виконуються всіма магістрантами.

Вимоги до написання магістерської роботи

1. Тема магістерської роботи визначається магістрантом за погодженням з науковим керівником відповідно до планової наукової тематики кафедри і затверджується на засіданні кафедри, а також на засіданні вченої ради факультету (університету).

2. У вступі обґрунтовується вибір теми, її актуальність; визначаються об’єкт, предмет, мета і конкретні завдання, гіпотеза дослідження, методи дослідження; його наукова новизна та теоретична і практична значущість одержаних

результатів; описується структура магістерської роботи.

3. У роботі аналізуються сучасні підходи до вирішення певної наукової проблеми з урахуванням новітніх літературних джерел, а також визначається авторська позиція щодо напрямів реалізації усіх аспектів даного дослідження.

4. Магістерська робота повинна мати пошуковий характер.

5. Основний зміст магістерської роботи поділяється на теоретичну і практичну (експериментальну) частини.

6. У роботі мають бути продемонстровані вміння студента методологічно грамотно проводити наукове дослідження, самостійно аналізувати, систематизувати, узагальнювати його основні наукові та практичні результати.

7. Магістерська робота виконується українською мовою і подається на захист у переплетеному вигляді. Обсяг роботи – 70-80 сторінок набраного на комп'ютері тексту.

8. Магістерська робота має бути чітко структурованою з виділенням окремих її частин, абзаців, з нумерацією сторінок, правильним оформленням посилань, виносок, цитат, списку використаної сучасної літератури (не менше 60 джерел, переважно останніх років).

Структура магістерської роботи

1. Титульна сторінка.
2. План.
3. Вступ.
4. Основна частина (складається переважно з 2-3 розділів).
5. Висновки.
6. Резюме українською, російською або іншою іноземною мовою.
7. Список використаної літератури (бібліографія).

7.2. Виконання студентських наукових робіт

Наукове дослідження – це форма процесу пізнання, цілеспрямоване систематичне вивчення об'єктів дослідження за допомогою методів і засобів науки, яке завершується формулюванням нових знань про об'єкт дослідження.

До наукових суспільних досліджень ставляться такі вимоги:

- актуальність проблеми;
- правильність конкретного визначення стратегії дослідження, його мети, завдань і предмета;
- організація і етапи проведення дослідження;
- доступність висновків і рекомендацій для використання їх в практичній діяльності.
- Наукове дослідження є складним, багатоаспектним, суперечливим процесом, який у кожному випадку має свою логіку, методику та організацію.
- У цьому процесі можна виділити певні етапи:
- визначення наукової проблеми і теми дослідження;
- формулювання мети і завдань дослідження;
- збір і обробка фактичного матеріалу;
- аналіз та оформлення результатів наукового дослідження;
- застосування на практиці.

Першим етапом дослідження є визначення його теми. Дійсно, позитивний результат будь-якого дослідження значною мірою залежить від правильної постановки та обґрунтування проблеми самого дослідження. У той же час практика свідчить, що доволі часто зустрічаються курсові роботи, та й навіть дипломні роботи, у яких по суті немає ніякої проблеми. Їх автори обмежуються лише переказом вже давно відомих теоретичних положень.

Значно складніше знайти проблему (грец. – складність, завдання, перешкода), ніж її вирішити, оскільки для першого потрібна уява, а для другого – тільки уміння.

Практика свідчить, що якщо висунута проблема нічому не суперечить, то вона ризикує бути безплідною. Тому педагогічні дослідження спрямовані на пошук нових, більш прогресивних та ефективних способів вирішення завдань навчання та виховання.

Якщо проблема поставлена обґрунтовано, то у неї вже намічений напрям дослідження.

Проблеми дослідження можуть визначатися:

- безпосередніми потребами практики розвитку суспільної науки;
- запитам суспільства та його завданнями в галузі застосування наукових досягнень у впливі на виховання людини;
- внутрішньою логікою розвитку суспільної науки в цілому та її окремих частин зокрема;
- аналізом недосліджених сторін (так званих «білих плям»).

Зрозуміло, що не кожна проблема, сформульована дослідником-початківцем, може стати проблемою справжнього дослідження. Нова проблема може бути успішною, якщо вона підготовлена попередніми дослідженнями науки і суміжних з нею галузей.

Проблема дослідження – це теоретичне або практичне питання, що має значення для розвитку науки і може бути розв’язане наявними засобами наукового дослідження.

Проблема має бути відображена в темі дослідження, яка показує рух від уже досягнутого наукою, традиційного, до нових підходів у її вирішенні.

Тема дослідження відображає конкретний напрям науково-дослідної роботи, що забезпечує цілісність дослідження.

Студент має право самостійно обирати тему курсової, дипломної чи магістерської роботи. Проте це не завжди йому під силу, тому на допомогу у такому випадку має прийти науковий керівник. Він знайомить студентів з орієнтовною тематикою курсових, дипломних та магістерських робіт, вимогами та правилами їх написання. Саме науковий керівник

допомагає студентові уточнити чи відкоригувати окрему тему дослідження. Як свідчить практика, успішність написання курсової, дипломної чи магістерської роботи багато в чому забезпечується саме особистим зацікавленням студента до обраної теми дослідження.

Першим етапом розробки наукового апарату дослідження є обґрунтування актуальності досліджуваної проблеми, що передбачає:

- посилання на державні документи, в яких обумовлюється важливість розв'язання даної проблеми;
- визначення практичних потреб;
- характеристику недостатності наукових знань, на збагачення і доповнення яких спрямоване дане дослідження.

Практика свідчить, що в курсових, дипломних та магістерських роботах часто допускається розмитість у формулюванні теми, в якій не зазначається, що треба досліджувати. Це призводить до того, що об'єкт і предмет дослідження не узгоджуються з темою, а тема не конкретизується методами дослідження. Тим часом визначення цих складових наукового апарату є конче важливим, від них значною мірою залежить ефективність проведення наукового дослідження.

Чим конкретніше сформульована тема дослідження, тим легше визначити об'єкт і предмет дослідження, його мету та завдання.

Об'єкт дослідження – частина об'єктивної реальності (суспільного процесу), яка на даному етапі відіграє певну роль у подальшому розвитку суспільства.

Предмет дослідження – окремі сторони властивості, якості об'єкта, що забезпечують результативність або впливають на ефективність суспільного процесу.

Отже, об'єкт дослідження виступає загальною сферою пошуку, а предмет – те конкретне, що виявляється. Один і той же об'єкт може досліджуватися в різних аспектах. Тому визначення предмета можна розуміти як вирізнення певної сторони дослідження, як припущення про найсуттєвішу характеристику об'єкта, що досліджується.

Важливою вимогою є відповідність предмета об'єкту дослідження. Предмет – більш вузьке поняття, ніж об'єкт, він – частина, сторона, елемент об'єкта. Якщо об'єктом виступає процес, то предметом можуть бути методи, форми, зміст, умови його здійснення.

При визначенні об'єкта та предмета дослідження студенти часто допускають помилки такого плану:

- неточність у визначенні об'єкта та предмета дослідження;
- змішування, паралелізм і дублювання об'єкта та предмета дослідження.

Визначивши об'єкт та предмет дослідження, можна сформулювати мету наукового дослідження. Це дає можливість вирішити, до якого кінцевого результату прагне дослідник.

Мета дослідження – це авторська стратегія в одержанні нових знань про об'єкт та предмет дослідження. Формулювання мети дослідження спрямоване на кінцевий результат, який має одержати дослідник у науково-дослідницькій діяльності.

Мета завжди відображає спрямованість наукового пошуку на одержання нових знань. Тобто, якщо в темі дослідження розкривається те, що і для чого досліджується, то в меті – не тільки що досліджується, але й яким чином буде відбуватись дослідження.

Найбільш високий рівень цілей наукових досліджень пов'язаний з:

- обґрунтуванням нової системи заходів, спрямованих на вирішення певних задач подальшого розвитку науки;
- визначенням нових суспільних закономірностей загального чи часткового характеру;
- виявленням комплексу необхідних дидактичних, матеріально-технічних, психологічних, естетичних та інших умов успішного вирішення викладання наукової дисципліни;
- відбором оптимального обсягу, складності, логіки розкриття змісту навчального предмета, його навчальних та виховних особливостей;

- обґрунтуванням нових методів, форм і засобів навчання та виховання;
- розробленням нових елементів систем діагностики навчання й виховання.

Предмет і мета дослідження повинні відповідати ряду вимог: актуальність і відповідність соціальному замовленню; наукова новизна (не повторювати відоме); практична значущість.

Мета дослідження поділяється на низку більш конкретних завдань.

Завдання дослідження – конкретизація загальної мети, цілей з урахуванням предмета дослідження. Виділяються завдання, зорієнтовані на:

- визначення етапів наукового пошуку;
- виявлення найсуттєвіших ознак об'єкта дослідження;
- визначення внутрішньої структури об'єкта дослідження;
- обґрунтування системи засобів, необхідних для розв'язання наукової проблеми;
- всебічне вивчення практики вирішення даної проблеми, причин, недоліків і труднощів у її розв'язанні.
- експериментальну перевірку пропонованої системи засобів, необхідних для розв'язання наукової проблеми;
- розробку рекомендацій щодо практики використання результатів дослідження.

У науковому дослідженні у галузі суспільних наук важливим є створення (в уяві) можливих варіантів ходу і результатів здійснення наукової роботи, тобто формулювання гіпотез.

Гіпотеза – це обґрунтоване припущення про можливі способи розв'язання визначеної проблеми.

Від звичайного передбачення гіпотеза відрізняється рядом ознак:

- відповідність фактам, на основі яких вона створена для пояснення;
- можливість бути перевіреною;

- можливість бути застосованою до якомога більшого кола явищ;
- найбільш можлива простота.

У гіпотезі слід визначити два взаємопов'язаних елементи:

- висунення певного положення (припущення);
- наступне логічне й практичне його доведення.

Розрізняють: *робочі гіпотези* – тимчасові припущення для систематизації вже існуючого фактичного матеріалу; *наукові або реальні гіпотези*, які розробляються дослідниками тоді, коли накопичено великий обсяг фактичного матеріалу і з'явилася можливість зробити певні логічні висновки.

Слід зазначити, що гіпотеза включає в себе положення, з яких випливає певний проект розв'язання даної наукової проблеми. У процесі дослідження вона може бути підтверджена або спростована.

Побудова гіпотези завжди розпочинається з визначення концепції дослідження, під якою слід розуміти систему взаємопов'язаних наукових положень, котрі використовує дослідник для досягнення потрібного результату. Концепція може ґрунтуватися на загальноприйнятих теоріях певної наукової школи або розкривати власні теоретичні міркування дослідника.

У будь-якому варіанті викладені положення концепції є низкою понять, а не штучним набором окремих різнопланових тверджень. Дотримання цієї вимоги дає можливість сформулювати гіпотезу, яка в концентрованому вигляді відображає концептуальний зміст дослідження.

Отже, гіпотеза повинна формулюватися як припущення, за яким на основі низки теоретичних положень можна зробити висновок про існування тих зв'язків між педагогічними явищами, що потребують доведення. Гіпотезу не можна будувати, виходячи з очевидних істин, вона завжди передбачає пошук чогось нового в теорії та практиці, опис причин та можливих наслідків, що вивчаються. Гіпотеза може визначатися за схемою: ефективність удосконалення того чи іншого виду діяльності може бути підвищена, якщо буде зроблено те й те.

Серед основних функцій, які виконує гіпотеза в дипломних та магістерських роботах, слід назвати такі:

- окреслення кола завдань, що мають бути взаємопов'язаними і взаємодоповнюючими;
- систематизація складових наукового апарату дослідження (проблема, об'єкт, предмет, мета, завдання) та етапів його проведення (обґрунтування актуальності теми, теоретичне опрацювання проблеми, вивчення та аналіз досвіду, розробка методики дослідження, проведення експерименту, обробка отриманих даних, формулювання висновків);
- прогнозування результатів наукового пошуку;
- поєднання теорії та практики діяльності;
- установлення зв'язку між уже відомими та новими фактами, отриманими в процесі експерименту;
- пояснення явищ об'єктивної реальності;
- цілеспрямовання перебігу дослідної роботи.

Варто зазначити, що гіпотеза є необхідним елементом як експериментальних досліджень, так і наукових праць з історії. При виконанні цих робіт важливо на основі детального вивчення літератури та архівних джерел висловити припущення про ймовірні причини певних подій. Це допомагає впорядкувати та систематизувати матеріали дослідження, зробити логічні висновки.

Іншими словами, гіпотеза має містити пояснення можливих результатів з певних причин, а також характеристику умов, за яких ці результати будуть реалізовані.

Її побудова така: якщо зробити (здійснити) те й те, то в об'єкті, що вивчається, відбудуться такі-то зміни.

Кожна гіпотеза підтверджується фактами, аргументами, що перетворюють її з припущення в достовірне знання. Для цього розробляється методика дослідження, яка має бути адекватною обраному предмету, меті та завданням наукового пошуку.

Важливими характеристиками наукового дослідження є **новизна** отриманого знання та його значення для науки й практики.

Наукова новизна та теоретична значущість дослідження полягає в розкритті змісту концепції, методу чи методики, виявленні й формулюванні закономірностей вивчаемого процесу або опису його різних моделей.

Практична значущість включає обґрунтування нової дидактичної чи методичної системи, рекомендації, вимоги, пропозиції, певного засобу.

До визначення цих параметрів оцінки результатів дослідження висувається ряд вимог, яким мають відповідати виконані роботи всіх рівнів, зокрема дипломні та магістерські. Втім аналіз студентських наукових праць показує, що у багатьох авторів немає єдиного розуміння, як формулювати новизну, теоретичну та практичну значущість за змістом і за формою, як «відокремити» їх, не повторюючи одне й те саме, не дублюючи опису актуальності дослідження.

Наприклад, у розкритті новизни стверджується, що тема в конкретних умовах не розглядалась, що проблема вивчена недостатньо, що вона є важливою для виробничої (педагогічної) практики. Але ці міркування є обґрунтуванням дослідження, а не характеристикою його новизни.

Часто зустрічаються роботи, висновки яких повторюють відомі положення або самоочевидні істини.

Суттєвим недоліком можна вважати формулювання новизни та значення дослідження у найзагальнішому вигляді, нарівні анотації.

У формулюванні **наукової новизни** важливо враховувати три провідні умови:

1. Розкриття виду результату, тобто необхідно вказати, який тип нового знання здобув дослідник. Це може бути вироблення концепції, методики, класифікації, закономірностей тощо або методичних рекомендацій, дидактичних пропозицій, форм, які раніше не були відомі. Тобто слід розрізняти **теоретичну та практичну новизну**.

2. Визначення рівня новизни отриманого результату, його місце серед відомих наукових фактів. У зіставленні з ними нова інформації може виконувати різні функції: уточнювати, конкретизувати існуючі відомості, розширювати і доповнювати

їх або суттєво перетворювати. Залежно від цього виділяють такі **рівні новизни: конкретизацію, доповнення, перетворення.**

На рівні конкретизації отриманий результат деталізує окремі положення.

На рівні доповнення результати дослідження вносять у теоретичні й практичні знання нові елементи, не змінюючи їх суті.

Рівень перетворення характеризується принципово новими для певної галузі знаннями, які є самостійними і мають евристичну цінність. На цьому рівні результати дослідження можуть відкривати нові підходи до вивчення проблеми, розробляти невідомі раніше теорії, нові концептуальні положення тощо.

3. Оцінкою нових результатів є їх розгорнутий чіткий виклад, а не формальне, нічим не підкріплене запевнення, що теоретичні позиції і практичні висновки дослідження є новими. Наприклад, автори стверджують, що «ними досліджено педагогічні умови», «опрацьовано дидактичну систему», «розроблено оригінальну методику» тощо.

Однак усе це просто декларується, а суть умов, систем, методик не розкривається.

Необхідно запобігти і такому досить поширеному недоліку, як нагромадження складних термінів, що запозичені з інших наук і не вносять нічого нового у розуміння досліджуваної проблеми, а лише затьмарюють її педагогічний зміст.

Основою обґрунтування новизни курсової, дипломної чи магістерської роботи виступає критичний огляд літератури, посилання на джерело дослідження, педагогічний досвід, що дає підстави довести недостатню вивченість визначеної проблеми та розкрити зміст пропонованих нововведень.

Наявністю нових елементів можуть характеризуватися різні галузі педагогічної діяльності, практично всі компоненти навчання й виховання: принципи, методи, форми, засоби тощо. Новим є все, що використовується нестандартно, незвично, виходить за межі традиційних схем. Але не всі нововведення можна вважати науковою новизною. Остання має визначатися

лише тими результатами, які є корисними для теорії та практики педагогіки і збагачують саме педагогічні знання. Для того щоб вирізнити наукову новизну, не треба обирати занадто широкий предмет дослідження, що може негативно відбитися на конкретності й однозначності формулювання його результатів.

Характеристика новизни є недостатньою для оцінки виконаної роботи. Її необхідно доповнювати критеріями педагогічної значущості, бо вона, як і новизна, може мати теоретичну і практичну цінність.

Теоретична значущість є інтегральною характеристикою впливу проведеного дослідження на педагогічні ідеї та методи, комплексним показником його перспективності, доказовості, концептуальності.

Практична значущість характеризує реальні зрушення у навчанні й вихованні, що досягнуті чи можуть бути досягнутими через упровадження в педагогічну практику результатів проведеного дослідження.

Виділяють два можливі шляхи такого впровадження:

- *безпосередній*, коли отримані результати прямо адресуються навчальним закладам і педагогам для використання;
- *опосередкований*, коли результати включаються в теорію і, як складова цієї теорії, впливають на практику.

У визначенні практичної значущості треба вказати, де і з якою метою можна використовувати результати та висновки дослідження, у якому вигляді вони подані (методичні рекомендації, правила, програми та ін.), який соціальний та психолого-педагогічний ефект очікується від їх упровадження (підвищення рівня освіти, культури особистості, сформованості вмінь тощо).

Практична значущість є найважливішою ознакою дипломної чи магістерської роботи, яка далеко не завжди може претендувати на важливий теоретичний результат. Тому слід урахувати, що проведене дослідження має бути обов'язково підкріплене статистичними показниками вірогідності, надійності, репрезентативності, без яких дипломна

(магістерська) робота справлятиме враження суб'єктивних міркувань автора, не матиме потрібного практичного значення.

Важливим етапом наукового дослідження є визначення його методики, яка має бути адекватна меті й завданням.

Методика дослідження – це сукупність засобів, умов, пов'язаних у систему логічного процесу досягнення потрібного результату. Вона включає весь процес отримання наукового результату, його окремих ланок і в цілому визначає програму досягнення, його конкретні завдання.

Методика дослідження повинна ґрунтуватися на таких наукових положеннях, які визначають напрям дослідження та шляхи його реалізації, відповідати об'єкту наукового пошуку, що дає можливість вирізнити ті його сторони й якості, вивчення яких є метою дослідження.

Сучасні наукові роботи в галузі суспільних наук не можуть обмежуватися описовим викладом отриманих результатів, що виражені у формі суб'єктивних оцінок «краще–гірше», «більше–менше», «вище –нижче» тощо. Тому важливою вимогою до вибору методів є передбачення можливості якісного й кількісного аналізу експериментальних даних, способів їх взаємозв'язків. Доцільно також кожного результату досягати не одним, а кількома методами, які доповнюють та коригують один одного. Таким чином, підвищується надійність дослідження, стає можливим уникнення небажаних помилок, впливу випадкових неврахованих факторів.

При підготовці курсових, дипломних та магістерських робіт поряд з використанням загальних методів наукового пошуку (теоретичні, експериментальні тощо) широко використовують також вивчення інформаційних джерел з проблеми дослідження, аналіз досвіду, кількісну обробку досліджуваних результатів.

Робота з літературою є попереднім етапом будь-якого наукового дослідження. На цьому етапі уточнюється тема, завдання й провідна ідея, розробляються гіпотеза та методика дослідження.

На основі аналізу інформаційних джерел можливо визначити стан вивчення питання, історію його виникнення, результати, які вже мають місце, методи вивчення.

У вивченні інформаційних джерел можна виділити такі етапи:

1. Пошук необхідних джерел та попереднє ознайомлення з ними (ознайомлення з бібліографічними, довідковими виданнями, каталогами, реферативними журналами).

2. Вивчення літературних джерел (читання, конспектування, виписки тощо);

3. Систематизація та використання інформаційного матеріалу в процесі дослідження (аналіз й узагальнення, створення власної картотеки, підготовка анотацій, рефератів, огляду літератури).

В усіх формах накопичення матеріалу необхідно точно вказувати вихідні дані інформаційного джерела, а саме: прізвище та ініціали автора, назву публікації, видавництво, місце та рік видання, відповідні сторінки тексту, загальний обсяг роботи.

У процесі наукового пошуку студент звертається до великої кількості літературних джерел, в яких можна зустріти неоднакові тлумачення окремих понять. Це викликає необхідність проведення теоретичної роботи з уточнення понятійного апарату дослідження, що передбачає вибір та осмислення тих наукових визначень, які найбільш точно характеризують поставлену проблему.

Робота над понятійним апаратом є конче важлива. Слід мати на увазі, що в педагогічній науці наукові визначення іноді межують з побутовою, загальноновживаною мовою, а це призводить до їх некоректного використання. Наприклад, існує декілька побутових тлумачень виховання, естетичної потреби, що заважає їх науковому аналізу.

Типовим недоліком є довільне вживання термінів, коли автор підганяє наукові визначення під свою особисту думку: «а я так це розумію». Не можна погодитися і з досить поширеною «терміно-творчістю», за якої в дослідження вводяться нові,

незвичні терміни, що не мають потрібної обґрунтованості та переконливості.

Правильним є застосування вже апробованих, поширених, зрозумілих у педагогічному плані термінів. Їх так звана «чистота» має суттєву ознаку високого рівня проведеного дослідження. Цього можна досягти глибоко вивчаючи літературу, ознайомлюючись з різними існуючими підходами до визначення змісту певних наукових понять, вибору однієї з можливих точок зору та обґрунтування його в теоретичній частині дослідження.

Методи дослідження. У суспільних науках існує декілька класифікацій методів досліджень. Найбільш поширеним є поділ усіх методів на **теоретичні та емпіричні методи** дослідження.

Теоретичні методи дослідження. До найбільш уживаних теоретичних методів дослідження належать: індукція, дедукція, аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, класифікація, моделювання, абстрагування тощо.

Індукція та дедукція. Індукція є формою наукового пізнання, що спрямоване на з'ясування причинно-наслідкових зв'язків між педагогічними явищами, узагальнення емпіричних даних на основі логічних висувань від конкретного до загального, від відомого до невідомого. Індуктивний метод використовується дослідником після збору окремих суджень з проблеми дослідження, на основі яких робиться загальний висновок.

Індуктивні знання мають імовірний характер, бо вони завжди виражають припущення про існування певної закономірності. Вірогідність такого припущення перевіряється експериментальним дослідженням. Тому індукція є обов'язковою складовою педагогічного експерименту, що допомагає визначити причинність досліджуваних явищ, з'ясувати, чому одні з них спричиняють зміни інших.

Дедукція виводиться шляхом висувань від загального до конкретного і тому дає вірогідні знання, а не імовірні (як індукція). Основою дедуктивного методу виступають наукові

положення і постулати, що не вимагають дослідно-експериментального підтвердження, а сприймаються як аксіоми.

Дедуктивний метод також використовується після збору необхідної інформації з проблеми дослідження, на основі якого із загальних висновків робляться окремі висновки й судження.

У реальному педагогічному процесі індукція та дедукція завжди взаємодіють між собою як діалектична єдність пізнання загального та конкретного. Індукція виявляє окреме як загальне, а дедукція виводить окреме із загального.

Особливу роль у дослідженні відіграють *методи аналізу та синтезу*.

Аналіз – це спосіб наукового дослідження, при якому педагогічне явище розкладається на складові частини.

Синтез – протилежний аналізу спосіб, що полягає у дослідженні явища в цілому, на основі об'єднання пов'язаних між собою елементів в єдине ціле. Синтез дозволяє узагальнювати поняття, закони, теорії.

За допомогою аналізу виділяються й досліджуються окремі ознаки предмета чи явища. Це дає можливість виводити його структуру, відокремити суттєві риси від несуттєвих, розкрити різнобічні зв'язки предмета, що розглядається, з іншими предметами педагогічної реальності з'ясувати властиві йому протиріччя.

Але виділені в такий спосіб ознаки є недостатніми, оскільки вони досліджуються окремо і не зіставляються між собою. Для того, щоб розглянути їх як елементи цілого, використовується синтез, що встановлює єдність складових предмета.

Таким чином, аналіз виходить з певного цілого, яке він розглядає, а цілеспрямовує аналіз. Це означає, що синтез міститься вже у самому аналізі, а не існує поза ним. Після аналітичного процесу кожний дослідник звертається до синтезу, тобто до раціонального поєднання частин, вирізнених засобами аналізу. Внаслідок цього формуються нові уявлення про предмет, в якому виділені суттєві, типові риси, уточнюються й збагачуються знання про нього.

Порівняння – це метод, за яким відбуваються зіставлення досліджуваних предметів та встановлення їх подібності або відмінності. Н; рівні чуттєвого пізнання педагогічної реальності порівняння фіксує зовнішню подібність або відмінність, на рівні раціонального – подібність або відмінність внутрішніх зв'язків, що дозволяє виявити певні закономірності, розкрити сутність матеріалу; що вивчається; тощо.

Для досягнення правильних результатів у процесі порівняння необхідно дотримуватися таких вимог:

- зіставляти тільки однорідні об'єкти чи поняття;
- порівнювати предмети за такими ознаками, які

мають суттєве значення.

Метод *класифікації* використовується на початкових стадіях дослідження і дає можливість упорядкувати та класифікувати педагогічні явища на основі визначення їх однорідності. Тим самим класифікація відкриває шляхи подальшого наукового пізнання.

Ефективність класифікації залежить від вибору єдиних ознак, за якими вона відбувається. Неточність такого вибору є типовою помилкою студентських досліджень, що заважає усвідомити та чітко охарактеризувати зміст явищ і процесів, що вивчаються.

Моделювання – це штучна система, яка відображає з певною точністю властивості об'єкта, що досліджується. Побудова моделі, як правило, спрощує оригінал, узагальнює його. Це сприяє упорядкуванню і систематизації інформації про нього.

Кожна модель має фіксувати найголовніші риси об'єкта вивчення. Дрібні фактори, зайва деталізація, другорядні явища ускладнюють саму модель та заважають її теоретичному дослідженню.

Всі моделі можуть бути створені на основі глибокого розуміння функцій і властивостей, які вони моделюють. Модель завжди виступає як аналогія і є проміжною ланкою між висунутими теоретичними положеннями та їх перевіркою у реальному педагогічному процесі.

Модель дозволяє: по-перше, наочно, у вигляді схеми, креслень, коротких словесних характеристик, опису охарактеризувати процес, що вивчається; по-друге—описувати педагогічне явище у вигляді математичних формул, матриць, символів. За допомогою моделей можна описувати різні види навчання, різні типи уроків. У цих випадках моделювання допомагає систематизувати знання про явище чи процес, що вивчається, підказує шляхи їх більш цілісного опису, намічає більш повні зв'язки між компонентами. Отже, моделювання не тільки робить вивчення явища чи процесу більш наочним, а й глибшим за своєю сутністю.

Емпіричні методи дослідження. Ці методи забезпечують накопичення, фіксацію та узагальнення експериментального матеріалу.

Провідним серед них є *аналіз документації, архівних матеріалів та результатів діяльності, спостереження, письмове й усне опитування, тестування, експертна оцінка*. Отримані за допомогою цих методів дані є основою подальшого теоретичного осмислення суспільних та педагогічних процесів. Тому емпіричні й теоретичні методи створюють цілісну єдність наукового пізнання, без якої неможливо здійснити педагогічний пошук.

Метод вивчення та аналізу документації передбачає вивчення та аналіз документації та архівних матеріалів.

Аналіз документів може бути якісним і кількісним. Якісний аналіз передбачає опис документів, їх класифікацію та інтерпретацію. Кількісний аналіз визначається поняттям «контент-аналіз» чи «кількісна семантика». За його допомогою можна встановити частоту використання певних термінів, виступів окремих персоналій, висловлених ідей тощо.

Спостереження – це організоване дослідження соціального та педагогічного процесу в природних умовах, яке має цілеспрямований характер і підпорядковується меті дослідження. Розрізняють спостереження *пряме, опосередковане і самоспостереження*.

У суспільних та педагогічних дослідженнях широко використовуються соціологічні методи, зокрема *методи*

опитування (бесіда, інтерв'ю, анкетування). Всі вони характеризуються спільною ознакою: за їх допомогою можна дізнатися про власні судження, мотиви дій, потреб інтереси, позиції, погляди, смаки респондентів. Ефективність отримання усних і письмових висловлювань залежить від бажання опитуваних відповідати на поставлені запитання і від ступеня їх підготовності до спілкування з дослідником на визначену тему. Тому в процесі опитування необхідно створювати доброзичливу атмосферу, яка спонукає до щирих відповідей, викликає довірливе ставлення співрозмовники один до одного.

Бесіда – метод безпосереднього спілкування, який дає змогу одержати від співрозмовника інформацію за допомогою заздалегідь підготовлених запитань. Для того, щоб підготувати і провести якісно та зібрати необхідний емпіричний матеріал, необхідно:

- підготувати план бесіди;
- скласти необхідні основні питання, а також продумати уточнюючі та навідні питання;
- продумати способи реєстрації відповідей респондентів (спеціальні щоденники чи картки, аудіо- та відеотехніку).

У процесі бесіди опитуваний і дослідник виступають активними учасниками діалогу, в якому відбувається взаємний обмін думка: Бесіда проводиться у вільній формі. Дослідник лише визначає загальну тему, основні етапи та межі її обговорення, окреслює головні питання і висуває для себе припущення щодо можливих результатів опитування.

На відміну від бесіди *інтерв'ю* є системою заздалегідь підготовлених запитань, які дослідник ставить опитуваному, утримуючись від власних коментарів. Отже, інтерв'юер не впливає на думку свого співрозмовника.

Бесіди та інтерв'ю будуть ефективними за умови, якщо:

- чітко визначена мета їх проведення;
- намічено коло основних та допоміжних питань у певній послідовності;
- створено довірливу атмосферу;
- підтримується потрібний напрям інтерв'ю;

- розроблено зручну форму фіксації інформації.

Для оперативного отримання інформації про типовість тих чи інших явищ у великої групи респондентів використовується анкетування.

Анкетування – це метод педагогічного дослідження за допомогою спеціально розроблених анкет (набір завдань, підготовлених у формі опитувального листа). Анкетування може бути індивідуальним та груповим.

При індивідуальному анкетуванні анкети роздаються окремим респондентам і домовляються про час їх повернення.

Групове анкетування проводиться з великою групою респондентів.

Запитання анкети можуть мати констатуючий і мотиваційний характер, як і запитання під час бесіди та інтерв'ю; за допомогою анкетування можна зібрати великий за своїм обсягом матеріал, що дозволить вважати отримані відповіді досить імовірними. Недоліком анкетування є суб'єктивність і випадковість відповідей, неможливість перевірки її правильності.

Структура анкети, як правило, складається з трьох частин: вступної основної та демографічної («паспортички»).

Вступна частина містить звернення до респондента, в якому вказується, хто проводить дослідження, завдання анкетування, гарантії анонімності відповідей, правила заповнення анкет. Ця частина може викладатися дослідником в усній формі перед початком анкетування.

Основна частина складається з низки запитань, які дають інформацію про певні факти, події, мотиви, думки, оціночні судження респондентів у галузі досліджуваної проблеми.

Демографічна частина визначає паспортні характеристики опитуваних: вік, рівень освіти, кваліфікацію тощо. Її призначення полягає в тому, щоб визначити репрезентативність отриманого матеріалу.

Запитання основної частини анкети розподіляються на такі види відкриті, закриті та напівзакриті; прямі та непрямі.

До відкритих запитань належать такі, що передбачають вільні форму відповіді і нічим не регламентують її ракурси. Вони дають досліднику цікавий різнобічний матеріал, але водночас він є незручним для обробки. Відповіді респондентів на них бувають недостатньо конкретними і віддаленими від теми опитування.

Наприклад: «Напишіть назву професії, яку ви плануєте обрати».

З метою зменшення цих недоліків в анкету разом з відкритою вводять закриту форму запитань, формулювання яких містить певні варіанти відповідей, один чи кілька, з яких має вибрати респондент.

Наприклад: «Яку професію із запропонованого списку ви могли б обрати?»

Найпростішим видом закритих запитань є дихотомічні, в яких опитуваний має відповісти лише «так» або «ні». При цьому необхідно щоб серія закритих запитань передбачала однакову кількість позитивних та негативних відповідей.

Більш складним є вид запитань з так званим «віялом відповідей» що можуть бути або різними за змістом, або тільки за інтенсивність оцінки (наприклад: «дуже задоволений», «задоволений», «байдужий» «не задоволений», «зовсім не задоволений»).

Для дослідження окремих рис і властивостей людини використовується і такий психологічний метод дослідження як тестування.

Тестування – метод діагностики, який передбачає використання стандартизованих запитань й завдань, що мають визначену шкалу значень. У процесі дослідження можна використати тести успішності, інтелектуального розвитку, діагностики рівня засвоєння знань, умінь, здібностей, ступеня сформованості багатьох якостей тощо.

За допомогою *тестів успішності* оцінюють вже наявні знання або вміння.

Тести здібностей дозволяють виявити той рівень знань або вмінь, досягнення яких є імовірними для респондента за певних умов навчання чи виховання. При цьому виділяють

тести загальних здібностей (тести інтелекту) і тести спеціальних здібностей (тести на сприйняття музики, живопису тощо).

Ці тести дозволяють робити висновки не тільки про результати засвоєння певного навчального матеріалу або виконання якогось завдання, а й про загальні передумови індивіда до засвоєння завдань даного типу (наприклад, розв'язувати математичні задачі, орієнтуватися в завданнях вербального типу і т.п.).

Найбільш розповсюдженими є тести на вимірювання розумової обдарованості, які визначають загальні передумови індивіда до орієнтації в звичайних ситуаціях певного типу.

Наприклад, якщо ми виявляємо різницю між результатом тесту і продуктивністю діяльності учня в школі (школяр має високий рівень розумової обдарованості, але отримує погані оцінки з математики або оказує низькі показники в дидактичних математичних тестах), можна передбачити, що в даному випадку має місце негативний вплив будь-яких факторів (зокрема, недостатня мотивація, високий ступінь обов'язковості, прогалини в засвоєному раніше матеріалі, низький рівень [навчальних навичок тощо]).

Тести можуть містити різні завдання. Це можуть бути завдання, які вимагають прояву певних знань, вибору одного правильного питання, які передбачають вільну відповідь; завдання для знаходження співвідношень між рядом понять; малюнки, що стимулюють асоціативні реакції; незакінчені речення або текст; завдання із складання; малюнків з окремих предметних елементів (для відображення логіки певної дії).

Захист дипломних та магістерських робіт. Після того як рукопис курсової, дипломної чи магістерської роботи надруковано, студент повинен ретельно вчитати і перевірити його. Роботи мають бути написані грамотно: не повинно бути ні граматичних, ні стилістичних помилок. Особливої уваги при перевірці потребують цитати, таблиці, бібліографічні посилання. На останній сторінці робота підписується автором. Перевірені, зброшуровані дипломні та магістерські роботи подаються науковому керівникові **за місяць** до їх захисту. Що стосується дипломної та магістерської робіт, то вони подаються

у першому варіанті науковому керівникові не пізніше, ніж за 2 місяці до захисту. В остаточний варіант роботи вносяться необхідні зміни відповідно до зауважень наукового керівника, а також уточнення назв розділів, параграфів, таблиць, статистичних даних, цитат і бібліографічних виносів, висновків та рекомендацій. Текст роботи друкується у 2-х примірниках.

Попередня апробація дипломних та магістерських робіт відбувається на студентських науково-практичних конференціях студентів та засіданнях кафедри.

До дипломної та магістерської робіт додаються відзив наукового керівника та рецензія.

У відзиві наукового керівника обов'язково визначається рівень підготовки студента до виконання наукових досліджень, його вміння працювати з літературою, самостійно вирішувати наукові та практичні проблеми; характеризуються ступінь оволодіння сучасними методами дослідження й вміння втілювати в практику навчання теоретично обґрунтовані нові наукові ідеї, а також вміння логічно, послідовно, аргументовано викладати матеріал і робити висновки. Науковий керівник визначає відповідність дипломної або магістерської роботи вимогам до наукових досліджень такого типу. Науковий керівник має чітко висловити свою думку щодо рекомендації дипломної чи магістерської роботи до захисту.

Рецензенти визначають актуальність обраної проблеми, новизну і методику дослідження, теоретичне і практичне значення роботи, аргументовано характеризують її позитивні сторони та недоліки.

На підставі саме цього рецензенти оцінюють роботу за чотириохальною шкалою: «відмінно», «добре», «задовільно», «незадовільно» з урахуванням балів за системою ECTS.

Остаточна оформлена дипломна або магістерська робота з відзивом наукового керівника та рецензією подається на кафедру за 3 тижні до захисту. Студент повинен бути ознайомлений зі змістом відзиву та рецензії.

Рішення про рекомендацію дипломних (магістерських) робіт до захисту приймається кафедрою не пізніше, ніж за три тижні до початку державних іспитів при наявності попередньої

рецензії та відзиву наукового керівника. Виконані роботи у двох примірниках з написом на титульному аркуші висновку завідувача кафедри про допуск студента до захисту подаються кафедрою деканам факультетів / директорам інститутів за два тижні до початку державних іспитів. Після зазначеного терміну дипломні (магістерські) роботи деканами факультетів / директорами інститутів не приймаються, студенти до їх захисту не допускаються.

Разом з дипломною (магістерською) роботою подаються й такі документи:

- витяг з протоколу засідання кафедри про рекомендацію до захисту;
- письмовий відзив наукового керівника з характеристикою діяльності випускника під час проведення наукового дослідження і визначенням самостійності та рівня виконаної роботи;
- письмова рецензія на дипломну (магістерську) роботу, яка містить її оцінку за прийнятою чотирибальною системою («відмінно», «добре», «задовільно») та критичні зауваження;
- матеріали, які розширюють репрезентацію наукової роботи студента (зокрема, наукові статті, тези доповідей з теми дослідження).

Після подання курсової роботи на кафедру науковий керівник робить висновок про результати дослідження, його науково-теоретичний рівень і практичну спрямованість. Роботи, які позитивно оцінені науковими керівником, подаються до захисту. Якщо курсові роботи не відповідають вимогам, що ставляться до їх виконання, то вони не подаються до захисту, а студенти отримують оцінку «незадовільно».

Захист курсових робіт відбувається у встановлений деканатом термін у присутності студентів та комісії: наукового керівника і викладачів кафедри. Виступ студента має тривати не більше 5-6 хвилин. Під час захисту студент називає тему і мету дослідження, повідомляє план роботи і коротко передає зміст. Особливу увагу при цьому слід звернути на практичну частину

роботи, власне на результати виконання дослідницького завдання та методичні розробки.

Захист магістерської (дипломної) роботи проводиться на засіданні державної екзаменаційної комісії у присутності студентів. Він не повинен перевищувати 30 хвилин.

Як правило, на захисті повинні бути присутніми науковий керівник, який у своєму виступі відзначає особливості, значущість, наукову цінність виконаної роботи, і рецензент. Якщо науковий керівник або рецензент відсутні, відзив або рецензія зачитуються головою або одним з членів ДЕК.

На захист дипломної (магістерської) роботи студент готує доповідь (до 10-12 хвилин), а також наочність (якщо є потреба в цьому): таблиці, схеми, графіки, діаграми, плакати тощо. Вказані матеріали обов'язково узгоджуються з науковим керівником.

Під час захисту дипломної (магістерської) роботи студент повинен:

- стисло обґрунтувати вибір теми, її актуальність, мету і завдання; розкрити теоретичну та практичну значущість дослідження;
- чітко сформулювати основні висновки та рекомендації; показати ґрунтовні знання першоджерел та наукової літератури з обраної проблеми, всебічне володіння матеріалом дослідження;
- продемонструвати здатність самостійно аналізувати й узагальнювати результати дослідження;
- викласти свої міркування з приводу зроблених критичних зауважень з боку рецензента, голови та членів ДЕК.

Студент зобов'язаний відповісти на запитання голови, членів ДЕК, студентів, присутніх на захисті.

При оцінці змісту виступу студента беруться до уваги переконливість його тверджень, логічність викладу, мовлення, ґрунтовність відповідей на запитання присутніх і зауваження наукового керівника.

Після виступу студента заслуховуються відзив наукового керівника, оцінка роботи рецензентом, надається

слово бажаним висловити свою думку щодо рівня дослідження студента.

Хід захисту фіксується у протоколі ДЕК. Оцінка обговорюється на закритому засіданні ДЕК та оголошується головою ДЕК на відкритому засіданні у присутності членів ДЕК, усієї групи студентів та дипломника.

При оцінюванні дипломної (магістерської) роботи державна екзаменаційна комісія бере до уваги такі фактори:

- якість дипломної (магістерської) роботи в цілому (її творчий характер, вміння автора аналізувати теоретичний матеріал, обґрунтованість сформульованих практичних рекомендацій);
- самостійність у розробці проблеми;
- якість оформлення дипломної (магістерської) роботи (стиль викладу, грамотність, бібліографія, ілюстративний матеріал);
- рівень виступу дипломника/магістранта (чіткість у формулюванні актуальності, мети і завдань роботи, вміння зробити правильні висновки, культура мовлення);
- відзив керівника та оцінка наукового рівня дослідження рецензентом.

Оцінка «відмінно» (90-100 балів) виставляється, коли:

- обґрунтована актуальність теми, тема розкрита повністю, дослідження виконане на високому науково-теоретичному та методичному рівні; одержані результати систематизовані, висновки й рекомендації є переконливими; продемонстровано вільне володіння матеріалом дослідження; оформлення роботи відповідає вимогам.

Оцінка «добре» (75-89 балів) виставляється, коли:

- обґрунтована актуальність теми, тема розкрита повністю, дослідження виконане на достатньо високому науково-теоретичному та методичному рівні; одержані результати систематизовані, але висновки не є переконливими, або відсутні рекомендації, або є незначні зауваження до оформлення роботи.

Оцінка «задовільно» (60-74) балів виставляється, коли:

- тема розкрита повністю, але науково-теоретичний та методичний рівень її виконання не дуже високий; одержані результати систематизовані недостатньо; висновки зроблені непереконливо; під час захисту продемонстровано посередній рівень володіння матеріалом дослідження; не дотримані всі вимоги щодо оформлення роботи.

Оцінка «незадовільно» (до 60 балів) виставляється, коли:

- тема розкрита неповністю, науково-методичний рівень роботи низький; висновки непереконливі; дипломник / магістрант погано володіє матеріалом дослідження, неспроможний відповісти на запитання; є суттєві зауваження до оформлення роботи.

Кращі дипломні, магістерські роботи державна екзаменаційна комісія може рекомендувати на конкурс студентських робіт. Водночас державна екзаменаційна комісія може прийняти рішення про рекомендацію студента-випускника до вступу в аспірантуру.

Найбільш вагомі результати дипломних та магістерських робіт можуть публікуватися у збірниках студентських наукових праць, вісниках, журналах, учених записках, інших наукових виданнях, а також рекомендовані для застосування в лекційних курсах та на семінарсько-практичних заняттях з педагогічних дисциплін.

Захищені дипломні (магістерські) роботи зберігаються у бібліотеці. Для цих робіт складається спеціальний каталог.

Питання для обговорення:

1. *Характеристика основних методів наукових досліджень.*
2. *Види наукових студентських робіт.*
3. *Методика складання обґрунтування теми наукового дослідження та плану (структури) наукової роботи.*

Список основної літератури до вивчення розділу

1. Артемчук Г.І., Курило В.М., Кочерган М.П. Методика організації науково-дослідної роботи / Г.І.Артемчук, В.М.Курило, М.П.Кочерган. – К: Форум, 2000. – 271 с.
2. Бабанский Ю.К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований. – М.: Педагогика, 1982. – 192 с.
3. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.:Педагогика, 1989. – 192 с.
4. Библиографическое описание документа. Общие требования и правила составления: ГОСТ 7.1–84. – Введ. 01.01.86. – М., 1984. –75 с. (Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу).
5. Введение в научное исследование по педагогике / Под ред. В.И. Журавлева. – М.: Просвещение, 1988. – 239 с.
6. Гончаренко С.У. Педагогічні дослідження. – К., 1995. – 45 с.
7. Загвязинский В.И. Методология и методика дидактического исследования. – М.: Педагогика, 1982. – 160 с.
8. Изучение личности учащегося и ученических коллективов / Под ред. Л.М. Фридмана. – М.: Просвещение, 1988. – 207 с.
9. Коломієць В.О. Як виконувати курсову роботу: Метод, посіб. для студ. вищих пед. навч. закл. – К.: Вища школа. – 2003. – 66 с.
10. Кузин Ф.А. Магистерская диссертация: Методика написания, правила оформления и порядок защиты: Практик. пособие для студентов-магистрантов. – М.: Ось, 1997. – 304 с.
11. Культура педагогического исследования. – Минск, 1996. – 328 с.
12. Лекції з педагогіки вищої школи: Навчальний посібник. / Заг. ред. В.І.Лозової. – Харків: „ОВС”, 2006. – 496 с.
13. Лудченко А.А. и др. Основы научных исследований: Учеб. Пособие / Под ред. А.А. Лудченко. – К.: Знание, КОО, 2000. – 114с.
14. Мороз І.В. Структура дипломних робіт та вимоги до їх написання оформлення і захисту / Держ. пед. ун-т ім.

М.П. Драгоманова. – К., 1997. – 56 с.

15. Рудницька О.П. та ін. Основи педагогічних досліджень. – К.: Експрес-об'ява, 1998. – 142 с.

16. Скаткин М.Н. Методология и методика педагогических исследований. – М.: Педагогика, 1986. – 152 с.

17. Сорокин Н.А. Дипломные работы в педагогических вузах: Учебное пособие для студентов педагогических институтов. – М.: Просвещение, 1986. – 128 с.

18. Спіцин Є.С. Методика організації науково-дослідної роботи студентів у вищому закладі освіти. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. – 120 с.

19. Тараненко І.Г. Методи порівняльно-педагогічних досліджень // Шлях освіти. – 2001. – №2. – С. 17-21.

20. Шейко В.М., Кушнарєнко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підручник для вищих навч. закладів. – Х.: ХДАК, 1998. – 288 с.

ДОДАТОК 1.

Примірний тематичний план курсу «Методика навчання суспільно-політичних дисциплін»

Назва теми	Заг. кількість год.	Лекції	Сем. зан.	Інд. робота	Сам. роб.
Модуль перший: «НАУКА ЯК ФОРМА СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ»					
Тема 1. Виникнення науки в історії цивілізацій	12	4	4	2	
Тема 2. Історичний розвиток та класифікація наук	12	2	4	2	
Модульна контрольна робота	2			2	
Модуль другий: «ПОЛІТИКА ТА ПОЛІТИЧНІ НАУКИ»					
Тема 1. Політика як об'єкт дослідження та історія політичної науки	12	2	2	2	
Тема 2. Предмет політичної науки та її категорії	10	2	2	2	
Тема 3. Система політичних навчальних дисциплін	12	2	2	2	
Модульна контрольна робота	2			2	
Модуль третій: «СОЦІАЛЬНІ, СУСПІЛЬНІ ТА ГУМАНІТАРНІ НАУКИ»					
Тема 1. Розвиток наукової думки про соціальний устрій та суспільне життя в історії народів	14	4	2	2	
Тема 2. Класифікація соціальних, суспільних та гуманітарних наук	10	2	2	2	
Модульна контрольна робота	2			2	

Модуль четвертий: «ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩІЙ ТА ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ»					
Тема 1. Історичні основи розвитку теорії освіти й навчання (дидактики).	12	4	2	2	4
Тема 2. Основні категорії педагогіки та методики викладання навчального предмету.	12	2	2	2	6
Модульна контрольна робота	2			2	
Модуль п'ятий: «ОСНОВИ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН»					
Тема 1. Загальні методи навчання суспільних дисциплін.	12	2	2	2	6
Тема 2. Методологія наукових досліджень.	12	2	2	2	6
Модульна контрольна робота	2			2	
Модуль шостий: „ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ У ВИЩІЙ ТА ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ”					
Тема 1. Історія розвитку форм організації навчання та його видів.	14	2	2	4	6
Тема 2. Види навчання (урок, лекція, семінарське, практичне та лабораторне заняття, консультація, ін.).	14	2	2	4	6
Тема 3. Контроль та оцінка навчальних і наукових досягнень	10	2	2	2	4

студентів(учнів)					
Тема 4. Позанавчальні форми організації навчання у вищій та загальноосвітній школі.	10	2	2	2	4
Модульна контрольна робота	2			2	
Модуль сьомий: «ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ СТУДЕНТСЬКИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ»					
Тема 1. Система організації студентської науково-дослідної роботи.	12	2	2	2	6
Тема 2. Виконання студентських та учнівських наукових робіт.	12	2	2	2	6
Модульна контрольна робота	2			2	
Усього за курс	216	40	40	50	86

ДОДАТОК 2.

Грецький алфавіт

Α α – альфа	Ρ ρ – ро
Β β – бета	Σ σ ζ – сігма
Γ γ – гамма	Τ τ – тау
Δ δ – дельта	Υ υ – ипсилон
Ε ε – епсілон	Φ φ – фі
Ζ ζ – дзета	Χ χ – хі
Η η – ета	Ψ ψ – псі
Θ θ – тета	Ω ω – омега
Ι ι – йота	Букви, що вийшли з ужитку:
Κ κ – каппа	Ͳͳ, – дігамма
Λ λ – лямбда	ʹ͵ – стігма
Μ μ – мю (мі)	Ͷͷ,͸͹ – коппа
Ν ν – ню (ні)	ͺͻ, – сампі
Ο ο – омікрон	
Π π – пі	

Грецькі цифри

- 0 – μηδέν – миден;
 1 – ένα – ена;
 2 – δύο – діо;
 3 – τρία – триія;
 4 – τέσσερα – тесера;
 5 – πέντε – пенде;
 6 – ἕξι – екси;
 7 – εφτά (επτά) – ефта (епта);
 8 – οχτώ (οκτώ) – охто (окто);
 9 – εννιά – енніа;
 10 – δέκα – дека;

Латинський алфавіт

A a – а	N n – ен
B b – бе	O o – о
C c – це	P p – пе
D d – де	Q q – ку
E e – є, э	R r – ер
F f – эф	S s – ес
G g – ге, же	T t – те
H h – ха	U u – у
I i – і	V v – ве
J j – йот, жі	W w – дубль-ве
K k – ка	X x – ікс
L l – ель	Y y – ігрек, іпсілон
M m – ем	Z z – зет

ДОДАТОК 3.

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки

Цей Закон визначає правові, фінансові та організаційні засади цілісної системи формування та реалізації пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки в Україні.

Стаття 1. Правовою основою формування та реалізації пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки є Конституція України, Закон України "Про наукову і науково-технічну діяльність", Закон України "Продержавне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України", інші закони України.

Стаття 2. Пріоритетні напрями розвитку науки і техніки формуються на п'ять років на підставі прогнозу розвитку науки і техніки і є складовою прогнозу економічного і соціального розвитку України на середньостроковий період.

Порядок розробки прогнозу розвитку науки і техніки та формування пріоритетних напрямів науки і техніки визначається законодавством України.

Стаття 3. Реалізація пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки здійснюється через систему державних наукових та науково-технічних програм, а також державне замовлення на науково-технічну продукцію.

Формування переліку державних наукових та науково-технічних програм забезпечується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері наукової і науково-технічної діяльності.

Стаття 4. Пріоритетні напрями розвитку науки і техніки та їх обґрунтування подаються Кабінетом Міністрів України до Верховної Ради України кожні п'ять років до першого березня останнього року дії попередніх пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки.

Стаття 5. Кабінет Міністрів України на підставі затверджених Верховною Радою України пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки організує розробку

державних наукових та науково-технічних програм у порядку, визначеному законодавством України.

Державні наукові та науково-технічні програми затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Стаття 6. Обсяг коштів на фінансування державних наукових і науково-технічних програм за пріоритетними напрямами науки і техніки затверджується у законі про Державний бюджет України на відповідний рік у розмірі не менше 30 відсотків загального обсягу фінансування видатків на науку з Державного бюджету України.

Обсяги фінансування наукових і науково-технічних програм визначаються у законі про Державний бюджет України окремо по кожному затвердженому цим Законом пріоритетному напрямку розвитку науки і техніки.

Стаття 7. Визначити такі пріоритетні напрями розвитку науки і техніки на період до 2006 року:

1) фундаментальні дослідження з найважливіших проблем природничих, суспільних і гуманітарних наук;

2) проблеми демографічної політики, розвитку людського потенціалу та формування громадянського суспільства;

3) збереження навколишнього середовища (довкілля) та сталий розвиток;

4) новітні біотехнології; діагностика і методи лікування найпоширеніших захворювань;

5) нові комп'ютерні засоби та технології інформатизації суспільства;

6) новітні технології та ресурсозберігаючі технології в енергетиці, промисловості та агропромисловому комплексі;

7) нові речовини і матеріали.

Прикінцеві положення

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

2. Кабінету Міністрів України:

- у тримісячний термін з дня набрання цим Законом чинності забезпечити прийняття нормативно-правових актів, передбачених цим Законом;

- у двомісячний термін з дня набрання цим Законом чинності привести свої нормативно-правові акти у відповідність з цим Законом;
- враховувати положення цього Закону в проектах законів про Державний бюджет України починаючи з 2002 року;
- забезпечити подання до 1 вересня 2001 року до Верховної Ради України проекту Закону України про державні наукові та науково-технічні програми.

3. Визнати такою, що втратила чинність, Постанову Верховної Ради України від 16 жовтня 1992 року "Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки" (2705-12) (Відомості Верховної Ради України, 1992 р., N 45, ст. 620).

Президент України – Л.КУЧМА
м. Київ, 11 липня 2001 року

ДОДАТОК 4.

Короткий тлумачний словник соціально-політичних термінів

Абсолютизм – необмежена монархія, форма правління, за якої верховна влада повністю належить одній особі (монархові - царю, імператору, королю).

Авторитаризм – державний устрій, характерними ознаками якого є режим особистої влади, відсутність демократичних інститутів, диктаторські методи правління.

Академія (гр., назва садів поблизу Афін, які, згідно з легендою, належали міфічному героєві Академу) – 1. Первісна назва філософської школи, заснованої Платоном (4 ст. до н. є.). 2. Вищий науковий заклад; Академія наук – вищий науковий центр.

Аксіологія (гр., цінність і ...логія) – вчення про духовні, моральні, естетичні цінності.

Альянс (фр., від з'єднувати) – 1. Союз, об'єднання держав, організацій на основі договірних зобов'язань. 2. Шлюбний союз.

Амбасада (фр.) – посольство; представництво однієї держави на території іншої.

Анархо-синдикалізм (анархізм і синдикалізм) – течія в робітничому русі, яка розглядає профспілки як найвищу форму організації робітничого класу.

Біхевіоризм – психологічний напрям у політології, що орієнтується на вивченні проблем політики і політичних відносин крізь кризму поведінку особи і груп, як сукупності різноманітних реалій на вплив оточуючого середовища.

Виборча система – сукупність правил і законів, що забезпечують певний тип організації влади, участь суспільства у формуванні державних представницьких, законодавчих, судових і виконавчих органів, вираження волі тієї частини населення, яка за законодавством вважається достатньою для визначення результатів виборів легітимними.

Влада – 1) центральне, організаційне й регулятивно-контрольне начало політики, здатність, право і можливість суб'єкта політики нав'язувати власну волю, розпоряджатися іншими людьми, суспільними групами, державами за допомогою авторитету, закону, примусу тощо; 2) система керівних (державних) органів.

Владні відносини – взаємодія суб'єктів політики з приводу завоювання, використання й перерозподіл політичної влади.

Внутрішня політика – діяльність державних органів, установ, правлячих партій, спрямована на узгодження інтересів окремих верств населення країни. На певне їх підпорядкування та можливе за конкретних умов задоволення, на збереження існуючого стану в суспільстві або на цілеспрямоване його перетворення, на забезпечення цілісності, взаємозв'язку і взаємодію окремих сфер суспільства.

Геополітика – політична доктрина, яка надає переважного значення в обґрунтуванні політики зовнішнім чинникам.

Громадська організація – добровільні об'єднання громадян, які сприяють розвитку їхньої політичної, трудової активності й самодіяльності, задоволенню і захисту їхніх

багатограних інтересів і запитів, діють відповідно до завдань, цілей, закріплених у їхніх статутах.

Громадське суспільство – сфера політичних відносин у суспільстві (економічних, духовних, релігійних, приватних, сімейних та ін.) галузь самовияву інтересів і волі вільних індивідів. У демократичних системах громадянське суспільство зумовлює і визначає сферу діяльності держави та її органів.

Громадсько-політичний рух – це структурно неоформлені масові об'єднання громадян і організацій різних соціально-політичних орієнтацій, діяльність котрих, як правило має тимчасовий характер і найчастіше спрямована на виконання певних часткових завдань, після вирішення яких вони або розпадаються або консолідуються в нові політичні партії чи громадські організації.

Громадянство – формально зафіксований правовий зв'язок людини з державою, який передбачає певну сукупність взаємних прав та обов'язків.

Дедуктивний – заснований на дедукції, метод – спосіб дослідження, при якому окремі положення логічно виводяться із загальних положень (аксіом, постулатів, законів).

Демократія – форма політичної організації суспільства, яка визначає джерелом влади народ, його право вирішувати державні справи, водночас захищаючи громадянські права і свободи.

Держава – це організація суверенної політичної влади, яка в рамках правових норм і на певній території здійснює управління суспільними процесами і гарантує безпеку особи і нації.

Державна влада – це така форма державної влади, яка виражає свою економічно і політично панівної спільності і спирається на спеціальний апарат примусу, має монопольне право видавати закони й інші розпорядження, обов'язкові для всього населення.

Державний суверенітет – незалежність і самостійність держави, що полягає у її праві на власний розсуд вирішувати свої внутрішні і зовнішні справи, без втручання будь – якої іншої держави.

Еволюціонізм – процес поступових змін політичної сфери суспільства, змістом яких є її ускладнення, диференціації підвищення рівня організації.

Еліта – специфічна верства, яка знаходиться в тих місцях суспільного простору, де перетинаються особливо значущі соціальні зв'язки.

Етнополітика – наука про практичну політику в сфері етнонаціональних відносин.

Етнос – це культурна спільнота, яка має спільну історичну територію або зберігає символічний зв'язок із нею, спільні культурні та психологічні риси, які сформувалися упродовж століть.

Зовнішня політика – політика держав у сфері міжнародних відносин.

Консенсус – політичні та практичні позиції, ідеї, питання, які дають змогу різним політичним силам, суб'єктам політики під час переговорів досягти згоди, взаємоприйнятних рішень, встановити взаєморозуміння і взаємодію.

Консерватизм – політична ідеологія і практика суспільно – політичного життя, що орієнтується на збереження і отримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально – правових засад.

Конституціоналізм – (доктринальне поняття) – теорія і практика обмеження і всевладдя держави з допомогою права, основні норми якого відображено в конституції.

Конфедерація – союз суверенних держав, об'єднаних спільними керівними органами, створений для певних цілей, зокрема координації дій у сфері політики (переважно у зовнішньополітичних і військових справах).

Легітимність – здатність того чи іншого політичного режиму досягти суспільного визнання та виправдання обраного політичного курсу, прийнятих ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

Лібералізм – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва і демократичних свобод.

Лобізм – діяльність соціальних груп, які обстоюють свої політичні інтереси; групи тиску на органи законодавчої та виконавчої влади.

Макіавеллізм – спосіб політичної діяльності, який не обтяжений моральними та етичними нормами, припускає використання брехні, віроломства, жорстокості, будь – яких інших засобів заради досягнення поставленої мети тощо.

Народний суверенітет – незалежне від будь – яких сил, обставин та осіб верховенства влади (суверенітет держави, народу, нації, особи), який заснований на визнанні всього повноправного населення тієї чи іншої країни джерелом політичної влади.

Націоналізм – 1) світогляд і система політичних поглядів, яка проголошує пріоритет національних цінностей щодо усіх інших; 2) один з основних принципів державного устрою, коли нація розуміється як одержавлений етнос.

Нація – 1) історична соціоетнічна, політична, духовна спільнота людей з певною психологією, самосвідомістю, спільними територією, культурою, мовою, економічним життям; 2) сукупність громадян однієї держави.

Об'єкт влади – об'єкт владної волі завжди має вибір: або підкоритися, або загинути, але не підкорятися. Тому межі влади, ставлення об'єкта до влади простягаються від жорсткого опору, боротьби за знищення до добровільного, що сприймається з радістю, підкорення.

Об'єкт політики – це всі явища політичного та суспільного життя, на які спрямована діяльність суб'єктів політики. Ними можуть бути елементи політичної, правової і культурно – духовної підсистеми суспільства, а також соціуми і окремі особи.

Об'єкт політології – політична сфера суспільного життя, основний зміст якої складають політико-владні відносини як відносини з приводу влади в суспільстві.

Парламентаризм – система політичної організації держави, за якої чітко розмежовані функції законодавчої та виконавчої влад за привілейованого становища парламенту.

Політика – це сфера діяльності людей, пов’язана із взаємовідносинами між класами, соціальними групами і націями, ядром якого є утримання і використання державної влади і повноважень.

Політична влада – всяка організаційна воля однієї групи людей відносно іншої, яка здійснює підкорення в ім’я загальних цілей.

Політична діяльність – це невід’ємна складова загальної людської діяльності, яка полягає в сукупності дій окремих індивідів і соціумів, спрямованих на реалізацію їхніх політичних інтересів, насамперед завоювання, утримання та використання влади.

Політична ідеологія – система ідей, поглядів, уявлень. Теоретичне усвідомлення політичного буття з точки зору інтересів, потреб та ідеалів певних соціальних груп і верств, національних утворень.

Політична культура – сукупність соціально-психологічних настанов, цінностей і зразків поведінки соціальних верств, окремих громадян, які стосуються їх взаємодії з політичною владою. П.К. охоплює рівень знань та уявлень про політику, емоційне ставлення до неї, що мотивує політичну поведінку громадян.

Політична партія – це громадсько-політична та ідеологічна організація певних суспільних верств та груп, яка має достатньо чіткі структури й веде боротьбу за завоювання, розподіл, утримання політичної влади або в інший спосіб безпосередньо здійснює вплив на неї.

Політична свідомість – специфічна форма суспільної свідомості, система відображення в духовному житті людей, політичних інтересів і уявлень різних соціальних груп національних спільнот, суспільства в цілому.

Політична система – впорядкована сукупність державних, політичних, громадських організацій та інститутів, сфера політичного життя суспільства. П.С. конкретного суспільства визначається його класовою природою, соціальним ладом, формою правління, типом держави, характером політичного режиму, політико-ідеологічними та культурними

відносинами у суспільстві, політико-правовим статусом держави, історичною та національною традиціями політичного устрою.

Політична соціалізація – засвоєння особою соціального й політичного досвіду шляхом включення її у політичну систему, в управління політичними процесами. Найважливішими результатами П.С. є політичні переконання, почуття, цінності й норми політичної діяльності, що роблять суспільство спроможним забезпечити збереження, модернізацію чи зміну політичного режиму

Політична стратегія – це визначення довго часових цілей, черговості завдань, загальної довгострокової лінії політичної поведінки, основних напрямів діяльності на основі наукового аналізу реального політичного процесу і законів політичного розвитку.

Політична сфера – галузь суспільного життя, яка охоплює політичні відносини даного суспільства, діяльність її суб'єктів. Її утворюють взаємовідносини великих соціальних груп верств. Націй і держав, громадсько-політичних організацій, рухів і сил з приводу вирішення різних політичних проблем як у середині країни, так і за її межами.

Політична тактика – це сукупність методів, форм, способів поведінки і дій у процесі політичної діяльності для досягнення стратегічних цілей і завдань.

Політичне життя – загальна систематизуючи політична категорія, частина суспільно життя, пов'язаного з політичною владою й реалізацією соціальних інтересів, змістом якої є свідома і цілеспрямована політична діяльність людей.

Політичне лідерство – це постійний пріоритетний і легітимний вплив однієї або кількох осіб, що займають владні позиції, на все суспільство, організацію або групу.

Політичний режим – сукупність засобів і методів здійснення політичної влади, яка відображує характер взаємовідносин громадян і держави. Розрізняють демократичні, авторитарні, тоталітарні, ліберальні, диктаторські, фашистські, екстремістські, парламентські, президентські, монархічні,

республіканські, надзвичайного правління, абсолютистські та інші політичні режими.

Політичні відносини – відносини між суб'єктами політики у процесі здобуття та утримання політичної влади, реалізації інтересів у сфері політики.

Політологія – це наука про політику, про закономірності і випадковості розвитку політичного процесу, про функціонування політичної системи і влади, про сутність форми, методи діяльності суб'єктів політики та проблеми міжнародних відносин.

Правова держава – форма організації державної влади, за якої верховенство в усіх сферах життя належить закону. У правовій державі всі державні органи й громадяни однаковою мірою відповідальні перед законом; реалізуються всі права людини; здійснюється розподіл влади на (законодавчу, виконавчу, судову).

Предмет політики – предметом політичної науки є влада і держава.

Предмет політології – політична сфера суспільного життя.

Представницька демократія – форма правління за якої громадяни здійснюють своє право на особисте, а через своїх представників.

Пряма демократія – це така форма правління за якої право прийняття політичних рішень здійснюється всіма без винятку і громадянами держави.

Ресурси влади – всі ті засоби, використання яких забезпечує вплив на об'єкт влади у відповідності до цілей суб'єкта.

Реформізм – напрям у буржуазному рівні буржуазної ідеології, що обґрунтовує можливість за допомогою реформ добиватися послаблення і усунення при капіталізмі антагоністичних суперечностей, перетворення капіталізму на суспільство, соціальної справедливості "рівних можливостей", "загального добробуту".

Самостійна держава – форма організації суспільства носій політичної влади, сукупність взаємопов'язаних установ і

організацій, які здійснюють управління суспільством відділені народом.

Світова політика – процеси вироблення, прийняття і реалізації рішень, які стосуються життя світового співтовариства.

Світове співтовариство – сукупність всіх держав, які існують сьогодні на планеті. Для їх характеристики використовують поняття "політичний світ", "другий світ", "третій світ".

Соціалізація – процес залучення індивідів до наявних соціальних норм і культурних цінностей.

Соціалізм – учення про суспільний устрій, для якого характерний підхід до розв'язання всіх соціальних проблем з погляду суспільства як єдиного цілого. Основні тлумачення: 1) марксистське – перша фаза комуністичної формації; суспільство, засноване на загальній власності та засоби виробництва; 2) соціал-демократичне – процес реалізації ідеалів свободи, справедливості, солідарності та інших цінностей; розуміється як вічне завдання.

Суб'єкт влади – охоплює в собі її активне, спрямовуюче начало. Ним може бути особа, орган, організація та інше. Для реальних вкладних відносин суб'єкт повинен володіти такими якостями, як бажання володарювати і волею до влади, а також бути компетентним, знати стан і настрої підлеглих, мати мету, авторитет.

Суб'єкт політики – це способи і соціуми, а також створені ними умови і організації, які беруть активну свідому участь у політичному процесі.

Суспільство – у широкому розумінні відособлена від природи частина матеріального світу, що є формою життєдіяльності людей; сукупність відносин між людьми, що складаються у процесі їх спільної діяльності.

Теологія – наука про Бога (релігійна онтологія), "символ віри" (ідеологія, висловлена в догматах), моральні основи життя (конфесійна етика) практичні аспекти діяльності віруючих і духовництва (культ).

Теорія еліт – сукупність соціально – політичних концепцій, які стверджують, що необхідними складовими будь – якої соціальної структури є найвище привілейовані верстви, правляча меншість, що панує над іншим населенням.

Толерантність – терпиме ставлення до інших, чужих думок. Вірувань. Політичних уподобань та позицій. Є неодмінною умовою демократичного. Правового, стабільного суспільно – політичного устрою.

Тоталітаризм – політичний устрій, за якого державна влада здійснює повний контроль за всіма сферами життя суспільства. Характерні ознаки: відсутність демократичних свобод, громадянського суспільства, насильство, терор влади проти народу, наявність єдиної державної ідеології, обов'язкової для всіх громадян.

Український націоналізм – світогляд і система політичних поглядів, яка проголошує пріоритет українських національних цінностей щодо усіх інших.

Унітарна держава – єдина неподільна держава, яка не має у своєму складі інших державних утворень (наприклад, автономій), в якій функціонують єдині система права та конституція.

Фашизм – правоекстремістська політична течія та ідеологія, що спирається на войовничий антидемократизм, расизм, шовінізм, доведені до істерії, на звеличування тоталітарної держави, обстоювання сильної, авторитарної партії, що забезпечує абсолютний контроль над людиною і державою.

Федерація – союзна держава, до складу якої входять державні утворення – суб'єкти федерації.

Футурологія – науковий напрям теоретико-практичного знання, спрямованого на аналіз і розвиток перспектив історичного життя людини і людства.

Зміст:

Передмова.....	3
Розділ 1. НАУКА ЯК ФОРМА СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ	
Наука в історії цивілізацій.....	5
Історичний розвиток та класифікація наук.....	17
Розділ 2. ПОЛІТИКА ТА ПОЛІТИЧНІ НАУКИ	
Політика як об'єкт дослідження.....	52
Історія політичної науки.....	57
Предмет політичної науки.....	64
Категорії, функції та методи дослідження в політичній науці.....	69
Система політичних навчальних дисциплін.....	76
Розділ 3. СОЦІАЛЬНІ, СУСПІЛЬНІ ТА ГУМАНІТАРНІ НАУКИ	
Розвиток наукової думки про соціальний устрій та суспільне життя в історії народів (<i>Стародавній Світ, Середньовіччя, Відродження, Новий час</i>).....	84
Класифікація соціальних, суспільних та гуманітарних наук....	133
Розділ 4. ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ТА ВИКЛАДАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН	
Історія розвитку теорії освіти та навчання (дидактики).....	157
Основні категорії дидактики та методики навчання.....	169
Навчальний процес.....	174
Розділ 5. ОСНОВИ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНИХ ТА ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН	
Історія розвитку навчання суспільних наук та становлення гуманітарно-історичної освіти.....	179
Історія становлення викладання суспільних наук у вищій школі та підготовки науково-педагогічних кадрів.....	194
Характеристика та класифікація загальних методів навчання.....	215
Методи навчання суспільно-політичних дисциплін.....	219

Оптимізація навчального процесу та інноваційне навчання суспільно-історичних дисциплін.....	226
Контроль і оцінка навчальних та наукових досягнень студентів.....	234

Розділ 6. ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ВИДИ НАВЧАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТА ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

Історія розвитку форм організації навчання та його видів.....	240
Види навчання у вищій школі.....	247
Лекція у вищому навчальному закладі.....	251
Семінарські заняття.....	269
Практичні, лабораторні, індивідуальні заняття, консультації.....	279
Позанавчальні форми організації навчання у вищій школі.....	281
Форми організації та види навчання у загальноосвітній школі.....	285

Розділ 7. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ СТУДЕНТСЬКИХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Система організації науково-дослідної роботи студентів та види наукових студентських робіт.....	292
Виконання студентських наукових робіт.....	302

Додатки.....329

Додаток 1. Примірний тематичний план навчального
курсу «Методика навчання суспільно-політичних дисциплін».

Додаток 2. Грецький алфавіт.

Додаток 3. Латинський алфавіт.

Додаток 4. Закон України «Про пріоритетні напрями
розвитку науки і техніки».

Додаток 5. Короткий тлумачний словник соціально-
політичних термінів.

Навчальне видання

Михайличенко Олег Володимирович
**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
ТА ГУМАНІТАРНІ НАУКИ:**
ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА МЕТОДИКА НАВЧАННЯ
*(навчальний посібник для студентів вищих
навчальних закладів)*

Підписано до друку 09.11.2011. Ум. др. арк. 14,6. Наклад 310.
Редакційно-видавничий відділ СумДПУ, м.Суми,
вул.Роменська, 87.